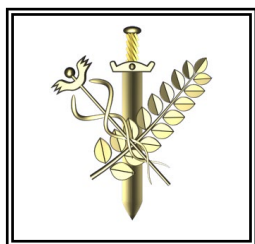


ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

# ПРАВО



# і БЕЗПЕКА

*Науковий журнал*

**№ 4 (91) 2023**

*DOI: 10.32631/pb.2023.4*

Засновник та видавець –  
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2024

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (дод. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 14 від 22.12.2023

**Головний редактор:** *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, *Україна*)  
**Заступник головно редактора:** *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)  
**Відповідальний секретар редколегії:** *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)

**Редакційна колегія журналу:**

*Д. Б. Базарова*, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, *Республіка Узбекистан*)  
*О. М. Бандурка*, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)  
*В. І. Барко*, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), *Україна*)  
*О. І. Безпалова*, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Департамент освіти, науки та спорту МВС України, *Україна*)  
*С. М. Бортник*, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)  
*М. Ю. Бурдін*, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)  
*А. Вашко*, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матяя Бела, *Словаччина*)  
*О. М. Головка*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, *Україна*)  
*С. М. Гусаров*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)  
*П. ван Дайне*, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, *Нідерланди*)  
*А. Ді Ронко*, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)  
*О. О. Євдокімова*, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)  
*М. А. Клочко*, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), *США*)  
*К. фон Лампе*, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, *Німеччина*)  
*О. М. Литвинов*, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації, *Україна*)  
*А. Марковська*, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), *Сполучене Королівство*)  
*В. С. Медведєв*, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, *Україна*)  
*Н. Ч. Нгуїндіп*, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, *Камерун*)  
*А. Серджі*, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)  
*П. Стоянов*, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», *Болгарія*)  
*Д. В. Швець*, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ, *Україна*)  
*М. Ягер*, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, *Словенія*)

- ☞ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☞ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☞ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuilAAAAJ>.
- ☞ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

**LAW**



**and SAFETY**

*Scientific journal*

*No. 4 (Vol. 91) 2023*

*DOI: 10.32631/pb.2023.4*

Founder and publisher –  
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2024

*The journal belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (add. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science*

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 14 dated from December 22, 2023

**Chief Editor:** *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

**Deputy Editor:** *L. V. Mohilevskiyi*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

**Executive Secretary of Editorial Board:** *S. Ye. Ablamskiy*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

**Editorial Board:**

- O. M. Bandurka*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- V. I. Barko*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)
- D. B. Bazarova*, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)
- O. I. Bezpalo*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (Department of Education, Science and Sports MIA of Ukraine, *Ukraine*)
- S. M. Bortnyk*, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Yu. Burdin*, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- A. Di Ronco*, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- P. C. van Duyn*, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)
- O. M. Holovko*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)
- S. M. Husarov*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Jager*, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)
- M. Klochko*, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)
- K. von Lampe*, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)
- O. M. Lytvynov*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Department of Science and Education of Kharkiv Regional State Administration, *Ukraine*)
- A. Markovska*, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)
- V. S. Medvediev*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)
- N. Ch. Nguindip*, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)
- A. Sergi*, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- D. V. Shvets*, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa State University of Internal Affairs, *Ukraine*)
- P. Stoyanov Apostolov*, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University “Neofit Rilski”, *Bulgaria*)
- A. Vaško*, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)
- O. O. Yevdokimova*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

- ✂ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.
- ✂ **The journal is included into the international scientometrical database “Index Copernicus International”,** access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ✂ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.
- ✂ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAJ>.
- ✂ The reference to the journal “Law and Safety” is obligatory in case of reprinting.

## ЗМІСТ

ГРЕЧЕНКО В. А. Протидія економічній злочинності в Україні в 1946–1949 рр.....	9
ПИЛИП В. В. Діяльність інститутів та інституцій громадянського суспільства України в умовах особливих правових режимів .....	20
ТКАЧ Ю. О. Предмет злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини .....	34
ЮШКЕВИЧ О. Г. Якість судового рішення у справах про булінг у закладах професійної освіти ( <i>англ.</i> ) .....	45
ТИМОШЕНКО Д. В. Правові підстави здійснення фізичною особою, потерпілою від кримінального правопорушення, права на компенсацію шкоди за рахунок держави (цивільно-правовий аспект) .....	56
СЛІПЧЕНКО А. С., СЛІПЧЕНКО С. О. Цифрова річ як «новий» об'єкт «нових» цивільних правовідносин.....	68
БОНДАРЕНКО О. С. Роль і напрями діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ .....	82
ФЕДЧЕНКО В. М. Затримання особи за підозрою у вчиненні злочину та можливості його оскарження у кримінальному провадженні .....	95
ЛОГВИНЕНКО І. А., ЛОГВИНЕНКО Є. С. Соціальний статус жінки у Стародавній Спарті ( <i>англ.</i> ) .....	106
ЗАГУМЕННА Ю. О. Погляди Ніколло Макіавеллі на публічну безпеку.....	119
СЕРБЕНЮК С. О. Покращення публікаційної активності українських учених: проблематика, шляхи вирішення, використання математико-статистичних методів .....	129
ПРОКОПЕНКО О. Ю. Особливості використання спеціальних знань при розслідуванні захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника .....	139
БУРДІН М. Ю., НЕВЗОРОВ І. Л., ТОМЛЯК Т. С. Антиномії англо-американської та вітчизняної юриспруденції в осмисленні проблематики прав дитини.....	150

ПЛЕСКАЧ М., ТУМАСОНІЄНЕ І. Юридичний супровід інформаційної безпеки юридичних осіб відповідно до законодавства Литви та України (англ.).....	161
--	-----

---

***ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»***

---

Сторінка редакції.....	175
------------------------	-----

## CONTENT

GRECHENKO V. A. Combating economic crime in Ukraine in 1946–1949 ( <i>Ukr</i> ) .....	9
PYLYP V. V. Ukrainian civil society institutions and organisations activities under special legal regimes ( <i>Ukr</i> ) .....	20
TKACH YU. O. Subject matter of crime violation of the procedure for transplantation of human anatomical materials established by law ( <i>Ukr</i> ) .....	34
YUSHKEVYCH O. G. The quality of judicial decisions in cases of bullying in professional educational institutions .....	45
TYMOSHENKO D. V. Legal grounds for exercising the right to claim compensation for damages at the expense of the state by an individual who has suffered from a criminal offence (civil law aspect) ( <i>Ukr</i> ) .....	56
SLIPCHENKO A. S., SLIPCHENKO S. O. Digital thing as a “new” object of “new” civil legal relations ( <i>Ukr</i> ) .....	68
BONDARENKO O. S. The role and activities of the public in the implementation of anti-corruption reforms ( <i>Ukr</i> ) .....	82
FEDCHENKO V. M. Detention of a person under suspicion of committing a criminal offence and the possibility to appeal in criminal proceedings ( <i>Ukr</i> ) .....	95
LOHVYENENKO I. A., LOHVYENENKO YE. S. Social status of women in Ancient Sparta .....	106
ZAHUMENNA YU. O. Niccolo Machiavelli’s views on public security ( <i>Ukr</i> ) .....	119
SERBENYUK S. O. Improving the publication activity of Ukrainian scientists: problems, solutions, the use of mathematical and statistical methods ( <i>Ukr</i> ) .....	129
PROKOPENKO O. YU. Peculiarities of the special knowledge application in the investigation of taking a government official or law enforcement officer as hostage ( <i>Ukr</i> ) .....	139
BURDIN M. YU., NEVZOROV I. L., TOMLIAK T. S. Antinomies of Anglo-American and Domestic jurisprudence in understanding the children’s rights issues ( <i>Ukr</i> ) .....	150
PLESKACH M., TUMASONIENE I. Legal support for information security of legal entities under Lithuanian and Ukrainian legislation .....	161

***TO AUTHORS' OF SCIENTIFIC JOURNAL "LAW AND SAFETY" ATTENTION***

---


---

Editorial Board's Notes (*Ukr*) .....175



**ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,**

доктор історичних наук, професор,  
заслужений працівник освіти України,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,  
e-mail: grechenko18@gmail.com

**ПРОТИДІЯ ЕКОНОМІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ В 1946–1949 РР.**

Розглянуто актуальне та недостатньо досліджене в історико-правовій науці питання про причини та прояви економічної злочинності в Україні в перші повоєнні роки (1946–1949) та основні аспекти діяльності міліції щодо боротьби із цими видами злочинів. Протидією економічній злочинності займалися відділи боротьби з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією. У 1947 р. відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності Головного управління міліції був реорганізований в управління. Користуючись дефіцитом товарів широкого вжитку, який досяг свого піку саме в перші повоєнні роки (1946–1949), обставинами, що склалися через голод 1946–1947 рр., злочинці займалися крадіжками зерна, грабували склади продовольчих та промислових товарів, перепродавали товари за завищеними цінами (спекуляція). Особливо складний стан з економічною злочинністю був на початку 1947 р., коли проводилася посівна кампанія. Найпоширенішими були такі злочини: 1) зловмисне затягування ремонту сільськогосподарських машин нібито через відсутність запасних частин до них та фахівців; 2) крадіжки зерна під час його транспортування й сівби відповідальними за це особами (вагарями, бригадирами польових бригад, охороною); 3) крадіжки охороною насіння та пального; 4) крадіжки й розбазарювання насіння посадовими особами колгоспів, радгоспів, підсобних господарств; 5) крадіжки посівного матеріалу шляхом зменшення норми висіву та крадіжки пального за рахунок безконтрольності за його витратами; 6) крадіжки насіння працівниками баз із подальшим його перепродажем на базарах за спекулятивними цінами; 7) створення надлишків насіння шляхом обважування, зволоження, списування на сушку, збільшення відходів під час сортування. Проведення грошової реформи у грудні 1947 р. та скасування карткової системи забезпечення населення певною мірою зменшили загальну кількість злочинів, пов'язаних із розкраданням соціалістичної власності, бо завдяки цим заходам зникли такі види злочинів, як спекуляція продовольчими та промтоварними картками, виготовлення фальшивих карток і талонів. Для покращення ситуації Міністерство внутрішніх справ вимагало посилити роботу з розкраданням соціалістичної власності на місцях, активніше розгорнути оперативно-агентурну роботу в цьому напрямі.

**Ключові слова:** Україна, 1946–1949 рр., Міністерство внутрішніх справ, міліція, економічна злочинність, розкрадання, спекуляція, хабарництво.

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Проблематика економічної злочинності в Україні нині зберігає свою актуальність. Така пильна увага вітчизняних правників до цього питання викликана не лише кон'юнктурним інтересом, а й довгостроковою стратегією економічної безпеки держави. Економічна злочинність має глибоке історичне коріння, оригінальних форм вона набула в період існування радянського тоталітарного режиму. Сама сутність цього режиму, розвиток державної економіки в умовах суворої централізації, контролю та планування, вкрай нераціонального використання наявних ресурсів зрештою призвели до найжорстокішого дефіциту більшості видів матеріальних благ.

Це створювало підстави для вирішення питання про набуття матеріальних благ шляхом розкрадання так званої соціалістичної власності, тобто по суті кримінальної дії. Використовувалися також інші засоби «підвищення рівня власного життя»: спекуляція дефіцитними товарами, махінації при виробництві товарів широкого вжитку тощо. Такі явища були характерними для всього радянського періоду історії України, але в перші роки після закінчення Другої світової війни вони мали свої особливості, пов'язані з повоєнною руйнуванням, падінням промислового та сільськогосподарського виробництва, існуванням карткової системи розподілу продуктів, голодом

1946–1947 рр., наявністю соціальної та психологічної нестабільності суспільства в результаті загибелі й інвалідності мільйонів людей, великою кількістю бездоглядних і безпритульних дітей.

**ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ.** Досліджуване питання певною мірою вивчалось і в радянські часи, але з марксистських методологічних позицій як боротьба з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією. Проте ці роботи втратили своє наукове значення за винятком певного фактичного матеріалу, який сьогодні також має інтерпретуватися інакше. Дослідження цієї проблематики в межах вказаного історичного періоду з нових методологічних позицій активізувалося у 2000-ті рр. Певні аспекти протидії економічній злочинності в перші повоєнні роки знайшли своє висвітлення в дисертаціях М. Лагоші (2000), М. Войцеховського (2001), В. Ворожка (2015), С. Саблука (2017), М. Геруса (2019), О. Пристайко (2021). Зауважимо також, що окремі аспекти цієї тематики аналізуються в монографії І. Біласа (1994) «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз», у науково-популярному нарисі Ю. Смирнова, П. Михайленка, О. Святоцького та М. Ануфрієва (2002) «Міліція України: історичний нарис, портрети, події», у роботі В. Сокурєнка, О. Бандурки та В. Греченка (2017) «Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.)», у монографіях В. Окіпнюка (2019) «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.)», В. Греченка (2021) «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження», О. Бандурки (2022) «Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ», у розділі колективної монографії «Наукові засади держави та права» за участі О. Брусакової та В. Греченка (2022), у статті О. Брусакової та В. Греченка (2022) «Правові засади організації та діяльності міліції УРСР у 1949–1950 рр.», у статті С. Бортника і В. Греченка (2019) «Організація та діяльність міліції Української РСР у 1947 р.: основні аспекти».

Принципова новизна нашої публікації полягає в тому, що вперше комплексно висвітлено основні аспекти діяльності міліції України щодо протидії економічній злочинності в перші повоєнні роки (1946–1949) та фактори, які її зумовлювали.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є дослідити основні чинники, які спричинили зростання економічної злочинності в перші повоєнні роки (1946–1949), її осно-

вні прояви у промисловості, сільському господарстві та торгівлі, кримінально-правову політику держави щодо цього виду злочинності та діяльність міліції щодо протидії їй. Поставлена мета конкретизується в таких завданнях: виявити основні причини виникнення та існування економічної злочинності у вказаний період; охарактеризувати рівень економічної злочинності в республіці в 1946–1949 рр.; проаналізувати та оцінити заходи, які вживалися Міністерством внутрішніх справ республіки для покращення протидії економічній злочинності.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Одним із найважливіших принципів методології, на який ми спиралися, був історизм. Використання цього принципу дозволило вивчити історичні події та явища з точки зору того часу, в якому вони відбувалися, та з урахуванням усіх історичних чинників, що впливали на радянське суспільство в 1946–1949 рр. Об'єктивність теж стала важливим принципом методології нашого дослідження. За допомогою використання об'єктивного підходу ми намагалися уникати особистих переконань і ставлення до вивчення історичних подій та явищ.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Одним із головних напрямів діяльності міліції в післявоєнний період (1946–1949) була боротьба з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, з правопорушеннями, пов'язаними з картковою системою розподілу товарів і продуктів, тощо. Ці та інші завдання поклалися на відділи боротьби з розкраданням соціалістичної власності. У січні 1947 року відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності Головного управління міліції був реорганізований в управління. Воно керувало оперативною, слідчою (до лютого 1948 р.) і профілактичною роботою підпорядкованих органів на таких ділянках, як розкрадання державної власності, спекуляція, контрабанда, фальшування грошей, хабарництво. Спільною постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 липня 1946 р. та відповідною директивою МВС СРСР органам міліції доручалося вжити заходів щодо посилення боротьби з розкраданням і розбазарюванням хліба. Так, у Миколаївській області в 1946 р. за скупку і перепродаж хлібопродуктів на базарах було затримано 249 осіб. Крім того, у спекулянтів було вилучено 276 000 рублів, 73 361 кг – зерна і муки, масла та інших жирів – 1 410 кг, м'яса і м'ясопродуктів – 1 893 кг, інших продуктів – на 146 700 рублів, промислових товарів – на 374 тис. рублів<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 4.

Складний стан зі злочинністю у сфері боротьби з розкраданням соціалістичної власності виник на початку 1947 р., коли проводилася посівна кампанія. Це пов'язувалось із засухою в 1946 р. та початком голоду в Україні. Тому міліція приділяла особливу увагу попередженню злочинів, які вчинялися безпосередньо під час посівної. Найбільшого поширення набули такі злочини: 1) зловмисне затягування ремонту сільськогосподарських машин на підставі відсутності запасних частин та спеціалістів (це кваліфікувалося як шкідництво); 2) крадіжки зерна під час його транспортування й сівби відповідальними за це особами (вагарями, бригадирами польових бригад, охороною); 3) крадіжки охороною насіння та пального; 4) крадіжки й розбазарювання насіння посадовцями колгоспів, радгоспів, підсобних господарств; 5) крадіжки посівного матеріалу шляхом зменшення норми висіву та крадіжки пального за рахунок безконтрольності за його витратами; 6) крадіжки насіння працівниками баз з подальшим його перепродажем на базарах за спекулятивними цінами; 7) створення надлишків насіння шляхом обважування, зволоження, списування на сушку, збільшення відходів під час сортування. Так, за вчинення аналогічних злочинів у I кварталі 1947 р. органами міліції було притягнуто до відповідальності такі категорії правопорушників: працівники районних партійних організацій – 89 осіб; працівники районних адміністративних органів – 133; працівники колгоспних та радгоспних управлінь – 109; бійці винищувальних загонів, які залучались до проведення посівної кампанії, – 197<sup>1</sup>. Необхідно зауважити, що значна кількість злочинів учинялася злочинними групами, метою діяльності яких були грабунки продовольчих складів, баз, зернохосовищ. Так, жителі м. Миколаєва Ващенко, Кучеренко, Короситков, Варяшко, Павлюк, Гіржеєв у ніч з 6 на 7 серпня 1946 р. приїхали вантажною машиною на тік колгоспу ім. 61 Комунара і, погрожуючи зброєю, примусили колгоспників завантажити 25 мішків пшениці, після чого зникли. Продовжуючи злочинну діяльність, 12 вересня цього ж року ця ж група, погрожуючи зброєю, забрала з підсобного господарства судноремонтних майстерень зерна та іншого майна на 9 430 рублів. Для попередження й розкриття злочинів із розкрадання державного та громадського майна органи міліції застосовували нові форми й методи у своїй діяльності, що давало змогу попереджати вчинення злочинів та правопору-

шень проти державної власності: наприклад, залучення до охорони зернохосовищ і токів бригад сприяння міліції, а в західних областях України – груп охорони громадського порядку; перевірка та контроль посадових осіб, які безпосередньо мають доступ до матеріальних цінностей (зерна, насіння, паливо-мастильних матеріалів тощо).

4 червня 1947 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна», який значно посилив покарання за злочини проти державної власності, а надалі саме охороні державної власності, цьому важливому напрямку роботи міліції, вищі державні органи приділяли значну увагу. Проведення грошової реформи у грудні 1947 р. та скасування карткової системи забезпечення населення певною мірою зменшили загальну кількість розглядуваних злочинів, бо завдяки цим заходам зникли такі види злочинів, як спекуляція продовольчими та промтоварними картками, виготовлення фальшивих карток і талонів. Для організації охорони пунктів з обміну грошей у всі області України були відражені керівні співробітники центрального апарату МВС республіки і міліції, а в міста, райони й села – співробітники обласних апаратів (Смирнов та ін., 2002, с. 82). Деяко поліпшилася ситуація з протидією розкраданню державної власності й спекуляції, однак ці явища все ще мали місце.

Так, у м. Умань тоді Київської (а нині Черкаської) області в липні 1949 р. органами міліції було викрито злочинну групу, яка займалася спекуляцією харчової соди. Щоб запобігти затриманню під час перевезення спекулятивних товарів, злочинці пересилали їх з м. Сталіно посылками на ім'я жителів м. Умань П. Антонова та А. Чабан. У подальшому вони реалізовували соду за спекулятивними цінами на ринках. Під час арешту та обшуку в їхніх помешканнях було вилучено 74 кг соди<sup>2</sup>.

Масові розкрадання продукції на державних підприємствах і великі масштаби спекуляції були характерними для того часу. Викрадали м'ясні і молочні продукти, кондитерські, тютюнові, трикотажні, парфумерні вироби, спирт<sup>3</sup>.

Так, за даними оперативно-слідчої роботи по лінії карного розшуку в Чернігівській області на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна»

<sup>1</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 18. Спр. 3650. Арк. 65.

<sup>2</sup> ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 4.

<sup>3</sup> Там само. Арк. 6.

в 1948 р. було порушено 536 кримінальних справ та притягнуто до відповідальності 700 осіб. Необхідно зауважити, що більшу частину злочинів, за які були засуджені злочинці на підставі норм Указу, можна розподілити таким чином: за злочини проти особи – вбивство з метою пограбування, розбій (ч. 1 п. 2 і ч. 2 п. 3) порушено 15 кримінальних справ, засуджено 42 особи; за злочини, скоєні проти державного та громадського майна, тобто крадіжки майна з державних об'єктів, вчинені особами, які не мали доступу і не працювали на цих об'єктах (пункти 1–4) порушено 92 справи, засуджено 121 особу; за крадіжки особистого майна громадян, кишенькові крадіжки, крадіжки худоби (п. 1 ч. 2) порушено 339 кримінальних справ, засуджено 547 осіб.

Треба зауважити, що на успішність боротьби зі злочинністю в цьому напрямі, як і в інших, суттєво впливала неукомплектованість особовим складом за штатним розкладом. Так, в Управлінні міліції Львівської області за штатом служба боротьби з розкраданням соціалістичної власності і спекуляцією мала 48 оперативних працівників, зокрема в обласному апараті – 17, у райвідділах МВС – 31 (по одному працівнику на район)<sup>1</sup>.

4 червня 1947 р. був також оприлюднений інший Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення охорони особистої власності громадян»<sup>2</sup>. Крадіжка, присвоєння, розтрата та інше розкрадання державного майна каралося ув'язненням у виправно-трудовому таборі строком від 7 до 10 років з конфіскацією майна або без неї. Розкрадання колгоспного, кооперативного та іншого суспільного майна каралося ув'язненням у виправно-трудовому таборі строком від п'яти до восьми років з конфіскацією майна або без неї. Ці укази встановлювали таку ієрархію цінностей: державна власність, суспільна власність, особиста власність. Проте й відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна регламентувалася різними кримінально-правовими нормами. Відповідальність згідно з відповідним Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і суспільного майна» за розкрадання державного, колгоспного, кооперативного та іншого суспільного майна не диференціювалася залежно від форми розк-

радання. Отже, нерівність у кримінальному законодавстві за розкрадання державного та суспільного майна зберігалась. Таким чином, форми власності продовжували зберігати функцію критерію диференціації кримінальної відповідальності (Греченко, Ярмиш, 2019, с. 38).

У постанові ЦК КП(б)У «Про стан та заходи щодо зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР» від 28 січня 1948 р. зазначалося, що органи міліції і після Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна» вкрай слабо ведуть боротьбу з розкрадачами соціалістичної власності. «Органи МВС, – йшлося в постанові, – особливо Сумської, Херсонської, Вінницької, Харківської, Дрогобицької, Станіславської областей, найчастіше ліберально ставляться до злодіїв, шахраїв та спекулянтів, що розкрадають соціалістичну та суспільну власність, не притягуючи їх до відповідальності як ворогів народу. У ряді випадків відділи боротьби з розкраданням соціалістичної власності органів міліції не розкривають системи розкрадань та умов, що сприяють цим злочинам, і не вживають практичних заходів щодо їх запобігання. Тільки цим можна пояснити, що в 1947 році за агентурними даними розкрито та притягнуто до відповідальності лише 16,8 % від загальної кількості залучених шахраїв та злодіїв, які посягали на соціалістичну власність»<sup>3</sup>.

Рада Міністрів Української РСР 15 березня 1948 р. ухвалила постанову про відшкодування збитків, завданих особами, винними в розкраданні продовольчих і промислових товарів. У ній, зокрема, зазначалося: «Рада Міністрів Союзу РСР постановою від 10 лютого 1948 року № 248: а) встановила, що при розкраданнях і недостачі продовольчих та промислових товарів у державних підприємствах і установах, колгоспних, кооперативних та громадських організаціях, крім притягнення винних до кримінальної відповідальності, з них стягується на користь потерпілих організацій у судовому порядку завдана шкода в розмірі вартості розкрадених або товарів, що не вистачає, за державними роздрібними цінами, накладаючи арешт на їх майно в забезпечення стягнення;

<sup>1</sup> ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 6.

<sup>2</sup> Об усилении охраны личной собственности граждан : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 04.06.1947 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1947. № 19.

<sup>3</sup> Про стан та заходи щодо зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР : постанова ЦК КП(б)У від 28.01.1948 // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946–1990. С. 282.

б) зобов'язала директорів підприємств, начальників установ, голів правлінь колгоспів і кооперативних громадських організацій у всіх випадках порушення кримінальних справ про розкрадання та недостачі подавати позови про стягнення з винних шкоди»<sup>1</sup>.

Начальник Головного управління міліції А. Леонт'єв, орієнтуючи органи міліції на виконання завдань, у 1949 р. наказував навести порядок в охороні об'єктів соціалістичної власності (більше як 25 % усіх крадіжок становили крадіжки зі складів, магазинів, баз)<sup>2</sup>.

У розвиток постанови Ради Міністрів УРСР МВС УРСР 8 лютого 1949 р. видало цілком таємну директиву начальникам обласних міських управлінь міліції щодо прискорення розслідування справ про розтрату й розкрадання в торговельних організаціях, де було зазначено, що в провадженні органів міліції Української РСР перебуває велика кількість справ про розтрати і розкрадання в торговельних організаціях, за якими не проведено своєчасне розслідування. Так, в органах міліції Тернопільської області на 1 січня 1949 р. було 26 справ про розтрати та розкрадання в торговельних організаціях, за якими більше шести місяців не проводилося жодних слідчих дій; в органах міліції Дніпропетровської області – 14, Ізмаїльській – 13, Харківській та Рівненській по 9 справ, які понад шість місяців «лежали без руху». Користуючись цим, злочинці ухилялися від відповідальності, часом ховалися і залишалися безкарними. В органах міліції Дрогобицької області в 1948 р. було припинено розслідування за нерозшуком злочинців у 22 справах, Чернівецької – 20 та Станіславської – 19. Таке саме становище мало місце й в інших областях. Наприклад, 18 червня 1948 р. начальник відділення зв'язку Добропільського району Сталінської області Коротун заволодів 110 тис. рублів державних грошей та втік.

Про цей факт Управління міліції МВС УРСР повідомило всі органи міліції республіки. Проте Управлінням міліції Ворошиловградської області необхідних заходів для розшуку Коротуна не було вжито, завдяки чому йому вдалося влаштуватися на роботу на по-

саду бухгалтера в контору заводу ім. Карла Маркса Попаснянського району, а 24 грудня 1948 р. Коротун за злочинною змовою з касиром заводу Лютнер отримали з місцевого відділення Держбанку 105 тис. рублів і, заволодівши ними, зникли. Коротун не був своєчасно виявлений та заарештований внаслідок злочинно-халатного ставлення до своїх обов'язків начальника паспортного столу відділення міліції Попаснянського району Сидорова та начальника військово-облікового столу Герасименка, які не направили до кущового адресного бюро сторожових листків на Коротуна та не внесли його у свою картотеку. Завідувач магазину № 208 Печерського району м Києва Волков здійснив розтрату в сумі 4 тис. рублів. Коли розтрата була виявлена, він узяв із каси магазину добову виручку в розмірі 56 843 рублі та втік. Управлінням міліції м. Києва дієвих заходів щодо розшуку та затримання Волкова не вжило й лише внаслідок втручання Управління міліції МВС УРСР злочинця було встановлено та заарештовано у м. Вінниця.

Агентурно-оперативна та профілактична робота в торговельних організаціях проводиться, як зазначалося в директиві, погано. Про це свідчить, наприклад, те, що протягом III кварталу 1948 р. в системі споживчої кооперації за участю агентури органами міліції Ворошиловградської, Дніпропетровської, Херсонської та інших областей не було розкрито жодної справи, тоді як за той же період контрольно-ревізійними заходами у споживчій кооперації цих областей було виявлено від 70 до 90 випадків розтрат і розкрадань на загальну суму понад 1,5 млн рублів.

Міністр МВС вимагав: «1. Вжити рішучих заходів до докорінного поліпшення якості розслідування у справах про розтрати та розкрадання в торговельних організаціях. 2. Про всі факти необґрунтованого припинення справ про розтрати та розкрадання в торговельних організаціях органами прокуратури та судами або винесення м'яких вироків негайно повідомляти в УМ МВС УРСР та одночасно робити відповідні подання до вищих прокурорських інстанцій. 3. У всіх розшукових справах на розтратників та розкрадачів розробити плани заходів щодо активізації розшуку й забезпечення затримання злочинців. 4. При чергових зустрічах відповідно проінструктувати агентуру, звернувши її увагу на розкриття розтрат і розкрадань у торговельних організаціях і виявлення злочинців, що зникли. 5. До 1 квітня 1949 р. перевірити через агентуру та інші негласні можливості, а також за оперативними обліками всіх матеріально-відповідальних

<sup>1</sup> Про відшкодування збитків, завданих особами, винними в розкраданні продовольчих і промислових товарів : постанова Ради Міністрів УРСР від 15.03.1948 // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946–1990. С. 392.

<sup>2</sup> ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 3.

осіб, які працюють у торговельних організаціях. Скомпрометованих і тих, хто не вселяє довіри, від роботи усунути. 6. У лютому та березні 1949 р. організувати та провести перевірку всіх баз, складів та магазинів щодо стану охорони та збереження товарно-матеріальних цінностей, з обов'язковим зняттям при цьому натуральних залишків. Одночасно перевіряти своєчасність здачі грошових сум (щодобової виручки) до відповідних відділень державного банку, а також правильність видачі авансів підзвітним особам та своєчасність витребування від них звітів. 7. Оперативних працівників органів міліції, які проявили себе в боротьбі з розтратниками, розкрадачами та у справі розшуку злочинців, що зникли, всіляко заохочувати, а осіб, які ставляться до цього безвідповідально, – карати»<sup>1</sup>.

Але очевидно, що цих заходів було недостатньо, тому рівно за місяць, 8 березня 1949 р., Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач видав нову, теж цілком таємну директиву начальникам обласних міських управлінь міліції щодо активізації боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією. Міністр пропонував: «1. У місячний термін переглянути кадри ВБРСВ, замінити всіх працівників, нездатних за своїми політичними та діловими якостями забезпечити виконання завдань боротьби з розкрадачами соціалістичного майна. Підібрати та направити на роботу в апарати ВБРСВ найкращих, грамотних, культурних та чесних співробітників ВББ та інших оперативно-чекістських відділів УМВС, які мали б не лише юридичне, а й моральне право бути допущеними до виконання відповідальних обов'язків працівника ВБРСВ. 2. Вивести із загального штату оперскладу міських, районних відділів та відділень міліції посади старших оперуповноважених та оперуповноважених у боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та категорично заборонити їхнє хоча б і тимчасове використання на роботі, яка не має безпосередньо відношення до прямих обов'язків. 3. Основну увагу апаратів ВБРСВ звернути на організацію глибокої агентурної розробки злочинного елемента, що проник у заготівельно-збутові, постачальні, торговельні, кооперативні та інші господарські організації, що провадять свою діяльність в обласних центрах та інших містах. Головним завданням вважати виявлення та викриття великих організованих груп хижаків [так у тексті директиви. – А. Г.]. 4. Організувати та вжити агентурно-оперативних заходів щодо

ліквідації спекуляцій. Забезпечити повне розкриття їхніх злочинних зв'язків з працівниками баз, складів та торговельних точок. 5. Повсякденно вести рішучу боротьбу з обважуванням та обмірюванням споживачів у системі торговельних організацій, а також з різного виду шахрайствами в комунально-побутових підприємствах (бані, пральні, перукарні). 6. Активізувати профілактичну роботу, встановлюючи через агентуру причини, які сприяють розкраданням, розтратам та втратам. 7. Не залишати без своєчасного реагування жодного агентурного або гласного сигналу про втрати, розтрати, розкрадання та спекуляцію, вживаючи відповідних заходів. Оперпрацівників, які виявляють бездіяльність у реалізації матеріалів, що надходять, притягувати до суворої відповідальності. 8. Виходячи з місцевих умов та обліку оперативної обстановки, що склалася, розробити по всіх міськрайорганах ретельно продумані плани заходів щодо набуття кваліфікованої агентури на об'єктах, де найбільш поширені розкрадання, розтрати та інші злочини. Визначити головні об'єкти роботи ВБРСВ на місяць і квартал та завдавати завершених оперативних ударів по злочинному елементу, що проник на ці об'єкти. 9. Начальники УМВС зобов'язані особисто та повсякденно контролювати роботу ВБРСВ. Забезпечити ВБРСВ транспортом, відповідними службовими приміщеннями, обладнавши їх у місячний термін усім необхідним»<sup>2</sup>.

Нові заходи щодо протидії економічній злочинності були запропоновані МВС республіки ще через місяць. Така інтенсивність заходів свідчить про те, що Міністерство серйозно взялося за покращення діяльності органів міліції щодо боротьби проти розкрадів державної власності, валютників та спекулянтів. Очевидно, що це також може бути пов'язано з тим, що попередні заходи, які були оголошені відповідно два місяці і місяць тому, не дали швидких та задовільних результатів.

Тому 19 квітня 1949 р. начальникам УМВС Київської, Харківської, Одеської, Львівської, Дніпропетровської, Чернівецької та Рівненської областей було спрямоване цілком таємне розпорядження МВС УРСР «Про заходи щодо підготовки проведення одночасної операції арешту спекулянтів валютними цінностями у містах Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ, Чернівці та Рівне». У розпорядженні йшлося, що матеріали, які надходять до МВС СРСР та МВС УРСР, свідчать про широко розвинену спекуляцію валютними цінностями у

<sup>1</sup> ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 152. Арк. 14–18.

<sup>2</sup> ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 152. Арк. 26–29.

містах Львів, Харків, Чернівці, Дніпропетровськ та Рівне, де жодної роботи щодо боротьби із цим видом злочинності не провадиться й злочинці почуваються вільно. У Києві та Одесі агентурно-оперативна робота по боротьбі зі спекуляцією валютними цінностями проводиться не повсякденно, не систематично, а кампаніями і останнім часом зовсім припинилася. Тим часом у цих містах все ще існує значна кількість валютників, функціонує «чорна біржа» й спекуляція валютними цінностями здійснюється в широких масштабах. Як встановлено, спекулянти валютними цінностями, що діють у всіх зазначених вище містах, підтримують між собою злочинні зв'язки, які також поширюються і на інші міста СРСР. З метою ліквідації злочинної діяльності спекулянтів валютними цінностями Міністр вимагав: «Начальникам Управлінь МВС вищезгаданих областей створити під керівництвом своїх заступників по міліції спеціальні оперативні групи з числа кращих працівників ВВРСВ, яких зобов'язати: 1. Переглянути та перевірити всі чинні та архівні оперативні обліки на спекулянтів валютними цінностями. 2. Розгорнути агентурну роботу з розкриття ще не виявлених спекулянтів валютними цінностями та включити їх до активної розробки. 3. Під кожного підоблікованого, а також нововиявленого злочинця, підвести агентуру, що має реальні можливості до їхньої розробки, а за відсутності такої агентури негайно набути її. Для припинення можливої дезінформації і дворушництва цю агентуру й матеріали, які надходять від неї, перевіряти ще раз через контрольні можливості. 4. На всіх підоблікованих та нововиявлених спекулянтів валютними цінностями зробити установки, у необхідних випадках надіслати відповідні орієнтування та запити й встановлювати зовнішнє спостереження. 5. За матеріалами, отриманими від агентури та інших джерел, без санкції УМ МВС УРСР жодних затримань та операцій не проводити»<sup>1</sup>.

Знову за місяць були намічені нові заходи щодо протидії економічній злочинності вже в системі комунального обслуговування населення. Це свідчить про прагнення керівництва міліції розширити фронт боротьби зі злочинністю в народному господарстві. МВС УРСР 25 травня 1949 р. знову спрямувало цілком таємну директиву начальникам обласних міських управлінь міліції «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинами в системі комунально-побутового обслуговування населення». У ній

зазначалося, що Управління міліції МВС УРСР має у своєму розпорядженні матеріали про те, що в низці підприємств комунально-побутового обслуговування населення системи Міністерства комунального господарства УРСР (банно-пральні комбінати «Американки», перукарські, трамвайно-тролейбусні управління, фотографії, ремонтні майстерні та ін.) відбувалися значні зловживання, розкрадання соціалістичної власності, розтрати, обман та обрахування споживачів. Розкриті справи свідчили про наявність великої «засміченості» злочинним та підозрілим елементом окремих підприємств цієї системи. За офіційними даними, розкрадання та розтрати відбувалися на об'єктах комунально-побутового обслуговування переважно в обласних центрах та великих містах УРСР. Особливо поширеними розкрадання та розтрати були в Тернопільській області – 511 тис. рублів, Харківській – 539 тис. рублів, Полтавській – 398 тис. рублів, Ворошиловградській – 332,3 тис. рублів, Сталінській – 300,4 тис. рублів, Одеській – 227,3 тис. рублів, Дніпропетровській – 177 тис. рублів. Злочинці практикували такі методи розкрадань: 1) повторний продаж використаних квитків, талонів у тролейбусах, автобусах, лазнях, парках культури та відпочинку тощо; 2) заниження норм витрачання сировини на виготовлену одиницю виробу; 3) приписка в робочих нарядах, табелях невиконаної роботи; 4) завищення цін; 5) обрахування споживачів.

Аналіз проведених у I кварталі 1949 р. кримінальних справ підтверджував, що вчинення злочинів у системі комунального господарства сприяли: недостатня перевірка осіб, які обіймають матеріально-відповідальні посади; відсутність або недостатній контроль із боку керівництва вищих організацій за діяльністю підвідомчих об'єктів; злочинний зв'язок рахунково-бухгалтерського апарату з касирами, контролерами та матеріально-відповідальними й працівниками комунально-побутового обслуговування, поверхневе проведення бухгалтерських відомчих ревізій тощо. Так, наприклад, у грудні 1948 р. Управлінням міліції м. Одеса внаслідок реалізації агентурної справи «Мочалка» було викрито систему повторного продажу квитків у 10-ти лазнях. У справі заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності 20 осіб. Слідством було встановлено, що повторний продаж квитків злочинці практикували з 1944 р. та розкрали значну суму державних коштів. Характерно, що до розкриття цього виду злочинності виручка лазень, що перевірялися, становила 302 561 рубль, а після арешту злочинців щомісячна сума виручки в

<sup>1</sup> ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 152. Арк. 129–132.

середньому становила 477 450 рублів. Таким чином, щомісяця злочинці розкрадали близько 115 тис. рублів державних коштів. Вказану злочинну групу очолював директор банно-прального комбінату І. Дегтярев, який щотижня отримував від завідувачів лазнями та касирів суму в розмірі від 700 до 2 000 рублів як хабар. Кондуктори одеського обласного тресту М. Поманська, О. Красильнікова, водії автобусів Г. Матвієнко, В. Лібермах практикували повторний, причому за завищеними цінами, продаж квитків. При особистому обшуку в Поманської та Красильнікової виявлено та вилучено 100 квитків уже використаних та приготованих для повторного продажу. Крім цього, слідством встановлено, що Поманська та Красильнікова, перебуваючи в злочинному зв'язку з касиром обласного тресту м. Одеса А. Артасевичем, отримували від нього квитки, не зареєстровані в облфінвідділі та обласному тресті, продавали їх пасажиром, а гроші привласнювали та ділили між собою. Управлінням міліції Ізмаїльської області внаслідок реалізації агентурної справи «Будівельники» заарештовані та віддані під суд: начальник Белгород-Дністровського міськжитлоуправління М. Грищенко, старший бухгалтер М. Паппас, інспектор С. Слободенюк, касир М. Кушнаренко та інші, які розкрали будівельних матеріалів та готівки на суму понад 50 тис. рублів, за що були засуджені на різні терміни позбавлення волі.

У лютому 1949 р. під час проведення документальної ревізії в райкомунгоспвідділі Біловодського району Ворошиловградської області покінчив життя самогубством завідувач райкомунгоспом І. Смольний, який у своїй посмертній записці вказав: «Прошу нікого не звинувачувати в моїй смерті, винний лише ревізор, який робив ревізію в комунгоспі». Ревізією було виявлено значні зловживання та присвоєння державних коштів.

Управлінням міліції Житомирської області було заарештовано та віддано під суд завідувача цехом шевської артілі «Працівник», мешканця м. Житомир Бика, який у процесі роботи систематично зменшував норми розкорою для виготовлення взуття, тим самим створював надлишки шкіртовару, викрадаючи їх. Обшуком у нього на квартирі було виявлено та вилучено шкіртоварів на суму 50 тис. рублів, грошей – 14 тис. рублів та золота царського карбування – 75 рублів.

Ці приклади свідчили про «засмічення» апарату та наявність великих розкрадань на об'єктах комунально-побутового обслуговування. У директиві вказувалося, що «засміченість» системи Міністерства комунального

господарства Української РСР злочинним елементом та її злочинна діяльність є наслідком слабкої агентурно-оперативної роботи органів міліції. З метою завдання «оперативного удару по злочинному елементу», що проник на роботу на об'єкти комунально-побутового обслуговування, директива пропонувала: «1. негайно уточнити та взяти на облік усі основні підприємства та організації комунально-побутового обслуговування населення та агентурно їх обслужити. 2. Переглянути наявність агентурно-інформаційної мережі на об'єктах комунального господарства та визначити, на яких об'єктах потрібно додатково завербувати осіб з числа тих, які мають можливість розробляти злочинний елемент та розкривати злочини. 3. Практикувати прискорені зустрічі з агентурою, від якої отримано первинні повідомлення про наявність злочинів, та давати їм інструктивні завдання, спрямовані на викриття злочинців. 4. Завести літерні справи на основні об'єкти комунально-побутового обслуговування та перевірити по першому спецвідділу МВС усіх осіб, які мають відношення до товарно-матеріальних цінностей і раніше засуджувалися, від посади їх усунути. 5. Вжити заходів щодо виявлення злочинних зв'язків між окремими керівними працівниками артілей, майстерень з перукарями, кравцями, шевцями, білетерами та іншими, що проявляються в отриманні від них хабара за надання роботи, «жвавих» місць. 6. Під час реалізації агентурних розробок та ведення розслідування звертати особливу увагу на всебічне юридичне оформлення документації про злочинну діяльність осіб, які проходять за агентурними та слідчими матеріалами, та вживати всіх заходів до вилучення в злочинців речових доказів та цінностей, набутих злочинним шляхом»<sup>1</sup>.

Як бачимо, найбільша кількість справ, що розслідувалися міліцією, стосувалася розкрадання соціалістичної власності.

Питання розкрадання державної власності й спекуляції розглядалися на засіданнях місцевих керівних органів. Так, на бюро Львівського обкому партії у квітні 1949 р. робота міліції на цій ділянці була визнана незадовільною. Після цього органами міліції було перевірено низку об'єктів та матеріально-відповідальних осіб. У результаті перевірки було звільнено з роботи 11 осіб і проти трьох було порушено кримінальні справи. Однак і після цих заходів стан справ на цій ділянці протидії злочинності відчутно не поліпшився.

<sup>1</sup> ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 152. Арк. 32–39.



Таблиця 1

Рух справ за видами злочинів у Чернівецькій області в 1948 і 1949 рр.<sup>1</sup>

Назва справи	IV квартал 1948 р.				IV квартал 1949 р.			
	Слідчі прокуратури	Міліція	Всього	Притягнено	Слідчі прокуратури	Міліція	Всього	Притягнено
Розкрадання соціалістичної власності	92	49	141	224	74	24	98	108
Спекуляція	39	2	41	53	17	3	20	23
Обмірювання та обважування	0	2	2	2	3	4	7	8
Порушення правил торгівлі	100	21	121	174	59	20	79	111
Всього	231	74	305	453	151	51	204	250

Як бачимо, найбільша кількість справ, що розслідувалися міліцією, стосувалася розкрадання соціалістичної власності.

Питання розкрадання державної власності й спекуляції розглядалися на засіданнях місцевих керівних органів. Так, на бюро Львівського обкому партії у квітні 1949 р. робота міліції на цій ділянці була визнана незадовільною. Після цього органами міліції було перевірено низку об'єктів та матеріально-відповідальних осіб. У результаті перевірки було звільнено з роботи 11 осіб і проти трьох було порушено кримінальні справи. Однак і після цих заходів стан справ на цій ділянці протидії злочинності відчутно не поліпшився.

**ВИСНОВКИ.** Отже, у перші повоєнні роки (1946–1949) рівень економічної злочинності був доволі високим. Її основними проявами були розкрадання соціалістичної власності, спекуляція, хабарництво. Економіка тоталітарної радянської держави з її надмірною централізацією та відсутністю матеріальної

зацікавленості працівників у результатах своєї праці не могла забезпечити відповідний запитах населення рівень споживання товарів широкого вжитку, що штовхало частину населення на шлях «самозабезпечення» за допомогою розкрадання державної власності та вчинення інших злочинів. На криміногенну ситуацію також істотно впливала повоєнна розруха з різким падінням виробництва товарів та голод 1946–1947 рр. Упродовж досліджуваного періоду керівництво МВС республіки неодноразово розглядало питання про поліпшення ситуації з протидією економічній злочинності, періодично видавало відповідні накази та директиви, де вимагало розширити агентурно-інформаційну мережу в торговельних організаціях, активізувати її роботу, систематично перевіряти кадровий склад цих закладів, рішуче позбуватися працівників, що дискредитували себе. Але попри це, стан справ на цій ділянці протидії злочинності у вказаний період суттєво не поліпшився.

## СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с.
3. Бортник О. М., Греченко В. А. Організація та діяльність міліції Української РСР у 1947 р.: основні аспекти. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 17 (30). С. 7–13. DOI: <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i17.p7>.

<sup>1</sup> Доповідна записка про результати перевірки роботи органів прокуратури та міліції щодо боротьби з розкраданнями і крадіжками соціалістичної власності та спекуляції в Чернівецькій області // Історія міліції України в документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946–1990. С. 394.

4. Брусакова О. В., Греченко В. А. Правові засади організації та діяльності міліції УРСР у 1949–1950 рр. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 121–130. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.11>.
5. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с.
6. Ворожко В. П. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 232 с.
7. Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.) : історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2019. 272 с.
8. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Організація та діяльність міліції в 1951 р. *Наука і правоохорона*. 2019. № 2 (44). С. 33–44. DOI: <https://doi.org/10.36486/np.2019.2.03>.
9. Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.) : історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.
10. Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
11. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
12. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.) : структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.
13. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с.
14. Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О. Д., Ануфрієв М. І. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.
15. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.) : до 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с.
16. Brusakova O., Grechenko V. Combating crime in Ukraine after the Second World War (1946–1948) // *Scientific Foundations of State and Law : monograph / M. Bezdolnyi, V. Bondar, S. Dereviankin et al.* Boston : Primedia eLaunch, 2022. Pp. 147–164. DOI: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.MONO.LEGAL.2.6.1>.

Надійшла до редакції: 31.06.2023

Прийнята до опублікування: 03.08.2023

## REFERENCES

1. Bandurka, O. M. (2022). *From general secretaries to Ministers of Internal Affairs*. Maidan.
2. Bilas, I. H. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis* (Book 2). Lybid; Army of Ukraine.
3. Bortnyk, O. M., & Grechenko, V. A. (2019). Organization and activity of militia in the Ukrainian SSR in 1947: basic aspects. *Legal Horizons*, 17(30), 7–13. <https://doi.org/10.21272/legalhorizons.2019.i17.p7>.
4. Brusakova, O. V., & Grechenko, V. A. (2022). Legal foundations of the organization and activity of the Ukrainian SSR police in 1949–1950s. *Law and Safety*, 2(85), 121–130. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.11>.
5. Brusakova, O., & Grechenko, V. (2022). Combating crime in Ukraine after the Second World War (1946–1948). In M. Bezdolnyi, V. Bondar, S. Dereviankin et al., *Scientific Foundations of State and Law* (pp. 147–164). Primedia eLaunch.
6. Grechenko, V. A. (Ed.). (2021). *Leaders of the Kharkiv militia/police (1918–2021): historical and legal research*. Maidan.
7. Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2019). Organization and activities of the Ukrainian SSR militia in 1951. *Nauka i pravoohorona*, 2(44), 33–44. <https://doi.org/10.36486/np.2019.2.03>.
8. Herus, M. M. (2019). *Criminal justice in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1958): historical and legal research* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
9. Lahosha, M. M. (2000). *Militia of Ukraine in 1945–1953* [Candidate thesis, Donetsk State University].
10. Okipniuk, V. T. (2019). *Soviet state security agencies in Ukraine during the reign of the totalitarian regime (1929–1953)*. OLDI-PLUS.
11. Prystaiko, O. V. (2021). *PCIA-MIA of the Ukrainian SSR (1934–1954): structural construction and functions (historical and legal research)* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].
12. Sabluk, S. A. (2017). *Criminal and legal control of crime in Ukraine in 1922–1960* [Doctoral dissertation, Kyiv National Academy of Internal Affairs].
13. Smirnov, Yu. O., Mykhailenko, P. P., Sviatotskyi, O. D., & Anufriev, M. I. (2002). *Militia of Ukraine: historical sketch, portraits, events* (Yu. O. Smirnov, Ed.). In Yure.

14. Sokurenko, V. V., Bandurka, O. M., & Grechenko, V. A. (2017). *Training of law enforcement officers in Kharkiv: 100 years of history (1917–2017): to the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution*. Golden Mile.

15. Voitsekhovskiy, M. M. (2001). *Legal foundations of the organization and activity of the militia of Ukraine in the post-war period (1946–1953)* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].

16. Vorozhko, V. P. (2015). *Formation and development of the system of protection of state secrets in Soviet Ukraine (1919–1954)* [Candidate dissertation, Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University].

Received the editorial office: 31 June 2023

Accepted for publication: 3 August 2023

#### **VOLODYMYR ANATOLIIOVYCH GRECHENKO,**

*Doctor of Historical Sciences, Professor,  
Honored Education Worker of Ukraine,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Social and Humanitarian Disciplines;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,  
e-mail: grechenko18@gmail.com*


#### **COMBATING ECONOMIC CRIME IN UKRAINE IN 1946–1949**

The author examines the topical and insufficiently researched in historical and legal science issue of the causes and manifestations of economic crime in Ukraine in the first post-war years (1946–1949) and the main aspects of police activity in combating these types of crimes. The departments for combating theft of socialist property and speculation were responsible for combating economic crime. In 1947, the Department for combating the theft of socialist property of the Main Police Department was reorganised into the Administration. Taking advantage of the consumer goods shortage, which reached its peak in the first post-war years (1946–1949), and the circumstances created by the famine of 1946–1947, criminals stole grain, robbed food and industrial warehouses, and resold goods at inflated prices (speculation). The situation with economic crime was particularly difficult in early 1947, when the sowing campaign was underway. The most common crimes were the following: 1) maliciously delaying the repair of agricultural machinery, allegedly due to the lack of spare parts and specialists; 2) theft of grain during its transportation and sowing by persons responsible for this (weighers, field crew leaders, guards); 3) theft of seeds and fuel by security guards; 4) theft and embezzlement of seeds by officials of collective and state farms and subsidiary farms; 5) theft of seed by reducing the seeding rate and theft of fuel due to lack of control over its consumption; 6) theft of seeds by employees of storage facilities with their subsequent resale at markets at speculative prices; 7) creation of surplus seeds by weighing, moistening, writing off for drying, and increasing waste during sorting. The monetary reform in December 1947 and the abolition of the ration card system reduced the overall number of crimes related to the theft of socialist property to a certain extent, as these measures eliminated such crimes as speculation in food and commodity cards and the production of counterfeit cards and food coupons. In order to improve the situation, the Ministry of Internal Affairs demanded that work on the theft of socialist property be intensified on the ground, and that more active agent work be carried out in this area.

**Key words:** *Ukraine, 1946–1949, Ministry of Internal Affairs, police, economic crime, embezzlement, speculation, bribery.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Греченко В. А. Протидія економічній злочинності в Україні в 1946–1949 рр. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 9–19. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.01>.

**Citation (APA):** Grechenko, V. A. (2023). Combating economic crime in Ukraine in 1946–1949. *Law and Safety*, 4(91), 9–19. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.01>.

**ВІКТОРІЯ ВАСИЛІВНА ПИЛИП,***кандидат юридичних наук,**Ужгородський національний університет,**кафедра адміністративного, фінансового та інформаційного права;* <https://orcid.org/0000-0001-6483-0749>,*e-mail: victoria.pylyp@ukr.net***ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТІВ ТА ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ**

Діяльність інститутів держави та громадянського суспільства в умовах особливих правових режимів певною мірою відрізняється від загального порядку реалізації їхніх повноважень. Це зумовлено як умовами, в яких вони функціонують, так і нормативно-правовими змінами, що здебільшого спрямовані на врегулювання суспільних відносин відповідно до тих реалій, які мають місце в суспільному житті. З урахуванням викладеного метою дослідження стало визначення особливостей діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства України в умовах надзвичайних правових режимів, зокрема під час дії воєнного та надзвичайного станів. Задля досягнення цієї мети використано методи аналізу та синтезу, порівняльно-правовий метод, системно-структурний, методи системного аналізу та прогнозування.

З'ясовано, що магістральну частину в сукупності правових засад побудови та розвитку громадянського суспільства, які є підґрунтям для забезпечення діяльності його інститутів та інституцій в умовах особливих правових режимів, становлять конституційні положення, проте деякі з них можуть обмежуватися на певний строк. Тобто незмінним залишається доктринальний компонент розвитку та функціонування громадянського суспільства, однак видозмінюються змістовні складові засадничого, правозахисного, функціонального й інституційного компонентів.

Визначено, що на період уведення особливих правових режимів деякими законами розширюються межі компетенції органів державної влади щодо їхньої взаємодії з інститутами громадянського суспільства, а також щодо врегулювання діяльності останніх.

До основних заходів, ужитих задля забезпечення національної безпеки протягом 2022–2023 рр. в умовах дії правового режиму воєнного стану та спрямованих на врегулювання діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства, належать: унормування підстав та порядку припинення діяльності громадських об'єднань, релігійних організацій, профспілок, їх об'єднань; закріплення на законодавчому рівні напрямів волонтерської діяльності, спрощення порядку реєстрації волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі та стримування збройної агресії російської федерації; порядок діяльності означених інституцій; ухвалення Закону України «Про медіа» з метою стимулювання конкурентного середовища, рівноправності й незалежності медіа та задля захисту національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів тощо. Водночас деякі зі сформульованих і прийнятих положень не є взірцевими, адже певні з них суперечать одне одному, що потребує проведення подальших досліджень з метою усунення юридичних колізій і врешті-решт удосконалення діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства в умовах дії особливих правових режимів.

**Ключові слова:** *громадянське суспільство, інституція, інститут, надзвичайний правовий режим, воєнний стан, діяльність, нормативно-правовий акт, закон.*

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Однією з концептуальних ідей формування державної політики та розвитку суспільства є прагнення побудови й формування активного громадянського суспільства, розширення та забезпечення гармонійного функціонування його окремих інститутів й інституцій, створення гідних умов життя людей. Саме такий шлях обирає для себе держава, яка позиціонує та проголошує себе демок-

ратичною, правовою, соціальною. Не є винятком і Україна, адже такий напрям державотворення визнаний ключовим у концепції розвитку нашої держави та знайшов своє закріплення в преамбулі Основного Закону<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР)

Ідею забезпечення сталого розвитку громадянського суспільства й держави для гарантування зростання рівня та якості життя населення визначено як фундаментальний національний інтерес України і закріплено в Законі України «Про національну безпеку України»<sup>1</sup>.

Сьогодні на законодавчому рівні визначено принципи внутрішньої політики щодо формування інститутів громадянського суспільства. Так, відповідно до ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» до них належать: «утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави; завершення політичної реформи, посилення взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування і об'єднань громадян, запровадження громадського контролю за діяльністю влади; забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень...»<sup>2</sup>.

Водночас ідея побудови та розвитку громадянського суспільства не повинна зводитися тільки до залучення громадян до процесів державотворення, реалізації визначених владою напрямів державної політики, здійснення громадського контролю за діяльністю інститутів держави тощо. На нашу думку, кінцевим результатом реалізації означеної ідеї має стати суспільство свідомих та активних людей, у якому пріоритетом завжди є людина, її права та законні інтереси, належні умови для життя і розвитку. У зв'язку із цим основними напрямками діяльності інститутів держави й інституцій громадянського суспільства є дотримання та забезпечення прав і законних інтересів людини й громадянина, формування та закріплення гуманних цінностей як у правосвідомості окремих представників суспільства, так і дотримання цих засад у діяльності підприємств, установ та організацій різної відомчої належності тощо. Такі ідеї з певною періодичністю констатуються та висвітлюються гро-

мадськими діячами, представниками державних органів та установ, а також юристами і науковцями.

Про функціональність громадянського суспільства можна судити за особливостями діяльності його інститутів та інституцій. Водночас, як слушно зауважує Г. Берченко (2014, с. 69), «недоцільно оцінювати рівень розвитку громадянського суспільства виключно за формальними показниками, формальною кількістю інститутів громадянського суспільства. Громадянське суспільство не обмежується існуванням розвиненої мережі інститутів. Як соціокультурний феномен воно є певним типом (моделлю) соціальної організації і взаємодії. Його якісними характеристиками є довіра, взаємодопомога, толерантність, здатність до спільних дій, віра людей у свої сили, зорієнтованість на громадські справи, почуття відповідальності».

Важливим, на нашу думку, є врахування і тих чинників, що у відповідний період історичного розвитку України певною мірою визначали особливості розвитку громадянського суспільства, його інститутів та інституцій. Серед них, зокрема, проголошення незалежності нашою державою, ухвалення Конституції України, Революція гідності, обрання стратегічних шляхів євроінтеграційного та євроатлантичного демократичного розвитку України, військова агресія російської федерації тощо. Згадані події та обставини спричиняли корегування напрямів діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства, вони ж зумовлювали характер їхньої діяльності та визначили особливості сучасного стану їх функціонування.

Діяльність інститутів та інституцій громадянського суспільства забезпечується та врегульовується актами чинного законодавства. Водночас уже майже 18 місяців наша держава перебуває в особливому становищі, що насамперед зумовлено дією особливого правового режиму – режиму воєнного стану. З урахуванням вагомої кількості чинників, що визначають відповідний напрям розвитку суспільних відносин, зокрема правових, і тих змін, яких зазнають суспільні відносини, актуалізувалося завдання щодо перегляду теоретико-методологічних основ громадянського суспільства відповідно до сучасних реалій. У контексті порушеної проблематики, на нашу думку, інтерес до особливостей діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства України в умовах надзвичайних правових режимів є цілком обґрунтованим і своєчасним.

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>1</sup> Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 21.07.2023).

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є визначення особливостей діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства України в умовах надзвичайних правових режимів.

Для досягнення мети поставлені такі завдання: проаналізувати положення чинного законодавства, що становлять правову основу діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства; визначити і розглянути ті положення, що внесені до чинного законодавства за період дії воєнного стану, зумовлені його запровадженням і загалом підлягатимуть застосуванню в умовах особливих правових режимів; провести порівняльно-правовий аналіз окреслених вище положень, визначити, що суттєво змінилося, як це безпосередньо позначилося на діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства, окреслити перспективні шляхи вирішення з'ясованих проблемних аспектів.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Досягненню окресленої мети та виконанню поставлених завдань сприяло використання таких методів дослідження, як аналіз і синтез, порівняльно-правовий метод, системно-структурний, метод системного аналізу та прогнозування.

Згадані методи дозволили визначити законодавчі акти, які за своєю сутністю становлять правову основу діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства, визначають принципи їх розвитку та діяльності. Вони ж застосовувалися задля аналізу тих законодавчих новел, які були ухвалені, набули чинності в період дії воєнного стану та зумовлені його впровадженням, а в подальшому підлягатимуть застосуванню в умовах особливих правових режимів. Системно-структурний метод і метод системного аналізу дозволили оцінити, як кількісно змінювалися показники, що характеризують створення окремих органів та установ інститутів громадянського суспільства, кількості осіб, залучених до волонтерської діяльності, тощо.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Діяльність демократичних інститутів в умовах дії особливих правових режимів відрізняється наявністю значної кількості складнощів і протиріч. Українське суспільство, уособлене інститутами та інституціями громадянського суспільства, зараз фактично опинилося залученим до протидії військовій агресії супротивника, матеріально-фінансового забезпечення Збройних Сил України та воєнізованих формувань, а також надання допомоги постраждалим і здійснення інших видів діяльності.

Активна громадянська позиція українців сприяла консолідації нашого народу та інститутів держави. Це засвідчують результати дослідження, проведеного В. Гошовською, І. Кісіль, Л. Лукіною, О. Горулько, І. Негулевським (2022, р. 221, 229–230), відповідно до яких 77 % українців стверджують, що «справи в Україні йдуть у правильному напрямі, 80 % пишаються своєю країною». Водночас ми вважаємо, що прерогативу у виконанні завдань і функцій, які в умовах воєнного стану реалізують інститути та інституції громадянського суспільства, слід усе ж таки віддавати органам державної влади. Адже укорінення сучасних тенденцій, як слушно зауважують В. Борщевський, М. Чех та О. Василиця (2023, с. 124–125), «може призвести до виникнення низки деструктивних процесів, які негативно позначаються на ефективності публічного управління в умовах повоєнного розвитку нашої держави. Передусім це стосується повернення до тих стереотипів взаємовідносин між органами публічної влади, з одного боку, та інститутами громадянського суспільства і бізнесу – з іншого, які існували до війни і визначаються в науковій літературі як ринок обмеженого доступу. Задля недопущення такого сценарію розробка концептуальних засад повоєнного відновлення України має спиратися на демократичні цінності сучасного цивілізованого світу та ґрунтуватися на принципах відкритої конкуренції, людиноцентризму та субсидіарності. Це передбачає посилення контролю за діяльністю органів публічного управління з боку суспільства, зокрема порівняно з воєнним часом, а також запровадження низки обмежень та інституційних бар'єрів, спрямованих на запобігання зловживанням владою та недопущенням її використання задля обмеження конституційних прав і свобод громадян».

Виходячи із сучасних реалій, нинішня ситуація в черговий раз засвідчує, що влада має підтримувати інститути громадянського суспільства та забезпечувати їхню діяльність у правовому й організаційному напрямках (Докаленко, 2022, с. 100). Саме тому вважаємо за доцільне зосередити свої зусилля на визначенні й аналізі тих положень, зокрема й законодавчих новел, що визначають особливості діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства в умовах надзвичайних правових режимів.

Одним із концептуальних законодавчих актів, що є магістральним у визначенні основ громадянського суспільства, є Конституція України. Передумовами її ухвалення стало обрання курсу на забезпечення прав і свобод

людини та громадянина, створення гідних умов життя і розвитку громадянського суспільства, зміцнення громадянської злагоди на землі України тощо<sup>1</sup>. Саме норми Основного Закону України становлять правовий статус особи, а серед джерел національного законодавства вона відрізняється «імперативним» положенням.

Ураховуючи викладене, доволі часто під час дослідження основ побудови та розвитку громадянського суспільства науковці звертаються до вивчення й аналізу положень Конституції України. Ми також є прихильниками такого підходу й вважаємо, що норми Основного Закону – це той базис, що є першоосною для побудови та розвитку громадянського суспільства, втілює правові принципи його організації. Слушно зауважує із цього приводу і П. М. Любченко (2008, с. 28), вказуючи, що «Конституція України закріпила правові засади становлення громадянського суспільства, які є підґрунтям для подальшого розвитку законодавства й визначення правового статусу його інститутів, форм і методів їх взаємного впливу, створення ефективного механізму стримувань і протигаг не лише в системі державної влади, а й у громадянському суспільстві в цілому.

Фундаментом концепції побудови в Україні громадянського суспільства має стати консенсус щодо основних цілей, цінностей і напрямів розвитку політичного устрою. На відміну від існуючих раніше уявлень, у яких абсолютизувалися приватні інтереси, концепція сучасного громадянського суспільства має базуватися на визнанні потреби в забезпеченні гармонійного поєднання приватних і публічних інтересів. Серцевиною громадянського суспільства є людина, її права, свободи й інтереси. Утворення всіх його інститутів зумовлено тим, що існує необхідність забезпечення умов для нормальної життєдіяльності індивіда, реалізації й захисту його прав та свобод».

Аналіз конституційних принципів побудови та розвитку громадянського суспільства, функціонування його інститутів та інституцій, особливостей їхньої взаємодії з органами держави залишається ключовим завданням і при визначенні нинішніх характеристик діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства в умовах дії особливих правових режимів. Саме тому доцільним є звернення до

напрацювань видатних учених, що здійснювали ґрунтовні дослідження в межах окресленої проблематики.

Комплексному вивченню й аналізу конституційних основ формування громадянського суспільства, засад гармонійного розвитку та функціонування його інститутів та інституцій приділили увагу у своїх наукових розвідках або ж розглянули суміжні дискусійні питання А. Колодій, Н. Філик, С. Кириченко, В. Корнієнко, О. Лотюк, Г. Берченко, П. Любченко, С. Ковальчук та багато інших. Підходи, що застосовувалися вченими до визначення окреслених засад, здебільшого засновані на текстуальному аналізові положень Основного Закону України. А. Колодій (1999, с. 15–16) відніс до принципів громадянського суспільства: свободу й ініціативність особистості, розвиток суспільних відносин відповідно до засад людиноцентризму, гарантування рівних можливостей громадян, захисту їх прав і свобод, плюралізм духовного життя суспільства й усіх форм власності, гарантування невтручання у приватне життя особи, існування та функціонування розвинутої соціальної структури, активну участь недержавних самоврядних організацій у всіх сферах суспільного життя, підпорядкованість громадянському суспільству демократичної правової соціальної держави тощо.

О. Лотюк (2015, с. 42–43) з урахуванням того, що сучасне громадянське суспільство тяжіє до легітимації своєї діяльності, на підставі аналізу конституційних положень виокремила доктринальний, засадничий, правозахисний, функціональний та інституційний компоненти розвитку і функціонування громадянського суспільства. Виходячи з позицій дослідниці, можемо зауважити, що ключовим у доктринальному компоненті є створення гідних умов існування та розвитку громадянського суспільства.

Керівні засади, що становлять «засадничий компонент», спрямовані на утвердження основної мети, завдань і принципів функціонування громадянського суспільства в його взаємодії з державою, закріплені в першому та другому розділах Конституції України. Права і свободи людини є ключовими цінностями громадянського суспільства та становлять правозахисну складову конституційних основ його діяльності.

Функціональним компонентом є форми взаємодії громадянського суспільства та держави, а основоположною його спрямованістю – захист прав людини. Серед них основними є норми Конституції України, які гарантують: свободу об'єднань (ст. 36), можливість участі в

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

управлінні державними справами, участь у виборах, референдумах (статті 38, 69), право на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), захист приватної власності, яка є основою громадянського суспільства (ст. 41), тощо. Інституційна складова конституційних основ представлена положеннями, що встановлюють конституційно-правовий статус громадських організацій, професійних спілок, гарантують рівність усіх об'єднань громадян (ст. 36) і можливість самоорганізації населення (ст. 140)<sup>1</sup>.

У контексті нашого дослідження слід наголосити, що хоча положення Основного Закону є нормами прямої дії, а права й свободи людини та громадянина не підлягають обмеженню, існують певні винятки, зокрема в разі дії воєнного або надзвичайного стану, тобто особливих правових режимів<sup>2</sup>. Серед керівних принципів, що окреслені в Конституції України та є основою побудови й розвитку громадянського суспільства, обмеженню можуть підлягати: недоторканність житла (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); право на свободу від втручання в особисте й сімейне життя особи (ст. 32); право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на освіту (ст. 53)<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

На доповнення означених принципів доцільно зауважити, що одним із визначальних обов'язків і принципів діяльності правової держави відповідно до ст. 36 Конституції України є засада невтручання в реалізацію права на свободу об'єднання громадянами, а також у діяльність самого об'єднання, за винятком тих обмежень, що встановлені законом, зокрема в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей<sup>4</sup>.

Саме тому закріплення в Основному Законі положення про те, що засади утворення, діяльності об'єднань громадян визначаються виключно законами, є цілком виваженим та обґрунтованим кроком. Водночас слід наголосити на суперечливості положень ст. 36 Конституції України та ст. 7 Закону України «Про громадські об'єднання». Так, зокрема, ст. 36 Основного Закону передбачено, що лише громадяни України мають право на свободу об'єднання у громадські організації, а ст. 7 Закону України «Про громадські об'єднання» закріплено таке право ще й за іноземцями та особами без громадянства<sup>5</sup>.

У юридичній літературі з метою виправлення ситуації, що склалася, висвітлюються два шляхи її вирішення:

– перший полягає в зміні Конституції України шляхом викладення її положень у новій редакції, зокрема перший розділ стосувався б запитань конституційного ладу, другий – статусу людини і громадянина, а третій – питань громадянського суспільства та засад його функціонування з органами публічної влади;

– другий варіант міг би бути реалізований шляхом доповнення Конституції України розділом III-1 «Громадянське суспільство», що закріплював би поняття громадянського суспільства, його суб'єктів, принципи взаємодії між його інститутами й органами публічної

21.07.2023); Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>4</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>5</sup> Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 21.07.2023).



влади, обов'язки громадського контролю за діяльністю останніх і можливість держави втручатися в діяльність інститутів громадянського суспільства лише у виняткових випадках, визначених законом (Ковальчук, Пивовар, 2022, с. 177–178).

Небезпідставною є теза про те, що конституційні засади, які є фундаментальними для побудови та розвитку громадянського суспільства в умовах особливих правових режимів, зокрема під час дії правового режиму воєнного або надзвичайного стану, можуть обмежуватися, однак водночас законодавцем визначено й гарантії неприпустимості використання цих режимів для обмеження прав і свобод людини та (Kryvoruchko, Pylyp, Makarova, 2023, p. 229; Shelever et al., 2023, p. 256).

Гарантіями законності в умовах воєнного стану є недопустимість внесення змін до Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим, заборона проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також органів місцевого самоврядування. Недопустимим є і проведення всеукраїнських та місцевих референдумів, страйків, масових зібрань та акцій<sup>1</sup>.

Отже, в умовах дії особливих правових режимів посилюється державне управління не лише щодо інститутів держави, а й інститутів та інституцій громадянського суспільства. Тобто сталим є доктринальний компонент розвитку та функціонування громадянського суспільства, а засадничий, правозахисний, функціональний та інституційний компоненти зазнають суттєвих змін. Особливо це стосується діяльності сектору безпеки та оборони й інститутів, залучених до реалізації окремих функцій у цьому напрямі, а також правоохоронної, правозахисної та інших видів діяльності. При цьому загальним пріоритетним завданням у діяльності перерахованих суб'єктів є забезпечення безпеки індивіда, суспільства та держави шляхом нівелювання негативного впливу обставин і чинників, об'єктивно небезпечних для останніх.

Зважаючи на те, що виключно законами можуть обмежуватися або визначатися права й обов'язки громадян, їхніх об'єднань, вважаємо за доцільне проаналізувати їхні окремі положення. Деякі складові політики сприяння

становленню громадянського суспільства, його інститутів та інституцій знайшли відображення в таких законах України: «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987-XII, «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII, «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР, «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР, «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV, «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. № 2625-III, «Про засади регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV, «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI, «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI, «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. № 4572-VI, «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22 червня 2012 р. № 5026-VI, «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 р. № 5073-VI, «Про соціальні послуги» від 17 січня 2019 р. № 2671-VIII, «Про основні засади молодіжної політики» від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX, «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 р. № 2834-IX та ін.

Показовими в цьому контексті також ставали прийняті свого часу укази Президента України: «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 р. № 212/2012 (втратив чинність), «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 р. № 68/2016 (втратив чинність), «Питання Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства» від 4 листопада 2016 р. № 487/2016 (втратив чинність), а також Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. та Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр., що затверджувалися відповідними указами Президента України. З метою виконання заходів, визначених у згаданих стратегіях, органами виконавчої влади з певною періодичністю затверджувалися регіональні та місцеві програми, а також підзаконні нормативно-правові акти щодо впровадження відповідних заходів.

Національною стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на

<sup>1</sup> Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 21.07.2023).

2021–2026 рр. передбачено, що стратегічними завданнями на наступні роки є: створення сприятливих умов для реалізації громадянами права на об'єднання, підвищення рівня участі громадян у діяльності інститутів громадянського суспільства, вдосконалення порядку створення та припинення діяльності органів самоорганізації населення, розширення переліку їхніх повноважень, визначення чіткого порядку наділення їх частиною повноважень органів місцевого самоврядування та ресурсами, необхідними для реалізації власних і делегованих повноважень, врегулювання питань розпорядження власними фінансами та майном, а також майном і фінансами, переданими місцевими радами; створення умов для фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства органами державної влади та органами місцевого самоврядування; створення сприятливих умов для підтримки інститутів громадянського суспільства громадянами та суб'єктами господарювання, зокрема шляхом запровадження податкових стимулів для підтримки інститутів громадянського суспільства, їх участі в соціально-економічному розвитку держави з урахуванням світової практики; сприяння розвитку благодійної діяльності, зокрема шляхом перегляду розміру неоподатковуваної податком на доходи фізичних осіб благодійної допомоги, яка надається інститутами громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, на користь осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначених Законом України «Про соціальні послуги»; сприяння розвитку волонтерської діяльності; підтримка вдосконалення процедур банківського обслуговування інститутів громадянського суспільства, що мають статус неприбуткових, зокрема під час здійснення міжнародних розрахунків; реалізація проектів, спрямованих на розвиток інфраструктури, зокрема цифрової, яка створює умови для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє поліпшенню доступу таких інститутів до навчання, комунікації, мережування, обміну ресурсами<sup>1</sup>.

Щодо особливостей функціонування інституцій громадянського суспільства, то тут слід зауважити, що до проголошення незалежності України було зареєстровано 324 громадські організації, після ухвалення Конституції України – 3 548. У подальшому суттєві зміни відбулися після 2014 р. через війну росії проти України. Протягом 2016–2020 рр. відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами таким чином: «громадські організації – на 22 149 (з 70 321 станом на 1 січня 2016 року до 92 470 станом на 1 січня 2021 року), громадські спілки – на 1 122 (з 753 до 1 875 відповідно), благодійні організації – на 4 428 (з 15 384 до 19 812 відповідно), релігійні організації – на 3 390 (з 23 261 до 26 651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) – на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання – на 2 392 (з 26 321 до 28 713 відповідно), органи самоорганізації населення – на 234 (з 1 415 до 1 649 відповідно)»<sup>2</sup>. Відповідно до даних Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 р. в Україні було зареєстровано вже 96 543 громадські організації, 2 071 – асоціація громадських об'єднань, 26 915 – релігійних організацій, 28 792 – професійні спілки, 318 – творчих спілок, 20 498 – благодійних організацій і 1 730 – органів самоорганізації населення.

Позитивні зміни відбулися не лише в аспекті кількісного збільшення окремих інститутів громадянського суспільства, а й якісного. Це засвідчується й даними Українського незалежного центру позапартійних досліджень, виконавця проекту Агентства США з міжнародного розвитку, що впроваджується організацією FN360 разом з Міжнародним центром з некомерційного права, щодо оцінки індексу сталості розвитку організацій громадянського суспільства. Згідно з отриманими даними суттєве зрушення відбулося впродовж 2014–2019 рр. Це стосувалося здебільшого набуття інститутами громадянського суспільства організаційної спроможності й фінансової життєздатності, розвитку інфраструктури громадянського сектору, а з 2019 р. до 2021 р. ці показники продовжували залишатися відносно незмінними<sup>3</sup>. Водночас важливо наголосити на тому, що зниження ефективності взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства зумовлено бюрократизацією цього процесу, з

жності України було зареєстровано 324 громадські організації, після ухвалення Конституції України – 3 548. У подальшому суттєві зміни відбулися після 2014 р. через війну росії проти України. Протягом 2016–2020 рр. відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами таким чином: «громадські організації – на 22 149 (з 70 321 станом на 1 січня 2016 року до 92 470 станом на 1 січня 2021 року), громадські спілки – на 1 122 (з 753 до 1 875 відповідно), благодійні організації – на 4 428 (з 15 384 до 19 812 відповідно), релігійні організації – на 3 390 (з 23 261 до 26 651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) – на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання – на 2 392 (з 26 321 до 28 713 відповідно), органи самоорганізації населення – на 234 (з 1 415 до 1 649 відповідно)»<sup>2</sup>. Відповідно до даних Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 р. в Україні було зареєстровано вже 96 543 громадські організації, 2 071 – асоціація громадських об'єднань, 26 915 – релігійних організацій, 28 792 – професійні спілки, 318 – творчих спілок, 20 498 – благодійних організацій і 1 730 – органів самоорганізації населення.

<sup>1</sup> Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки : затв. Указом Президента України від 27.09.2021 № 487/2021 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Індекс сталості організацій громадянського суспільства CSOSI – 2017–2022 // Український незалежний центр політичних досліджень : сайт. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/holovna/proiektyn-deks-stalost-organ-zac-y-gromadyanskogo-susp-lstva> (дата звернення: 21.07.2023).

одного боку, та відсутністю у громадян навичок відстоювати свою позицію в легітимному полі суспільно-політичних відносин – з іншого (Tikhonova et al., 2022, p. 162, 169). Тому в період повоєнної відбудови нашої держави це вкрай важливо враховувати під час планування відповідних стратегій діяльності та плану заходів.

Взаємодія органів державної влади та громадянського суспільства неможлива без діяльності різного роду громадських організацій, покликаних забезпечувати розвиток громадської активності, а також стати ефективними суб'єктами громадського контролю (Ковальчук, 2019, с. 145). Виходячи з інтересів національної безпеки, під час дії воєнного стану Закон України «Про громадські об'єднання» було доповнено низкою положень. Законодавчі новели, що були внесені після повномасштабного вторгнення, стосувалися здебільшого порядку діяльності та реєстрації таких об'єднань. Так, ними передбачено, що: «1. Утворення і діяльність громадських об'єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду російської імперської політики та її символіки, комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки, порушення рівноправності громадян залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; поширення відомостей, що містять виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України; пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, забороняються»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // БД «Законодавство

Діяльність громадських об'єднань, метою функціонування яких є хоча б одна з перерахованих вище, може бути заборонена судом. Припиненню підлягає і діяльність тих організацій, керівники яких засуджені за державну зраду. Подібні зміни внесені і до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Так, факт засудження уповноважених осіб релігійної організації за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111 Кримінального кодексу України, є підставою про припинення діяльності цієї організації в судовому порядку<sup>2</sup>. Саме ці положення є втіленням положень ст. 37 Конституції України, відповідно до якої «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються»<sup>3</sup>.

Важливо також наголосити, що в цілях національної безпеки зараз на законодавчому рівні закріплено положення про припинення діяльності профспілок, їх об'єднань, якщо діяльність останніх порушує Конституцію України та закони України, зокрема в разі засудження їхніх уповноважених осіб за вчинення колабораційної діяльності. За загальним правилом, їхня діяльність забороняється на підставі рішення місцевого суду, а профспілок зі статусом всеукраїнських і республіканських та об'єднань профспілок з відповідним статусом – лише за рішенням Верховного Суду України<sup>4</sup>. Вважаємо, що перспективним на шля-

України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>3</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>4</sup> Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV // БД «Законодавство України» / ВР

ху розширення можливостей діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства є наділення правом іноземців реєструвати профспілки, їх об'єднання, адже таким чином закордонні роботодавці та працівники, інвестиції яких відіграватимуть у повоєнній відбудові України важливу роль, будуть відчувати себе більш захищеними у правовому полі.

Активізувалася діяльність інститутів та інституцій громадянського суспільства і в напрямі благодійної діяльності, зокрема щодо організації волонтерського руху та надання волонтерської допомоги. Стрімке його зародження відбулося у 2014 р. Як слушно зауважує О. Головка (2023, с. 16), «у 2014–2015 рр. волонтерські групи взяли на себе такі важливі державні інституційні функції, як забезпечення армії, вивезення з зони бойових дій поранених, їх лікування та забезпечення ліками, доглядом, організація вивезення мирних громадян із зони бойових дій та турбота про переселенців. З 24 лютого 2022 р. волонтерський рух в Україні не просто посилюється, а набув небачених раніше масштабів». Особливо це стосується виконання соціальних завдань, серед яких: забезпечення евакуації населення, доставка їм ліків, питної води, продуктів харчування та інших необхідних товарів, які, як слушно зауважує Н. Філіпська (2022, с. 73), «взяли на себе існуючі або створені після 24 лютого 2022 р. недержавні об'єднання, волонтерські організації, окремі ініціативні індивіди як представники громадянського суспільства».

Для репрезентативності наведених тез щодо активізації волонтерської діяльності вважаємо за доцільне навести деякі кількісні показники. Так, упродовж 2022 р. в Реєстрі волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації було зареєстровано 2 383 особи, що у 8,4 рази більше, аніж за весь період його існування. До 2022 р. в ньому обліковувалося лише 320 українців. На нашу думку, активна реєстрація осіб, залучених до волонтерської діяльності, у передбаченому законом порядку, тобто з унесенням відомостей про них у згаданий реєстр, що відбувається за заявою особи, пояснюється змінами, внесеними до податкового законодавства. Адже невключення грошових коштів, отриманих на особистий рахунок волонтера, до суми щорічного оподаткованого доходу,

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14> (дата звернення: 21.07.2023).

можливе лише в разі його реєстрації в згаданому реєстрі, а також за наявності документального підтвердження витрати цих коштів на благодійність<sup>1</sup>.

Суттєвим кроком, спрямованим на легалізацію волонтерської діяльності, стало внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність». Сьогодні ним, зокрема, передбачено, що напрямами волонтерської діяльності є задоволення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів, органів державної влади й окремих громадян, реалізація евакуаційних заходів. Вважаємо, що численні нормативні зміни, яких зазнав згаданий Закон протягом останнього року, здебільшого спрямовані на розширення та підтримку волонтерської діяльності, потреба в наданні якої актуалізована й загрозами аварій техногенного, природного характеру, дією особливого періоду правового режиму воєнного стану, потребами усунення наслідків бойових дій, терористичного акту, збройного конфлікту, тимчасової окупації, а також післявоєнного відновлення й розвитку України та ін.<sup>2</sup>

Вагомим кроком на шляху забезпечення сталого та гармонійного розвитку громадянського суспільства було ухвалення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Ним гарантовано та забезпечено участь громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства в реалізації цієї політики, зокрема щодо їх залучення до виконання завдань національно-патріотичного виховання, оборонної свідомості та громадянської стійкості, формування навичок критичного мислення, медіаграмотності та запобігання поширенню недостовірної інформації<sup>3</sup>. Для реалізації цих завдань інститути громадянського суспільства

<sup>1</sup> Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Про волонтерську діяльність : Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>3</sup> Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-XI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20> (дата звернення: 21.07.2023).

ва наділені широким спектром прав, зокрема вони можуть отримувати фінансову, інформаційну, методичну, організаційну допомогу та інші види державної підтримки на реалізацію проєктів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (щодо національно-патріотичного виховання, військово-патріотичного виховання або громадянської освіти) у встановленому законодавством порядку, а також підтримку, що надається за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством; брати участь у виконанні державних цільових, регіональних та місцевих програм у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; створювати заклади сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності; брати участь в оцінюванні ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності тощо<sup>1</sup>. Водночас актуалізований запит про нерозробленість механізмів правового регулювання в частині реалізації таких прав та юридичних гарантій, що також потребує свого вирішення.

Суттєві зрушення відбулися і в державному регулюванні діяльності медіа, зокрема й недержавних. Це зумовлено завданням щодо забезпечення інформаційної безпеки. Не можна допустити, щоб недержавні медіа використовувалися задля реалізації цілей гібридної інформаційної війни шляхом поширення неправдивої інформації, підриву довіри до інститутів держави, військових, правоохоронних органів, інституцій громадянського суспільства. Слід урахувати, що інструментами такої війни є: «викривлення та фальсифікація фактів, поширення чуток; створення фейків та їх підлаштування під існуючі факти з метою дезорієнтації громадян; виривання фраз із контексту та приховування або вказування невірних джерел інформації; психологічний тиск з використанням різних каналів комунікації; створення “інформаційного шуму” навколо суспільно значущих проблем тощо» (Докаленко, 2022, с. 97–98).

З метою унеможливлення ведення на території України інформаційної війни, недопу-

щення порушення її національних інтересів, зокрема шляхом забезпечення права громадян на оперативне отримання достовірної та різнобічної інформації, забезпечення плюралізму у висвітленні певних обставин у медіа та інших цілей, Верховною Радою України ухвалено Закон України «Про медіа». У розділі IX цього Закону визначено обмеження щодо змісту інформації в медіа, пов'язаної зі збройною агресією, структури власності та фінансування медіа під час збройної агресії, обмеження, що стосуються діяльності іноземних лінійних медіа<sup>2</sup>. Вважаємо, що ухвалення цього Закону не лише сприяє унеможливленню діяльності медіа, які є провідниками пропаганди держави-агресора, а й сприятиме формуванню довіри до компетентних джерел інформації, знань у галузі інформаційної гігієни, виробленню навичок критичного мислення, формуванню медіаграмотності серед населення.

Окрім воєнного стану, в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю та здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, тимчасово може вводиться надзвичайний стан із зазначенням строку дії цих обмежень. Уведення надзвичайного стану передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки й здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина й прав та законних інтересів юридичних осіб<sup>3</sup>.

Через надзвичайні ситуації техногенного чи природного характеру можуть вводитися

<sup>1</sup> Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-XI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>2</sup> Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20> (дата звернення: 21.07.2023).

<sup>3</sup> Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14> (дата звернення: 21.07.2023).

додаткові заходи режиму надзвичайного стану, визначені ст. 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». Сьогодні законодавчі положення щодо порядку врегулювання діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства за таких умов поки що не зазнали суттєвих змін. Однак у цілому слід наголосити, що за таких режимів (надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру) також посилюється державний регуляторний вплив на органи не лише державної влади, а й місцевого самоврядування та інші спеціально створені органи та установи, що беззаперечно буде зачіпати й діяльність інститутів громадянського суспільства. При цьому компетенція інститутів держави, що доповнюється додатковими повноваженнями, спрямована на врегулювання суспільних відносин у кризових умовах задля забезпечення безпеки особи, суспільства та держави (Клименко, 2017, с. 86).

**ВИСНОВКИ.** Діяльність інститутів та інституцій громадянського суспільства, попри функціонування здебільшого в царині недержавних відносин, усе ж таки тяжіє до нормативної регламентації. Насамперед це зумовлено тим фактом, що у правовій, соціальній, демократичній державі правовий статус людини та громадянина закріплено в положеннях чинного законодавства.

Прийняття рішення про уведення в державі особливих правових режимів, зокрема надзвичайного або воєнного стану, зазвичай зумовлено виникненням та існуванням реальних загроз національній безпеці, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, незаконного захоплення державної влади, посягання на права й свободи людини, виникненням загроз здоров'ю населення тощо. Саме зважаючи на наявність цих обставин, держава посилює свою регулятивну діяльність шляхом наділення додатковими повноваженнями своїх органів та установ, що позначається на особливостях діяльності недержавних утворень, якими є інститути та інституції громадянського суспільства.

Магістральну частину в сукупності правових засад побудови та розвитку громадянського суспільства, які є підґрунтям для забезпечення діяльності його інститутів та інституцій, становлять конституційні положення. Серед змістовних складових компонентів розвитку та функціонування громадянського суспільства в

умовах особливих правових режимів незмінним залишається доктринальний, водночас змінюються засадничий, правозахисний, функціональний та інституційний компоненти. Це зумовлено положеннями ст. 64 Конституції України, якою передбачено можливість додаткових обмежень прав і свобод людини та громадянина.

У період дії воєнного або надзвичайного правових режимів розширюються межі компетенції органів державної влади, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування та інших спеціально створених органів та установ в аспектах їхньої взаємодії з інститутами громадянського суспільства, а також щодо врегулювання діяльності останніх.

До основних заходів, ужитих задля забезпечення національної безпеки протягом 2022–2023 рр. в умовах дії правового режиму воєнного стану, спрямованих на врегулювання діяльності інститутів та інституцій громадянського суспільства, належать: унормування підстав та порядку припинення діяльності громадських об'єднань, релігійних організацій, профспілок, їх об'єднань; закріплення на законодавчому рівні напрямів волонтерської діяльності, спрощення порядку реєстрації волонтерів антитерористичної операції та/або здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації; ухвалення Закону України «Про медіа» з метою стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа та задля захисту національних інтересів України й прав користувачів медіа-сервісів тощо.

Водночас потребують усунення юридичні колізії, що наразі мають місце. Серед них право на свободу об'єднання у громадські організації, закріплене як за громадянами України (ст. 36 Конституції України), так і за іноземними громадянами (ст. 7 Закону України «Про громадські об'єднання»). Убачаємо, що перспективним є все ж таки закріплення цього права і за іноземцями, адже це може сприяти залученню зарубіжного капіталу, що набуває актуальності вже зараз, а особливого значення набуде в умовах повоєнної відбудови України.

Водночас слід наголосити, що в реаліях сьогодення досліджується проблематика потребує подальших ґрунтовних розвідок, зважаючи на постійну появу нових ризиків і складнощів у бутті Українського народу.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Берченко В. Г. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти : монографія. Харків : Юрайт, 2014. 208 с.

2. Борщевський В. В., Чех М. М., Василиця О. Б. Публічне управління в умовах війни: як не допустити повернення ринку обмеженого доступу в Україні на етапі повоєнного розвитку. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 1 (7). С. 113–126. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-1\(7\)-113-126](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-1(7)-113-126).
3. Головка О. В. Волонтерство в Україні: історико-правовий аспект. *Право і безпека*. 2023. № 2 (89). С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.01>.
4. Докаленко В. В. Взаємодія між органами публічної влади та інститутами громадянського суспільства в Україні в умовах широкомасштабної війни. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2022. № 1. С. 87–103. DOI: <https://doi.org/10.34132/pard2022.15.04>.
5. Клименко Н. Г. Особливості державного регулювання діяльності недержавних інституцій в умовах особливих правових режимів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 6. С. 82–87.
6. Ковальчук С. В. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах становлення демократичної правової держави : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2019. 216 с.
7. Ковальчук С., Пивовар М. Напрямки реформування громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах війни в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 173–178. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32>.
8. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. ... дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1999. 36 с.
9. Лотюк О. С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2015. 445 с.
10. Любченко П. М. Місцеве самоврядування в системі інститутів громадського суспільства: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2008. 40 с.
11. Філіпська Н. О. Роль недержавних громадських об'єднань у захисті прав осіб з обмеженими можливостями в Україні під час війни. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 69–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.
12. Goshovska V., Kisiel I., Lukina L., Gorulko O., Nehulevskiy I. Development of democratic values as a basis for the consolidation of modern Ukrainian society. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 57. Pp. 221–231. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.57.09.23>.
13. Kryvoruchko L., Pylyp V., Makarova O. Activities of Ukraine law enforcement agencies to ensure the rights and freedoms of citizens during martial law. *Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12, Iss. 64. Pp. 228–236. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.22>.
14. Shelever N., Filipka N., Varunts L., Pylyp V., Voron D. Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Políticas*. 2023. Vol. 41, Iss. 77. Pp. 256–269. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4177.17>.
15. Tikhonova O. V., Holdovskiy A. H., Bratasyuk O. B., Chornohor N. S., Herbut N. A., Serohina N. K. The efficiency of tools for social interaction between public authorities and civil society. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 51. Pp. 161–170. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.15>.

Надійшла до редакції: 28.07.2023

Прийнята до опублікування: 03.08.2023

## REFERENCES

1. Berchenko, V. H. (2008). *Civil society in Ukraine: constitutional aspects*. Yurait.
2. Borshchevskiy, V. V., Chekh, M. M., & Vasylytsia, O. B. (2023). Public management during the war: how to prevent the return of a restricted access market in Ukraine during the stage of post-war development. *Current Issues in Modern Science*, 1(7), 113–126. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-1\(7\)-113-126](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-1(7)-113-126).
3. Dokalenko, V. V. (2022). Interaction between public authorities and institutions of civil society in Ukraine in the conditions of large-scale war. *Public Administration and Regional Development*, 1, 87–103. <https://doi.org/10.34132/pard2022.15.04>.
4. Filipka, N. O. (2022). The role of non-governmental public associations in protecting the rights of persons with disabilities in Ukraine during the war. *Law and Safety*, 4(87), 69–80. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.06>.
5. Goshovska, V., Kisiel, I., Lukina, L., Gorulko, O., & Nehulevskiy, I. (2022). Development of democratic values as a basis for the consolidation of modern Ukrainian society. *Amazonia Investiga*, 11(57), 221–231. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.57.09.23>.
6. Holovko, O. V. (2023). Volunteering in Ukraine: historical and legal aspects. *Law and Safety*, 89(2), 9–18. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.01>.

7. Klymenko, N. H. (2017). Features of government control of non-governmental institutions under special legal regime. *Investment: Practice and Experience*, 6, 82–87.
8. Kolodii, A. M. (1999). *Constitution and development of law principles in Ukraine (methodological questions)* [Doctoral thesis, Taras Shevchenko National University of Kyiv].
9. Kovalchuk, S. V. (2019). *Legal principles of interaction between civil society and public authorities in the conditions of formation of democratic, rule of law in Ukraine* [Candidate dissertation, Lviv Polytechnic National University].
10. Kovalchuk, S., & Pivovar, M. (2022). Directions of reforming civil society and public authorities in the conditions of war in Ukraine. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 1, 173–178. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.32>
11. Kryvoruchko, L., Pylyp, V., & Makarova, O. (2023). Activities of Ukraine law enforcement agencies to ensure the rights and freedoms of citizens during martial law. *Amazonia Investiga*, 12(64), 228–236. <https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.22>.
12. Liubchenko, P. M. (2008). *Local government in the system of civil society institutes: constitutional-and-legal aspect* [Doctoral thesis, Yaroslav Mudryi National Law Academy].
13. Lotiuk, O. S. (2015). *Constitutional and legal foundations of the development and functioning of civil society in Ukraine* [Doctoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv].
14. Shelever, N., Filipiska, N., Varunts, L., Pylyp, V., & Voron, D. (2023). Constitutional law and judicial guarantees: their structure and interpretation at the national and international level. *Cuestiones Políticas*, 41(77), 256–269. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4177.17>.
15. Tikhonova, O. V., Holdovskyi, A. H., Bratasyuk, O. B., Chornohor, N. S., Herbut, N. A., & Serohina, N. K. (2022). The efficiency of tools for social interaction between public authorities and civil society. *Amazonia Investiga*, 11(51), 161–170. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.15>.

Received the editorial office: 28 July 2023

Accepted for publication: 3 August 2023

**VIKTORIA VASYLIVNA PYLYP,**

*Candidate of Law,*

*Uzhhorod National University,*

*Department of Administrative, Financial and Information Law;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6483-0749>,*

*e-mail: [victoria.pylyp@ukr.net](mailto:victoria.pylyp@ukr.net)*

**UKRAINIAN CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS AND ORGANISATIONS ACTIVITIES UNDER SPECIAL LEGAL REGIMES**

The activity of state institutions and civil society under special legal regimes differs from the general procedure for exercising their powers to some extent. This is due to both the conditions in which they operate and the regulatory and legal changes that are mainly aimed at regulating social relations in accordance with the realities of public life. Given the above, the purpose of the study was to determine the peculiarities of the activities of institutions and organisations of civil society in Ukraine under emergency legal regimes, in particular during martial law and the state of emergency.

It has been found that the main part of the legal framework for the establishment and development of civil society, which is the basis for the operation of its institutions and organisations under special legal regimes, is made up of constitutional provisions, but some of them may be limited for a certain period of time. Therefore, the doctrinal component of the development and functioning of civil society remains unchanged, but the substantive components of the fundamental, human rights, functional and institutional components are modified.

It has been determined that for the period of introduction of special legal regimes, some laws expand the scope of competence of public authorities in terms of their interaction with civil society institutions, as well as in terms of regulation of the latter's activities.

The main measures taken to ensure national security in 2022-2023 under the legal regime of martial law and aimed at regulating the activities of civil society institutions and organisations include: regulating the grounds and procedure for terminating the activities of public associations, religious organisations, trade unions, and their associations; enshrining at the legislative level the areas of volunteer activity, simplifying the procedure for registering volunteers for the anti-terrorist operation and/or measures to ensure national security and defence, repulse and deter the armed aggression of the Russian Federation; the procedure for the activities of these



institutions; adopting the Law of Ukraine "On media" to stimulate a competitive environment, equality and independence of the media and to protect the national interests of Ukraine and the rights of users of media services, etc. At the same time, some of the provisions formulated and adopted are not exemplary, as some of them contradict each other, which requires further research to eliminate legal conflicts and ultimately improve the activities of civil society institutions and institutions under special legal regimes.


**Key words:** *civil society, institution, organisation, emergency legal regime, martial law, activity, legal act, law.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Пилип В. В. Діяльність інститутів та інституцій громадянського суспільства України в умовах особливих правових режимів. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 20–33. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.02>.

**Citation (APA):** Pylyp, V. V. (2023). Ukrainian civil society institutions and organisations activities under special legal regimes. *Law and Safety*, 4(91), 20–33. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.02>.

**ЮЛІЯ ОЛЕГІВНА ТКАЧ,**

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,  
кафедра кримінального права та кримінології;

 <https://orcid.org/0000-0003-4078-7509>,  
e-mail: [yuliatkach739@gmail.com](mailto:yuliatkach739@gmail.com)

**ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ПОРУШЕННЯ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАКОНОМ ПОРЯДКУ  
ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ**

Статтю присвячено висвітленню актуальних проблемних питань, пов'язаних із предметом злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. На підставі аналізу законодавства України та наукових праць українських учених запропоновано власне бачення проблеми, пов'язаної з предметом аналізованого злочину, а саме: розглянуто гранично допустимі строки транспортування та оптимальні строки зберігання таких органів, як серце, нирки, печінка, ліва та права долі печінки, легені, гомотрансплантата. Крім цього, розглянуто дефініцію «анатомічні матеріали», висловлено думку щодо поняття трансплантації анатомічного матеріалу людини та запропоновано власне бачення предмета аналізованого злочину. Запропоновано: 1) внести до ч. 1 ст. 143 Кримінального кодексу України таку кваліфікуючу ознаку, як заборона використання анатомічних матеріалів людини, які не є здоровими або є не придатними для трансплантації з порушенням терміна їх використання; 2) абзац 1 ч. 1 ст. 299 Кримінального кодексу України викласти в такій редакції: «Жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних, у тому числі з безпритульними тваринами, порушення правил транспортування тварин, якщо такі дії призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі тварини, незаконне вилучення органів чи тканин у живих тварин, які належать до хребетних, нацькування тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, а також пропаганда, публічні заклики до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій – ...». Також доцільно включити ДНК і фрагменти ДНК до переліку анатомічного матеріалу людини, а у відповідному наказі Міністерства охорони здоров'я України затвердити окремий перелік клітин людини, дозволених для вилучення, а саме ДНК і фрагментів ДНК. У Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII включити ДНК і фрагменти ДНК до переліку анатомічного матеріалу людини та внести зміни до предмета розглядуваного злочину щодо ДНК і фрагментів ДНК.

**Ключові слова:** предмет злочину, трансплантація, органи й тканини людини, анатомічні матеріали людини, ДНК, фрагмент ДНК.

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** У науці кримінального права під предметом злочину розуміють річ матеріального світу, якій завдається шкода об'єктом злочину. Предмет злочину – це факультативна ознака загального складу злочину (Шульга, Павликовський, Вапсва, 2008, с. 45). У кримінально-правовій доктрині важливе місце посідає дослідження предмета злочину і це питання залишається дискусійним серед учених. Зокрема, М. М. Панов (2009, с. 44) зауважує, що до категорії «предмет злочину» мають бути включені не лише списки фізичних предметів на кшталт речей чи майна, а й перерахування реальних явищ, що існують в об'єктивному світі (наприклад, електрична та тепла енер-

гія чи інформація), через існування, створення чи обіг яких вдаються до злочину. Вчені П. С. Матишевський та Є. В. Фесенко (1997, с. 132) поняття «предмет злочину» трактують як матеріальні речі, щодо яких вчиняють злочинні дії, посягаючи на блага суб'єктів суспільної взаємодії.

Таким чином, при досудовому розслідуванні у кримінальних провадженнях трансплантологічної категорії можуть виникати проблемні питання щодо правильного визначення предмета цього злочину. Досліджуючи питання законного порядку трансплантації, спробуємо сформулювати власну позицію щодо предмета злочину, передбаченого ст. 143

Кримінального кодексу України (далі – КК України)<sup>1</sup>.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є визначення групи злочинів, пов'язаних із порушенням встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини, їх зіставлення, узагальнення, формулювання в авторському баченні та пропонування конкретних змін і доповнень до чинного КК України. Для досягнення поставленої мети в межах наукової статті визначено такі завдання: провести аналіз праць українських учених та законодавства України щодо визначення предмета злочину за ст. 143 КК України; визначити групу злочинів, пов'язаних із порушенням встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини; описати, зіставити й узагальнити злочини, пов'язані з порушенням законного порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини; надати авторське бачення проблем і злочинів трансплантації; запропонувати конкретні зміни й доповнення до чинного КК України щодо порушень порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** У межах нашого дослідження були використані певні методи наукового дослідження. Емпіричний метод надав можливість зібрати необхідні дані для вивчення питань трансплантації анатомічних матеріалів людини. Метод дослідження уможливив вивчення нормативно-правових актів, що регулюють трансплантацію анатомічних матеріалів людини, виявлення в нормативних актах «білих плям» і дискусійні аспекти щодо порядку трансплантації. Метод спостереження дозволив опрацювати праці українських науковців щодо злочинів, пов'язаних із порушенням порядку трансплантації. Метод класифікації був використаний при визначенні й описі злочинів з категорії порушень порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. Метод порівняння надав можливість встановити подібності і розбіжності у визначенні злочинів з категорії порушень порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. Метод узагальнення застосовувався при вивченні змісту нормативних актів і досвіду правників, щоб подати авторське бачення досліджуваних питань трансплантації. Метод опису результатів дозволив запропо-

нувати внесення відповідних доповнень до статей 143, 299 КК України та до переліку анатомічних матеріалів людини для подальшого впровадження змін у практичній правовій діяльності.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Перш ніж говорити про трансплантацію органів і тканин, необхідно з'ясувати, що ж таке трансплантація, яка є невід'ємною ознакою аналізованого злочину.

У кримінально-правовій доктрині поняття об'єкта злочину тісно пов'язане з поняттям предмета злочину. Предметом злочину називають певний тип відносин у суспільстві, які мають визначення у забороняючих приписах КК України (закон про кримінальну відповідальність) та являють собою наявні в матеріальному світі речі, на які здійснюється безпосередній злочинний вплив або щодо яких вчиняється злочин (Гришук, 2006, с. 174).

Відповідно до Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII, що регулює норми трансплантації, трансплантацією вважають спеціальний метод лікування, який полягає в пересадці анатомічних матеріалів людини від донора реципієнту з метою відновлення здоров'я людини<sup>2</sup>.

На думку С. В. Гринчака (2006, с. 8), трансплантація органів або тканин людини як спеціальний метод лікування – це медична операція, під час якої в донорів вилучають органи чи тканини та пересаджують вилучений матеріал реципієнтам, дотримуючись умов і порядку, що визначені в чинному українському законодавстві. Г. В. Чеботарьова (2003, с. 19) вважає, що у правовому ракурсі трансплантація реалізує конституційне право громадянина України на охорону життя та здоров'я і є особливим видом медичної діяльності, яка регулюється законодавством.

Держава суворо контролює трансплантацію, що має низку певних правових наслідків для кожного її учасника. Зокрема, дія Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» охоплює:

- трансплантацію анатомічного матеріалу людини;
- будь-яку діяльність, пов'язану з трансплантацією;

<sup>1</sup> Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 20.06.2023).

– вилучення анатомічного матеріалу людини з метою виготовити біоімпланти;  
– вимоги, на підставі яких дозволено застосовувати ксеноімпланти.

Однак норми цього Закону не стосуються:

- донорства крові та її компонентів;
- діяльності, пов'язаної з кров'ю та її компонентами;
- трансплантації статевих залоз;
- пересадки репродуктивних клітин та живих ембріонів;
- аутотрансплантації;
- імплантації;
- отримання анатомічного матеріалу з діагностичними та науково-дослідницькими цілями;
- діяльності банку пуповинної крові, інших тканин і клітин людини, що перелічені та затверджені центральними органами виконавчої влади для здійснення державної політики в галузі охорони здоров'я;
- виробництва біоімплантатних та ксеноімплантатних матеріалів<sup>1</sup>.

Отже, проаналізувавши норми Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», погляди С. В. Гринчака та Г. В. Чеботарьової, з якими ми частково погоджуємось, щодо визначення поняття трансплантації, вважаємо, що трансплантація – це спеціальний метод лікування, пов'язаний з хірургічною операцією для вилучення в донора (людини) здорового й придатного анатомічного матеріалу (органу чи органів, їх частин, тканин, клітин) шляхом пересадки з метою заміни неповноцінного органу або мертвої його частини реципієнту для відновлення здоров'я та продовження життя.

Досліджуючи предмет окресленого злочину, з'ясуємо, що таке органи і тканини людини й анатомічні матеріали людини. Так, ст. 1 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» трактує термін «анатомічні матеріали» як органи (або їх частини), анатомічні утворення, тканини чи клітини людей або тварин, фетальні матеріали людини<sup>2</sup>.

Органи людини – це частини організму людини з певною будовою та спеціальним призначенням: орган зору, серце, легені, печінка, нирки, підшлункова залоза з 12-палою кишкою, селезінка тощо (Мельник, Хавронюк, 2018, с. 425). Законодавством України визначено перелік анатомічних матеріалів людини, які дозволяється вилучати в донорів з метою

трансплантацій. Цей перелік затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) від 11 червня 2021 р. № 1184<sup>3</sup>. До нього включено серце, легені, печінку, нирки, підшлункову залозу, селезінку, кишківник, матку, паразитовидні залози, гортань, трахею, верхні кінцівки чи їх частини, нижні кінцівки чи їх частини, обличчя.

Під тканинами людини розуміють речовини, що являють собою систему переважно однорідних клітин (Мельник, Хавронюк, 2018, с. 425). До тканин людини віднесено:

- певні типи м'яких тканин (тверду мозкову оболонку, перикард);
- опорно-рухові типи тканин (м'язові сухожилки, реберні фрагменти, колінні чи плечові суглоби та ін.);
- різні типи судин (артеріальних, венозних чи інших великих судин, клапанів серця, аорти тощо);
- ряд інших тканин на кшталт кісткового мозку, шкіри, зубів, трахеї тощо.

Визначено також і Перелік анатомічних матеріалів людини, призначених для виготовлення біоімплантатів, дозволених до вилучення у донора-трупа, затверджений наказом МОЗ України від 11 червня 2021 р. № 1184. До них належать:

- 1) тканини опорно-рухового апарату: скронева фасція; широка фасція стегна; сухожилок переднього великогомілкового м'яза; сухожилок довгого долоневого м'яза; сухожилок інших м'язів; блок надколінка з його власною зв'язкою та блоком великої гомілкової кістки; блок п'яткової кістки з фрагментом ахіллового сухожилка; надколінок; головка стегнової кістки; виростка великої гомілкової кістки; виростка стегнової кістки; дистальний кінець стегнової кістки; проксимальний кінець стегнової кістки; фрагмент діафізу стегнової кістки; дистальний кінець великої гомілкової кістки; проксимальний кінець великої гомілкової кістки; фрагмент діафізу великої гомілкової кістки; дистальний кінець малої гомілкової кістки; проксимальний кінець малої гомілкової кістки; фрагмент діафізу малої гомілкової кістки; дистальний кінець плечової кістки; проксимальний кінець плечової кістки; фрагмент діафізу плечової кістки; головка плечової

<sup>3</sup> Перелік анатомічних матеріалів людини, призначених для трансплантації, дозволених до вилучення у донора-трупа : затв. наказом МОЗ України від 11.06.2021 № 1184 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-21> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>1</sup> Там само.

<sup>2</sup> Там само.

кістки; гребінь клубової кістки; фрагмент крила клубової кістки; фрагмент ребра; реберний хрящ; грудина з фрагментами ребер та реберного хряща; тіло хребця; колінний суглоб; плечовий суглоб; фрагмент нижньої щелепи; фрагмент фаланги пальця, кістки ступні і кисті; фрагмент кісток поверхні черепа;

2) тканини серцево-судинної системи: фрагмент аорт; фрагмент серця з клапанами і судинами; клапан серця; фрагмент артерій; фрагмент вен; перикард;

3) тканини інших систем: слухові кісточки; барабанна перетинка; фрагмент шкіри; кератолімбальний диск очного яблука; очне яблуко або його складові; фрагмент склери; фрагменти трахеї<sup>1</sup>.

Згідно з Переліком фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у мертвого ембріона (плода) людини, що затверджений вищезазначеним Наказом<sup>2</sup>, тканинами людини є: амніотична оболонка; пуповина; плацента; фетальні клітини.

З наведеного випливає, що органи людини виступають першою складовою предмета незаконної трансплантації анатомічних матеріалів (Гринчак, 2006, с. 78). Таку ж точку зору мають більшість науковців (Чеботарьова, 2003, с. 68; Мельник, Хавронюк, 2003, с. 307).

Водночас часом можна зустріти й інші думки. Так, В. О. Глушков (2001, с. 202) предметом аналізованого злочину називає анатомічні матеріали. На думку С. В. Гринчак (2006, с. 76), цей висновок суперечить ст. 1 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини»<sup>3</sup> (втратив чинність), де анатомічні матеріали визна-

чені як органи людини, анатомічні утворення, тканини та клітини людей або тварин.

Отже, ми вважаємо, що поняття «анатомічні матеріали» є загальним щодо органів (їх частин), тканин, анатомічних утворень, фетальних матеріалів людини, клітин людини, оскільки клітини тварини не можуть бути предметом аналізованого злочину.

Тому питання про те, що саме з перелічених типів анатомічного матеріалу потрібно класифікувати як тканини людини, криміналісти й фахівці з кримінального права вирішують у різний спосіб. Таку неузгодженість можна пояснити тим, що Перелік анатомічних утворень, тканин, компонентів та фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини, затверджений наказом МОЗ України від 25 вересня 2000 р. № 226<sup>4</sup>, не надає визначення, чи можна відносити до тканин людини судини і клапани, а також фетальні матеріали (Гринчак, 2006, с. 78). О. О. Мислива (2012, с. 456) вважає, що тканина людини – це система клітин і безклітинних структур, які характеризуються спільністю розвитку, будови та специфічних функцій. Також тканини людини – це система переважно однорідних клітин і безклітинних структур, для яких характерна спільність будови та специфічних функцій (м'які тканини – тверда мозкова оболонка, перикард; тканини опорно-рухового апарату – колінний і плечовий суглоби, надколінок, сухожилки м'язів, фрагменти ребер тощо; судини та клапани; інші тканини – слухові кісточки, барабанна перетинка, кістковий мозок, шкіра, рогівка, зуби, склера, трахея; фетальні матеріали – після штучних абортів та пологів) (Азаров та ін., 2016). М. І. Хавронюк (2003, с. 307), навпаки, не включає до предмета злочину, передбаченого ч. 1 ст. 143 КК України, фетальні матеріали.

На думку С. В. Гринчака (2006, с. 79), до тканин людини необхідно відносити всі види анатомічних матеріалів, наведених у Переліку анатомічних утворень, тканин, компонентів та фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини, затвердженому наказом МОЗ

<sup>1</sup> Перелік анатомічних матеріалів людини, призначених для виготовлення біоімплантатів, дозволених до вилучення у донора-трупа : затв. наказом МОЗ України від 11.06.2021 № 1184 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0970-21> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Перелік фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у мертвого ембріона (плода) людини : затв. наказом МОЗ України від 11.06.2021 № 1184 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0971-21> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>3</sup> Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16.07.1996 № 1007-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14> (дата звернення: 20.06.2023). Втратив чинність.

<sup>4</sup> Перелік анатомічних утворень, тканин, компонентів та фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини : затв. наказом МОЗ України від 25.09.2000 № 226 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0701-00> (дата звернення: 20.06.2023). Втратив чинність.

України від 25 вересня 2000 р. № 226<sup>1</sup>. Такий висновок ґрунтується на компаративному аналізі поняття «тканини людини», на основі якого тканини є морфофункціональною системою, яку становлять специфічні диференційовані клітини, а також безклітинні структури, об'єднані спільністю будови, функцій та походження.

Водночас варто погодитись із дослідниками, які зауважують, що ця проблема переважно медична, ніж юридична, і вирішити її передусім мають медичні фахівці (Чеботарьова, 2003, с. 70).

Думка С. В. Гринчака є слушною і ми погоджуємось з нею та вважаємо, що до тканин людини необхідно відносити всі види анатомічних матеріалів, наведених у Переліку анатомічних утворень, тканин, компонентів та фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини<sup>2</sup>, але це насамперед є проблемою медичного характеру, яку мають вирішувати медичні спеціалісти.

Водночас предметом злочину за ст. 143 КК України, на наш погляд, є всі анатомічні матеріали: органи (їхні частини), тканини (зокрема клітини людини), фетальні матеріали, вилучені в живій чи мертвій людини з метою вчинення цього злочину.

Окрім цього, не є предметом досліджуваного злочину анатомічні матеріали тварин, кров та її компоненти, анатомічний матеріал, взятий у людини для аутотрансплантації, а також штучно виготовлені органи й тканини. Щодо злочину, передбаченого ч. 2 ст. 143 КК України<sup>3</sup>, зазначимо, що в цьому разі йдеться про вилучення матеріалу тільки в живій людини, адже примушувати або обманювати померлого, щоб вилучити з нього анатомічні матеріали, неможливо.

Слід зауважити, що КК України не містить чіткого визначення щодо того, які саме анатомічні матеріали злочинець примушує вилучити в потерпілого. Донорство в Україні регламентує Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини». Згідно із ч. 1 ст. 16 цього Закону в кожній повнолітньої дієздатної особи є право в письмовій чи електронній формі погодитися чи не

погодитися на вилучення анатомічного матеріалу з її організму для пересадки чи створення біоімплантів після того, як її стан буде визначений як незворотна смерть (смерть мозку або біологічна смерть) відповідно до закону<sup>4</sup>. Отже, з цього випливає, що склад злочину утворює те, що потерпілого примушують надавати згоду або незгоду на вилучення будь-яких анатомічних матеріалів з його тіла для трансплантації, але на практиці можуть вилучити будь-які інші анатомічні матеріали, що не вказані в переліку.

Наприклад, у США державна політика у сфері трансплантації органів, тканин і клітин базується на «моделі дарування або пожертвування». Це передусім пов'язано з тим, що забезпечення реалізації прав і законних інтересів людини у США вбудоване в цінності та переконання, що мають високий пріоритет, починаючи з Конституції та віддзеркалюючись у численних законах і нормативних актах, які відстоюють пріоритет автономії особистості (Glazier, 2018). Такий індивідуалізм добре відображається й у системі охорони здоров'я, що проявляється в орієнтуванні на пацієнтів і запровадженні інформованої згоди на лікування<sup>5</sup>.

Донорство органів широко поширене й в Іспанії. У країнах Близького Сходу в донорів вилучають живі органи (нирку чи печінку), але не займаються донорством органів у померлих. Причина цього криється у тривалих дебатах між медичними спільнотами, що не дає узгодити єдину концепцію смерті мозку, в неусвідомленні громадянами важливості трансплантації та неадекватному ставленні до донорства в більшості східних країн (Shaheen, 2009).

При цьому КК України зазначає, що предметом аналізованого кримінального правопорушення є анатомічні матеріали людини: органи чи їх частини, тканини, анатомічні утворення, клітини та фетальні матеріали (Тацій та ін., 2020, с. 84). Ми вважаємо, що все це і є анатомічними матеріалами: і органи (їхні частини), і

<sup>4</sup> Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>5</sup> 2012 National Survey of Organ Donation Attitudes and Behaviors. September 2013 // Health Resources & Service Administration : сайт. URL: <https://www.organdonor.gov/sites/default/files/organ-donor/professional/grants-research/national-survey-organ-donation-2012.pdf> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>1</sup> Там само.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.06.2023).

тканини (зокрема клітини людини), і фетальні матеріали, вилучені в живій чи мертвій людині. Тому що, як би жахливо це не звучало, людину продають цілком на «чорному ринку». Наприклад, у Франції лікарі здійснили пересадку пацієнту «третього обличчя». Там же вперше у світі зробили пересадку пораненому солдатів пеніса та мошонки, хоча цих органів немає в переліку<sup>1</sup>. Тому питання, які органи можна пересаджувати, а які – ні, потребує законодавчих уточнень. Медицина йде вперед і останніми роками збільшується кількість трансплантацій, розширюється перелік анатомічних матеріалів, які можна вилучати в людини з метою подальшої трансплантації (це може бути тонка кишка, матка, жовчний міхур, селезінка тощо).

Відомо, що існує так званий «чорний ринок», де можна продати органи людини (коли людина продає нелегальному трансплантологу свій орган). Ціни варіюються таким чином: вартість двох нирок – від 4 500 000 грн; печінки – від 3 300 000 грн; жовчного міхура – від 26 000 грн; серця – від 2 200 000 грн; кісткового мозку – від 550 000 грн за грам; рогівки – від 85 000 грн. Перелічені «товари» є найпопулярнішими «пропозиціями», оскільки «чорні ринки» з продажу органів пропонують будь-які органи від крові до фрагментів черепа<sup>2</sup>.

Відповідно до Показників безпеки і якості гомотрансплантата – кишківника доноратрупа, затверджених наказом МОЗ України від 22 січня 2016 р. № 38, взятий гомотрансплантат може зберігатися при температурі 4°C упродовж п'яти годин<sup>3</sup>.

Порядок розподілу анатомічного матеріалу та критерії встановлення пар донор-реципієнти, затверджений Наказом МОЗ України від 18 лютого 2021 р. № 293, визначає гранично допустимі строки транспортування вилучених органів: серця – дві години, легені –

п'ять годин, нирки – 12 годин, печінки – п'ять годин, лівої та правої долі печінки – п'ять годин. Якщо у транспортуванні використовують допоміжний пристрій для реперфузії вилучених органів, тоді гранично допустимі строки транспортування вилучених органів становлять: серця – п'ять годин, легені – вісім годин, печінки – вісім годин, лівої та правої долі печінки – вісім годин<sup>4</sup>. Таким чином, з наведеного вище можна побачити, що при порушенні цих строків вилучені органи є непридатними та небезпечними для трансплантації (трансплантація таких матеріалів реципієнту може призвести до летального випадку).

Не менш важливим є те, що в кожного органу чи анатомічного матеріалу є свої гранично допустимі строки транспортування та оптимальні строки зберігання для пересадки. У разі порушення цих строків орган або анатомічний матеріал буде не придатний для пересадки реципієнту.

У медицині відторгнення алотрансплантата поділяється за такими факторами:

- залежно від механізму імунної реакції;
- залежно від швидкості клінічних проявів: надзвичайно швидке відторгнення, за якого трансплантат може бути ушкоджений і повністю зруйнований протягом кількох годин або навіть хвилин після ревазуляризації; гостре відторгнення – ушкодження трансплантата протягом перших трьох тижнів після трансплантації; хронічне відторгнення – розвивається протягом кількох місяців або років;
- залежно від кількості клінічних і патоморфологічних змін: легкого ступеня, середнього ступеня, тяжкого ступеня (Глушко та ін., 2019, с. 541–542).

Тому ми вважаємо, що на це необхідно звернути увагу при проведенні досудового розслідування кримінальних проваджень за ст. 143 КК України, враховуючи термін придатності анатомічного матеріалу людини. Наприклад, якщо злочинець усвідомлює, що термін вилучених анатомічних матеріалів людини вийшов або становить більше 12 годин, але при цьому умисно здійснює незаконну торгівлю ними, то в цьому разі його дії необхідно кваліфікувати за ч. 4 ст. 143 та ст. 190 КК України. Якщо хірург-трансплантолог чи інший

<sup>1</sup> Онтіверос Є. Які органи можна пересаджувати, а які – ні? // BBC News Україна : сайт. 26.04.2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-43904050> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Скільки ви коштуєте на «чорному ринку» // 20 хвилин : сайт. 26.09.2020. URL: <https://zt.20minut.ua/Zdorovya/skilki-vi-koshtuete-na-chornomu-rinku-11138169.html> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>3</sup> Про затвердження показників безпеки і якості гомотрансплантата – кишківника доноратрупа : наказ МОЗ України від 22.01.2016 № 38 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0205-16> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>4</sup> Про затвердження Порядку розподілу анатомічних матеріалів та критеріїв встановлення пар донор-реципієнт : наказ МОЗ України від 18.02.2021 № 293 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0527-21> (дата звернення: 20.06.2023).

медичний працівник здійснює трансплантацію анатомічного матеріалу людини і усвідомлює, що термін вилучених для пересадки анатомічних матеріалів вийшов або становить більше 12 годин, у цьому разі його дії необхідно кваліфікувати за статтями 140, 143 КК України.

Зокрема, предметом незаконної трансплантації можуть бути не лише донорські органи, тканини живої людини, а й органи і тканини, вилучені у трупів. Водночас не викликає сумніву, що предмет незаконної трансплантації відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»<sup>1</sup> не поширюється на: донорство крові та її компонентів і діяльність, пов'язану з їх використанням; трансплантацію статевих залоз, репродуктивних клітин і живих ембріонів; ауто трансплантацію; імплантацію; вилучення анатомічних матеріалів для діагностичних та наукових досліджень; діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я; виготовлення біоімплантатів та ксеноімплантатів.

У своєму дисертаційному дослідженні С. В. Гринчак (2006, с. 80) зауважує, що помилковою є позиція таких науковців, як П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк (2001, с. 103), котрі вважають, що предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 143 КК України, можуть бути лише здорові органи або тканини людини. Такий підхід суперечить ст. 12 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині»<sup>2</sup> (втратив чинність), якою не передбачається як обов'язкова умова вилучення виключно здорового анатомічного матеріалу. Якість органів або тканин людини має бути придатною для пересадки. Зазвичай вилучені органи є здоровими фрагментами організму, однак дозволя-

ється вилучати й частини з певним допустимим відхиленням.

Ми вважаємо, що предметом злочину, передбаченого ст. 143 КК України, є всі анатомічні матеріали: органи (їхні частини), тканини (зокрема клітини людини), фетальні матеріали як живої, так і мертвої людини, але здорові й придатні для вилучення та подальшої пересадки реципієнту. Адже якщо орган нездоровий або донор хворий на невиліковну хворобу, або порушено строки транспортування чи оптимальні строки зберігання, то орган не придатний для подальшої трансплантації і в такому разі пересадка цього анатомічного матеріалу не є можливою, а в разі його пересадки настають летальні наслідки.

Законодавець у ч. 3 ст. 14 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» чітко визнає певне коло осіб, у яких забороняється вилучення анатомічних матеріалів. Це живі особи, які:

- утримуються в місцях відбування покарань і попереднього ув'язнення;
- є іноземцями та особами без громадянства, які незаконно перебувають в Україні;
- страждають на тяжкі психічні розлади;
- мають захворювання, що можуть передатися реципієнту або зашкодити його здоров'ю, крім випадків наявності поінформованої згоди реципієнта;
- надали раніше орган або частину органа для трансплантації (крім гемопоетичних стовбурових клітин);
- є вагітними<sup>3</sup>.

Водночас одне з головних завдань країни у кримінально-правовій сфері охорони прав людини полягає в захисті її життя та здоров'я. Конституцією України у ст. 3 проголошено людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність, безпеку найвищими соціальними цінностями<sup>4</sup>. Стаття 1 КК України передбачає, що основним завданням кримінального закону є охорона особистих благ

<sup>1</sup> Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16.07.1999 № 1007-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14> (дата звернення: 20.06.2023). Втратив чинність.

<sup>3</sup> Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>4</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.06.2023).



людини (життя, здоров'я), її прав і свобод від злочинних посягань<sup>1</sup>.

Виходячи з вищевикладеного, з метою дотримання конституційних прав людини та запобігання порушень прав донора і реципієнта на життя й здоров'я вважаємо за необхідне доповнити ч. 1 ст. 143 КК України новою кваліфікуючою ознакою, а саме: заборона використання анатомічних матеріалів людини, які не є здоровими або не є придатними для трансплантації через порушення терміну їх використання.

Зокрема, у живого і тільки здорового донора згідно з ч. 7 ст. 14 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» для трансплантації дозволяється вилучення тільки одного з парних органів або окремого фрагменту, або інших анатомічних матеріалів відповідно до зазначеної безпечної кількості. Окрім цього, необхідно зауважити, що якщо повнолітня дієздатна фізична особа має бажання, то вона може здати на збереження певний обсяг гемопоетичних стовбурових клітин, щоб у подальшому використати їх за необхідності для ауто трансплантації в порядку, встановленому чинним законодавством (ч. 6 ст. 15 вищезазначеного Закону)<sup>2</sup>.

Зазначимо, що не у всіх тварин можна вилучати анатомічні матеріали, тобто ксенотрансплантати. Наприклад, у безпритульних, бродячих або домашніх тварин не можна цього робити. Медико-біологічні вимоги до тварин, умови їх утримання, порядок вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантатів, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2021 р. № 158, регламентують відповідний порядок:

1) тварини-донори мають утримуватись в господарствах, де вирощуються сільськогосподарські тварини з дотриманням усіх ветеринарно-санітарних і зоогігієнічних вимог, затверджених Міністерством економіки України;

2) донорами тканин з метою виробництва ксеноімплантатів можуть бути здорові сільсь-

когосподарські тварини з негативними результатами клінічних і лабораторних аналізів на маркери інфекційних та інвазійних хвороб;

3) анатомічні матеріали тварини, призначені для створення ксеноімплантата, мають бути без ознак бактеріологічної, вірусологічної та мікологічної контамінації та наявної специфічної активності;

4) вилучення анатомічних матеріалів тварини, призначених для створення ксеноімплантата, здійснюють у спеціальних приміщеннях (секційній кімнаті, призначеній для розтину трупів тварин) з дотриманням асептичних умов;

5) анатомічні матеріали тварини, призначені для створення ксеноімплантата, транспортують до місця виготовлення за допомогою теплоізолюючих контейнерів, супроводжуючи матеріали ветеринарними свідоцтвами (окремо на кожну тварину);

6) умертвіння тварин-донорів здійснюється згідно з міжнародними вимогами та нормативами, враховуючи принципи гуманного ставлення до тварин на підставі Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження»<sup>3</sup>.

Дотримуючись вимог законодавства України й міжнародних документів, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 299 КК України в такій редакції: «Жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних, у тому числі з безпритульними тваринами, порушення правил транспортування тварин, якщо такі дії призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі тварини, незаконне вилучення органів чи тканин у живих тварин, які належать до хребетних, нацькування тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, а також пропаганда, публічні заклики до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій – ...».

Медицина, зокрема й трансплантація, розвивається і прогресує вже тривалий час: з'являються нові методи і технології лікування,

<sup>1</sup> Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>3</sup> Деякі питання реалізації Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» щодо біоімплантатів, ксеноімплантатів, медико-біологічних вимог до тварин, умов їх утримання, порядку вилучення у тварин анатомічних матеріалів для виготовлення ксеноімплантатів : постановою Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 № 158 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-2021-p> (дата звернення: 20.06.2023).

все більше трансплантацій проводяться за новими методами та з використанням анатомічного матеріалу, який раніше не трансплантувався. Україна стрімко рухається вперед до трансплантаційної незалежності.

Зважаючи на відчутний прогрес у медицині, зокрема в галузі трансплантології, ми пропонуємо включити до переліку анатомічних матеріалів людини ДНК і фрагменти ДНК. У зв'язку з тим, що медичні технології вже можуть використовувати окремі клітини (зокрема ДНК і фрагменти ДНК), ми доходимо висновку, що ДНК є різновидом клітин, основним генетичним матеріалом, що належить усім клітинним організмам і ДНК-вмісним вірусам. Клітини вміщують певну кількість ДНК залежно від їхньої функціональної активності та становлять від 1 до 10 % в перерахунку на суху масу<sup>1</sup>.

Як свідчить «Уніан», чоловік, у якого ще в 1980-ті рр. було діагностовано ВІЛ, цілком ймовірно повністювилікувався від цього вірусу. Під час курсу лікування від лейкемії хворий отримав кістковий мозок від донора, в якого була рідкісна мутація ДНК, що робить його несприйнятливим до вірусу. Однак лікувався пацієнт не від ВІЛ, а від лейкемії – одного з найбільш поширених видів раку крові. Команда медиків вирішила, що 63-річному (на той момент) чоловіку необхідна пересадка кісткового мозку, щоб замінити клітини крові, уражені раком, на нові. За щасливим збігом донор, що підходив йому, мав рідкісну природну мутацію, яка надає клітинам стійкість до ВІЛ. Однак у деяких людей (зокрема, як з'ясувалося, і в того самого донора) фрагмент ДНК, що дозволяє вірусу це робити, був «загублений» у процесі еволюції. У подальшому встановлено, що захворювання на ВІЛ перейшло у стан ремісії і що йому більше не потрібна антиретровірусна терапія, яку він приймав протягом 30 років<sup>2</sup>. Звідси ми можемо зробити висновок, що ДНК і фрагменти ДНК у медицині відіграють важливу роль, тому вважаємо, що ДНК і фрагменти ДНК є предметом трансплантації (хоча сьогодні юридично вони

ще не визнані як анатомічний матеріал людини для трансплантації).

**ВИСНОВКИ.** Проведене дослідження дає нам обґрунтовані підстави вважати, що предметом злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини є всі анатомічні матеріали: як органи (або їх частини), так і тканини (зокрема клітини людини) та фетальні матеріали, вилучені в живій чи мертвій людині з метою вчинення цього злочину. Злочини, передбачені ч. 2 ст. 143 КК України, стосуються вилучення лише в живій людині.

На наш погляд, поняття «анатомічні матеріали» є загальним щодо органів (їхніх частини), тканин, анатомічних утворень, фетальних матеріалів людини, клітин людини, оскільки клітини тварини не можуть бути предметом аналізованого злочину. До тканин людини необхідно відносити всі види анатомічних матеріалів, наведених у Переліку анатомічних матеріалів людини, призначених для виготовлення біоімплантатів, дозволених до вилучення у донора-трупа, затвердженому наказом МОЗ України від 11 червня 2021 р. № 1184.

Ми вважаємо, що необхідно включити ДНК і фрагменти ДНК до переліку анатомічного матеріалу людини, а також наказом МОЗ України затвердити окремий перелік клітин людини, дозволених для вилучення, а саме: ДНК та фрагментів ДНК. Пропонуємо доповнити Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17 травня 2018 р. № 2427-VIII термінами «ДНК» та «фрагменти ДНК», включивши їх до переліку анатомічного матеріалу людини, та внести зміни до предмета аналізованого злочину.

Окрім цього, пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 143 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як заборона використання анатомічних матеріалів людини, які не є здоровими або не є придатними для трансплантації через порушення терміну їх використання.

З метою дотримання вимог законодавства України й міжнародних документів необхідно внести доповнення до ч. 1 ст. 299 КК України і викласти її в такій редакції: «Жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних, у тому числі з безпритульними тваринами, порушення правил транспортування тварин, якщо такі дії призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі тварини, незаконне вилучення органів чи тканин у живих тварин, які належать до хребетних, нацькування тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, а також пропаганда, публічні заклики до вчинення дій,

<sup>1</sup> Бабенюк Ю. Д. Дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) // Енциклопедія сучасної України : сайт. URL: <https://esu.com.ua/article-21681> (дата звернення: 20.06.2023).

<sup>2</sup> Погоріла І. Чоловік, який 40 років хворів на ВІЛ, зцілювся: це четвертий випадок у світі // УНІАН : сайт. 27.07.2022. URL: <https://www.unian.ua/health/cholovik-yakiy-40-rokiv-hvoriv-navil-zcilivsia-ce-chetvertiy-vipadok-u-sviti-11919462.html> (дата звернення: 20.06.2023).

що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, поширення матеріалів із заклика-

### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Внутрішні хвороби : підручник / Л. В. Глушко, С. В. Федоров, І. М. Скрипник та ін. Івано-Франківськ, 2019. 584 с.
2. Гринчак С. В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 229 с.
3. Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2006. 567 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 256 с.
5. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 768 с.
6. Мислива О. О. Об'єкт та предмет злочинних посягань у сфері трансплантації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 450–459.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 ч. / заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. Київ : Форум, 2001. Ч. 2: Особлива частина. 942 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. 1360 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : Атіка, 2003. 1056 с.
11. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків : монографія / наук. ред. В. І. Борисов. Харків : Право, 2009. 184 с.
12. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини і донорства крові : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 219 с.
13. Шульга А. М., Павликовский В. И., Вапсва Ю. А. Уголовное право Украины: основные вопросы и ответы : пособие. Харьков : Берека-Нова, 2008. 416 с.
14. Glazier A. K. Organ Donation and the Principles of Gift Law. *Clinical Journal of the American Society of Nephrology*. 2018. Vol. 13, Iss. 8. Pp. 1283–1284. DOI: <https://doi.org/10.2215/CJN.03740318>.
15. Shaheen F. A. Organ donation in the Middle East countries. *Ethnicity & Disease*. 2009. Vol. 19. URL: [https://www.researchgate.net/publication/26255704\\_Organ\\_donation\\_in\\_the\\_Middle\\_East\\_countries](https://www.researchgate.net/publication/26255704_Organ_donation_in_the_Middle_East_countries) (дата звернення: 20/06/2023).

Надійшла до редакції: 22.06.2023

Прийнята до опублікування: 27.07.2023

### REFERENCES

1. Azarov, D. S., Hryshchuk, V. K., Savchenko, A. V. et al. (2016). *Scientific and applied commentary to the Criminal Code of Ukraine* (O. M. Dzhuzha, A. V. Savchenko, V. V. Cherniei, Eds). Yurinkom Inter.
2. Chebotarova, H. V. (2003). *Criminal legal problems of transplantation of human organs or tissues and blood donation* [Candidate dissertation, Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine].
3. Glazier, A. K. (2018). Organ Donation and the Principles of Gift Law. *Clinical Journal of the American Society of Nephrology*, 13(8), 1283–1284. <https://doi.org/10.2215/CJN.03740318>.
4. Hlushko, L. V., Fedorov, S. V., Skrypnyk, I. M. et al. (2019). *Internal diseases*. Ivano-Frankivsk.
5. Hrynychak, S. V. (2006). *Violation of the procedure established by law for transplantation of human organs or tissues: grounds for criminal liability* [Candidate dissertation, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].
6. Hryshchuk, V. K. (2006). *Criminal law of Ukraine. General part*. In Yure.
7. Matyshevskiy, P. S., Andrushko, P. P., & Shapchenko, S. D. (Eds). (1997). *Criminal law of Ukraine. General Part*. Yurinkom Inter.
8. Melnyk, M. I., & Khavroniuk, M. I. (Eds). (2003). *Scientific and applied commentary to the Criminal Code of Ukraine*. Attika.

9. Melnyk, M. I., & Khavroniuk, M. I. (Eds). (2018). *Scientific and applied commentary to the Criminal Code of Ukraine*. Dakor.
10. Myslyva, O. O. (2012). Object and subject of criminal offenses in the field of transplantation. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 450–459.
11. Panov, M. M. (2009). *Criminal liability for illegal actions with transfer documents; payment cards and other means of access to bank accounts* (V. I. Borisov, Ed.). Pravo.
12. Potebenko, M. O., & Honcharenko, V. H. (Eds). (2001). *Scientific and practical commentary to the Criminal Code of Ukraine* (Part 2). Forum.
13. Shaheen, F. A. (2009). Organ donation in the Middle East countries. *Ethnicity & Disease*, 19. [https://www.researchgate.net/publication/26255704\\_Organ\\_donation\\_in\\_the\\_Middle\\_East\\_countries](https://www.researchgate.net/publication/26255704_Organ_donation_in_the_Middle_East_countries).
14. Shulga, O. M., Pavlikovskii, V. I., & Vapsva, Yu. A. (2008). *Criminal law of Ukraine: main questions and answers*. Bereka-Nova.
15. Tatsii, V. Ya., Borysov, V. I., Tiutiuhin, V. I. et al. (2020). *Criminal law of Ukraine* (V. Ya. Tatsii, V. I. Borysov, V. I. Tiutiuhin, Eds). Right.

Received the editorial office: 22 June 2023

Accepted for publication: 27.07.2023

**YULIIA OLEHIVNA TKACH,**

*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,  
Department of Criminal Law and Criminology;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4078-7509>,  
e-mail: [yuliiatkach739@gmail.com](mailto:yuliiatkach739@gmail.com)*


**SUBJECT MATTER OF CRIME VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR  
TRANSPLANTATION OF HUMAN ANATOMICAL MATERIALS ESTABLISHED  
BY LAW**

The article is devoted to highlighting the topical issues related to the subject matter of the crime violation of the procedure for transplantation of human anatomical materials established by law. Based on the analysis of Ukrainian legislation and scientific works of Ukrainian scientists, the author offers own vision of the issue related to the subject matter of the analysed crime, namely: the author considers the maximum permissible terms of transportation and optimal storage periods for such organs as heart, kidneys, liver, left and right lobes of the liver, lung, and homograft. In addition, the author considers the definition of “anatomical materials”, expresses an opinion on the concept of transplantation of human anatomical material and offers own vision on the subject matter of the analysed crime. The author proposes to: 1) to introduce to Part 1 of Article 143 of the Criminal Code of Ukraine a qualifying feature i.e., the prohibition to use human anatomical materials which are not healthy or unsuitable for transplantation with violation of the term of their use; 2) to restate paragraph 1 of Part 1 of Article 299 of the Criminal Code of Ukraine as follows: “Cruel treatment of animals belonging to vertebrates, including homeless animals, violation of animals transportation rules, if such actions resulted in bodily injury, mutilation or death of an animal, illegal removal of organs or tissues from live animals, that belong to the vertebrates, setting animals against each other, committed for hooligan or mercenary motives, as well as propaganda, public calls for actions that have signs of cruelty to animals, distribution of materials calling for such actions – ...”. It is also advisable to include DNA and DNA fragments in the list of human anatomical material, and to approve a separate list of human cells allowed for extraction, namely DNA and DNA fragments, in the relevant order of the Ministry of Health of Ukraine. To include DNA and DNA fragments in the list of human anatomical material in the Law of Ukraine “On the Application of Transplantation of Human Anatomical Materials” dated 17 May 2018 No. 2427-VIII and to amend the subject matter of the crime in respect of DNA and DNA fragments.

**Key words:** *subject matter of crime, transplantation, human organs and tissues, human anatomical materials, DNA, DNA fragment.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Ткач Ю. О. Предмет злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 34–44. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.03>.

**Citation (APA):** Tkach, Yu. O. (2023). Subject matter of crime violation of the procedure for transplantation of human anatomical materials established by law. *Law and Safety*, 4(91), 34–44. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.03>.

**OLENA GENNADIIVNA YUSHKEVYCH,***Candidate of Law, Docent,**Kharkiv National University of Internal Affairs,**Department of Theory and History of State and Law;* <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,*e-mail: el.iushkevich@gmail.com***THE QUALITY OF JUDICIAL DECISIONS IN CASES OF BULLYING  
IN PROFESSIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS**

The positions of scholars on the concept of “judicial decision quality” have been examined. Criteria for a high-quality judicial decision include justice, timeliness, justification, clarity, clear language, and an accessible style. The researchers also distinguish between objective (legal training, legal experience, qualification requirements for judicial candidates, opportunities for practicing judges to improve their skills, mechanisms for monitoring the work of judges, unrestricted public access to judicial decisions, the role of legal science in analysing judicial decisions) and subjective (the judge’s personality, salary, social guarantees, working conditions and ability to organise their work) factors that affect the quality of a judicial decision. The summaries of judicial practice and analytical work on the application of the Supreme Court’s legislation focus on the following requirements for the quality of drafting and execution of court decisions in cases on administrative offences: execution of a judicial decision with strict compliance by the court with the requirements established by law to its form and content, compliance with the legislation on the language of legal proceedings.

Normative legal acts aimed at developing a unified approach to understanding the quality of judicial decisions have been analysed. Requirements for determining the quality of a judicial decision are considered in the Conclusion of the Advisory Council of European Judges No. 11 (2008) on the quality of judicial decisions, including external environment – legislation and economic and social context (legislation, resources, actors in the judicial system and legal education), internal environment - professionalism, procedural rules, case consideration and decision-making (professionalism of the judge, procedural rules and case management, case consideration in court, elements inextricably linked to decision-making).

Judicial decisions in cases of bullying in vocational education institutions adopted in accordance with the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offences are considered with regard to the presence or absence of requirements for the quality of judicial decisions. It has been established that a certain number of judgements do not have the components of judicial quality.

Shortcomings of the current legislation on administrative offences have been highlighted. In particular, the outdated provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offences; the absence of an article that would provide for the adoption of rulings by courts in the name of Ukraine in cases of administrative offences, etc.

The article analyses the judicial decisions made by courts in the period from 2019 to 2021 in cases on administrative offences involving bullying of participants in the educational process in vocational education institutions in terms of their clarity (comprehensibility) and validity. It has been highlighted that most judicial decisions contain an exhaustive list of evidence in the case; the courts comply with the requirement to find out whether an administrative offence has been committed, whether the person is guilty of committing it, whether he or she is subject to administrative liability, etc.

**Key words:** *judicial decision quality, justifiability of judicial decisions, minors, judicial practice, bullying, professional education.*

*Original article*

**INTRODUCTION.** Every decision of a court, regardless of the authority, must contain certain requirements, which are determined by law, practice, and theory. In theory, there are different approaches to the list of requirements, as the institution of a judicial decision is complex and multi-

faceted. The result of case consideration is always the preparation and adoption of a court decision, which must be of high quality. The quality of a judicial decision reflects one of the most important roles of the court in the life of society, the state and the level of legal culture of the population. One of

the important factors that certainly affects the quality of judicial decisions and ensures their openness and accessibility to the public is their publication in the Unified State Register of Court Decisions, the official web portal of the judiciary of Ukraine.

In 2022, the author conducted a study to monitor judicial decisions made by courts from 2019 to 2021 in cases of bullying in vocational education institutions. The analysis of the decisions (rulings on cases of administrative offences) allows us to identify shortcomings in their content, which inevitably affects their quality. After all, the quality of a judicial decision is a key consequence of the legal guarantee of judicial independence as one of the characteristics of the rule of law in any democratic society. Therefore, the relevance of this study is high.

**PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH.** The purpose of the article is to analyze the legal literature and case law on the quality of court decisions in cases on bullying in vocational education institutions in 2019–2021. Given the purpose of the study, the following objectives need to be addressed: to study the positions of scholars on the understanding of the concept of “judicial decision quality”; to analyze the legal acts aimed at developing a unified approach to understanding the quality of court decisions; to highlight the requirements for a judicial decision to determine its quality; to analyze judicial decisions in cases on bullying in vocational education institutions.

**LITERATURE REVIEW.** The general issues of the quality of judicial decisions and the requirements for their adoption and execution were covered in the works of such scholars as O. Banchuk, H. Bakhareva, S. Vasyliiev, N. Derkach, A. Dryshliuk, L. Loboyko, K. Plakhotniuk, V. Semeniuk, N. Stefaniv, N. Stupnytska, V. Tertyshnyk, M. Frolov, M. Khyzhnyak and others. The scholars focused on the general characteristics of the requirements for the execution of judicial decisions in administrative, civil, criminal and other types of proceedings.

In civil proceedings, the requirements for the content of a court decision have been the subject of research by such civilists as: M. Gurvych, P. Zavorotko, M. Shtefan, P. Serhiyko, M. Tkachov, V. Shcheglov and others. It should be noted that O. Shymanovych (2009) paid attention directly to the study of such features as legality, validity, completeness, certainty, unconditionality, clear language with observance of the procedural form.

A. Marchenko (2018) focused on the judge’s knowledge of, on the one hand, formal requirements for judicial decisions: the form of the judg-

ment and the procedure for its preparation, the presence of clear wording in an understandable language, and, on the other hand, substantive requirements: the judge’s legally justified and motivated position on the parties’ claims in statements of claim, appeals or cassation appeals.

Practical advice on writing court decisions, in particular, the criteria for a quality court decision, were considered by R. Kuibida and O. Syroid (2013). They co-authored a manual to help judges acquire skills in drafting judgments, which contains practical tasks and examples from the case law of both national courts and the European Union.

Problematic aspects of the theoretical and procedural distinction between the concepts of “motivation” and “justification” of a judicial decision (as theoretical and procedural aspects) were considered by K. Mudrytska (2022). According to the researcher, the analysis of case law has revealed procedural problems related to the implementation by judges of the imperative requirements for judicial decisions regarding the rule of law, legality, reasonableness and, in particular, the ambiguous understanding by judges of their reasonableness and motivation, which are often simply identified.

The author of this study has analysed national legislation in the field of anti-bullying in previous works, and monitored judicial decisions (2019–2021) in relevant cases of administrative offences in vocational education institutions (Yushkevych, 2022).

Foreign scholars have conducted many studies on the quality of judicial decisions. V. Skujeniece (2003) studied the factors affecting the quality of judicial decisions. In particular, the author discusses the concept of assessing the quality of judicial decisions and pays attention to four analytical categories that allow conceptualising the quality of a judicial decision, have a high quality and methodological strategy for measuring this concept. Judicial decisions allow for a substantive analysis of judges’ activities. In his article on the quality of judgments in supreme courts, S. Basabe-Serrano (2016), as he noted, tried to assess the quality of judgments of 152 judges of supreme courts from 11 Latin American countries. Taking the basic ideas of the theory of legal argumentation, a quality judgement is defined as one in which the judge applies a rule, interprets it within the scope of the dispute under consideration, and justifies his or her decision using legal precedents and legal doctrine. Based on expert surveys in 11 Latin American countries, the author shows that judges from Costa Rica and Colombia have the highest quality judgments, while judges from Ecuador, Uruguay, and Bolivia have the lowest quality

judgments. The aim of the research project by M. Bencze and G. Yein Ng (2019) was to find answers to the following questions: what is expected of a court decision; what are the aspects, standards or scales that can illuminate and assess the quality of judges' work using traditional research methods in the philosophy of law.

These studies focused on various requirements for the content of a court judgment, which arise from the tasks of the judicial process. The requirement of the quality of a judgement remains poorly researched today and requires a separate study.

**METHODOLOGY.** The use of general theoretical and specialised scientific research methods made it possible to comprehend the content of the concept of “judicial decision quality” and to achieve the research objective. Thus, the general scientific method of analysis made it possible to consider the positions of scholars and practitioners regarding the understanding of the concepts of “judicial decision quality”, “well-grounded judgment”, and “reasoned judgment”. Using the dialectical method, the author comprehends the sources of law on the quality of a court decision, and clarifies the content of the concept of “judicial decision quality” at the international and national levels. The importance of the existence of the concept of “judicial decision quality” was realised through the use of the epistemological method.

The method of ascending from the abstract to the concrete helped to consider the need for the state (authorised entities) to take into account the training of legal professionals – judges, police officers, prosecutors and other participants in court proceedings, as Ukrainian legislation requires fundamental changes to the Code of Ukraine on Administrative Offences (hereinafter – the CUAO) and bylaws on drafting and adjudicating court decisions, etc.

The comparative legal method was used to demonstrate the unanimity in the understanding of the concept of “judicial decision quality” not only in Ukraine, but also in other countries.

The author characterises the main approaches of national courts to drafting and adopting judicial decisions in cases of bullying in vocational education institutions using the system analysis method.

The empirical basis of the study is the scientific works of experts in various branches of law. The normative basis is the Constitution of Ukraine, acts of international law, national legislation.

**RESULTS AND DISCUSSION.** It is worth noting that according to clause 3–1, part 1, Article 1

of the Law of Ukraine “On Education”<sup>1</sup> and Article 173-4 of the Code of Administrative Offences<sup>2</sup>, bullying is an action or inaction of participants in the educational process to use various types of violence against minors, underage persons and/or other participants in the educational process, which usually causes damage to mental or physical health. Participants in the educational process in vocational education institutions licensed by the Ministry of Education and Science of Ukraine, such as lyceums, training centres, centres, vocational schools, etc. are no exception (Yushkevych, 2022).

An analysis of the Unified State Register of Court Decisions allows us to conclude that cases of bullying, in particular against participants in the educational process in vocational (vocational-technical) education institutions, make up a certain part of all court decisions. Thus, in three years (2019–2021), national courts considered 19 cases involving vocational education students.

The international community has developed a position on the quality of judicial decisions. According to the Consultative Council of European Judges (hereinafter referred to as the CCJE), judges should take into account certain requirements when drafting a court decision, as defined by the general principles of judicial systems and practices of different countries. This allows to resolve the dispute by providing the parties with legal certainty and to develop judicial practice to ensure social harmony.

The CCJE has adopted Conclusion No. 11 (2008)<sup>3</sup> on the quality of judgments, which is a key component of the quality of justice. A good quality judgement is a judgement that is delivered in a fair, speedy and understandable manner.

According to V. Skujeniec (2003), courts apply the law, administer justice in disputes that come before them, and perform three important

<sup>1</sup> On Education : Law of Ukraine dated September 5, 2017 No. 2145-VIII // Database (DB) “Legislation of Ukraine” / Verkhovna Rada (VR) of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> Code of Ukraine on Administrative Offenses : Law of Ukraine dated December 7, 1984 No. 8073-X // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (accessed: 30 August 2023).

<sup>3</sup> Conclusion No. 11 (2008) of the Advisory Council of European Judges to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the quality of judicial decisions. URL: [https://court.gov.ua/userfiles/visn\\_11\\_2008.pdf](https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf) (accessed: 30 August 2023).

functions in a democratic society. The first function is to provide clear answers to litigants about who is right and who is wrong and why. The second is to effectively communicate their arguments to decision-makers, who need to know how to change their decision to be consistent with the court's interpretation of the law. And the third function is to report their decisions effectively to the general public, so that a person who is going to file a lawsuit knows exactly what to expect from the court. The quality of judicial opinions is positively or negatively affected by how well the courts are able to fulfil these functions.

It should be stated that the modern national court practice is also guided by the factors of quality of court decisions identified by the CCJE. For example, the Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court (Case No. 261/0/15-18)<sup>1</sup> states that a high-quality court decision can prevent the emergence of other disputes, facilitate the understanding of the content of the decision, and guarantee the absence of arbitrariness.

According to R. Kuibida and O. Syroid (2013), a quality judicial decision should be fair, timely, motivated, clear, written in a clear language and accessible. The authors believe that justice as a ground for changing or cancelling a decision includes validity (a matter of fact) and legality (a matter of law). Although there are opinions that the justice of a court decision combines all legal requirements that a court decision must meet (comprehensive, legitimate, legal, reasonable, complete, enforceable, final, categorical, unconditional, fair, certain, etc.) (Khyzhniak, 2019). Timeliness of a court decision means its adoption within a reasonable time; precision means clarity, avoidance of ambiguous interpretation; clear language means absence of grammatical, spelling, punctuation and other language errors; accessible style means comprehensibility, clear and simple language of a court decision, although each judge chooses his or her own style.

In his study, V. Skujeniec (2003) outlines the difference between objective and subjective factors that influence the quality of a judgement. Objective factors are closely related to the judge's ability to hear cases and to present this process in a judgement. These include: legal training, legal experience, qualification requirements for judicial candidates, opportunities for practicing judges to

improve their skills, mechanisms for monitoring the work of judges, unrestricted public access to court decisions, and the role of legal science in analysing judicial decisions. Subjective factors, such as the judge's personality, salary, social guarantees, working conditions and ability to organise their work, may in some cases also affect the overall quality of a judge's work. A judge is also only human and wants to work in a well-organised environment, live in prosperity and social security. A subjective factor such as the corruption of a judge can have a particularly negative impact on the quality of a court decision. In such cases, serious doubts may arise as to whether the decision is based solely on the provisions of the applicable law, on what is right and fair, or whether it is in favour of one of the parties to the conflict or the agreed interests of both parties.

The summaries of the Supreme Court's case law focus on the following requirements for the quality of judicial decisions in cases of administrative offences: execution of the court decision in the sense of strict compliance by judges with the requirements for content and form established by law, compliance with the legislation on the language of court proceedings (Marchuk, Rudnyk, Shevchenko, 2013).

An analysis of the requirements contained in the CCJE Conclusion No. 11 (2008) on the quality of judgments<sup>2</sup> allows us to emphasise the following. Firstly, according to subparagraphs 11-13 of paragraph 1 "Legislation" of Section A "External environment: legislation and economic and social context" of Part I "Factors determining the quality of judicial decisions", judicial decisions are mainly based on laws that define the rights of participants in the judicial process, the procedure (procedure) for making judicial decisions. The quality of judicial decisions depends on frequent changes and imperfections in legislation.

In the context of the current legislation on bringing to administrative responsibility for bullying, it should be noted that the Code of Ukraine on Administrative Offences is amended from time to time, but this does not reflect the current state of legal regulation of public relations. The legal community constantly emphasises the need to systematically update the content of this regulatory act. Therefore, the CCJE recommends that national parliaments evaluate and monitor

<sup>1</sup> Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated November 28, 2019 : case No. 261/0/15-18, proceedings No. 11-557cap18 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86435732> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> Conclusion No. 11 (2008) of the Advisory Council of European Judges to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the quality of judicial decisions. URL: [https://court.gov.ua/userfiles/vism\\_11\\_2008.pdf](https://court.gov.ua/userfiles/vism_11_2008.pdf) (accessed: 30 August 2023).



the quality of the current legislation (it should be clear and easy to apply, accessible and understandable), which will contain transitional provisions that will enable judges to put them into effect and, accordingly, make quality court decisions.

It should also be noted that the current CUAO does not contain a provision according to which Ukrainian courts must make judicial decisions (rulings in cases of administrative offences) in the name of Ukraine on the basis of part 5 of Article 124 of the Constitution of Ukraine<sup>1</sup>, the Law of Ukraine “On the Judicial System and Status of Judges”<sup>2</sup> (Marchuk, Rudnyk, Shevchenko, 2013).

Another disadvantage of the CUAO is that it does not contain requirements for the quality of a judicial decision – a ruling on a case of administrative offences. Unlike, for example, the Criminal Procedure Code of Ukraine<sup>3</sup>, which, according to part 1 of Article 370, requires legality (adopted by a competent judge), validity (adopted on the basis of objectively established circumstances), motivation (proper, sufficient grounds for adopting a judicial decision) (Derkach, 2013).

Secondly, according to paragraphs 15-19 “Actors in the judiciary and legal education” of Section A “External environment: legislation and economic and social context” of Part I “Factors determining the quality of judgments” of CCJE Conclusion No. 11 (2008), a quality judgment depends on the quality of professional (legal) education of the authorised bodies (police, prosecutors, lawyers, court clerks, jurors, etc.) involved in the case. The quality of the action and decision of each authorised body in this chain is important for the result – the adoption of a quality judgement. Therefore, the CCJE emphasises the quality of legal education of legal professionals.

With regard to Ukrainian judges and other professionals involved in court proceedings, it can be argued that police officers, for example, do not properly draw up reports on administrative of-

fences in bullying cases, which results in judges returning the materials on administrative offences for revision (Hryb, 2021). An administrative offence report is one of the sources of evidence in an administrative offence case, and therefore compliance with the rules for its preparation is mandatory. Article 256 “Content of the report on administrative offence” of the Code of Administrative Offences<sup>4</sup> and the Instruction on the preparation of materials on administrative offences by the police<sup>5</sup> regulate specific columns in the report on administrative offence that must be filled in. In practice, there are many cases when a court receives a report on an administrative offence with an empty column “date, time, place of commission and essence of the administrative offence”, with no information on: the systematic nature (recurrence) of the act; actions and consequences caused to the victim by the offender, while the offence for which liability is established by Art. 173-4 of the Code of Administrative Offences provides for the presence of the victim of the offence, the systematic factor and the form of action or inaction that led to specific consequences<sup>6</sup>.

Reports on administrative offences also sometimes contain general phrases about “committing acts of a psychological nature”, without specifying what actions of the perpetrator have been used to commit such violence<sup>7</sup>. Thus, the judge cannot conclude that the protocol on the administrative offence contains all the necessary information to be considered a proper and sufficient act of prosecution, which establishes all the necessary circumstances of the case. In accordance with the provisions of Article 62 of the Constitution of Ukraine<sup>8</sup>, the prosecution is based on

<sup>4</sup> Code of Administrative Offences : Law of Ukraine dated December 7, 1984 No. 8073-X // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (accessed: 30 August 2023).

<sup>5</sup> About the approval of the Instruction on the preparation of materials on administrative offences by the police : order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated November 6, 2015 No. 1376 // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15> (accessed: 30 August 2023).

<sup>6</sup> Resolution of the Sviatoshyn District Court of Kyiv dated June 12, 2023 : case No. 759/6787/23, proceedings No. 3/759/3450/23 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111734562> (accessed: 30 August 2023).

<sup>7</sup> Ibid.

<sup>8</sup> The Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254к/96-BP // DB

<sup>1</sup> The Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254к/96-BP // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вп> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> On the Judicial System and Status of Judges : Law of Ukraine dated July 7, 2010 No. 2453-VI // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17> (accessed: 30 August 2023).

<sup>3</sup> The Criminal Procedural Code of Ukraine : Law of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (accessed: 30 August 2023).

proper and admissible evidence obtained by legal means, and all circumstances must be properly verified.

Thirdly, according to Section B “Internal Environment: Professionalism, Procedural Rules, Case Hearings and Judgments” of Part I “Factors Determining the Quality of Court Decisions” of the CCJE Conclusion No. 11 (2008), a quality judgment depends on the professionalism of the judge, court procedures, record keeping, etc.

For example, subparagraph 24 of paragraph 2 “Procedural rules and case management” of the CCJE Conclusion No. 11 (2008) contains provisions on the clarity, transparency, and compliance with the requirements of the European Convention on Human Rights<sup>1</sup> of the procedural rules on the basis of which a court decision is rendered.

Despite the outdated nature of the CUAO, an analysis of its provisions allows us to identify the components that make up the content of a judicial decision in cases of bullying, namely, decisions on administrative offences: Article 251 “Evidence” (report on an administrative offence, explanation, expert opinion, material evidence, readings of technical devices and technical means), Article 252 “Evaluation of Evidence” (the judge must evaluate the evidence according to his or her own conviction), Article 256 “Content of the Report on an Administrative Offence” (the judge must determine the fact of the offence), Article 280 “Circumstances to be clarified in the consideration of an administrative offence” (the judge must determine the fact of the offence). 256 “Content of the Protocol on Administrative Offence”, Art. 280 “Circumstances to be clarified in the course of consideration of the case on administrative offence” (it is necessary to clarify the fact of the offence, the guilt of the person in committing the offence, circumstances aggravating or mitigating administrative liability, etc.<sup>2</sup>

Fourthly, according to subparagraph 26 of paragraph 2 “Procedural rules and case management” of Part I “Factors determining the quality of judgments” of the CCJE Conclusion No. 11 (2008),

---

“Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (accessed: 30 August 2023).

<sup>1</sup> European Convention on Human Rights dated November 4, 1950 // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004) (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> Code of Administrative Offences : Law of Ukraine dated December 7, 1984 No. 8073-X // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (accessed: 30 August 2023).

a quality judgment is the observance of reasonable time limits for its adoption. It should also be borne in mind that the speed of judgement delivery is not the only requirement, but one of many others.

According to Part 2 of Article 38 of the Code of Administrative Offences<sup>3</sup>, if cases of administrative offences are under the jurisdiction of a court (judge), the term for imposing a penalty is three months from the date of the offence. An analysis of judicial decisions for three years (2019–2021) in cases of bullying in vocational education institutions shows different timeframes for consideration of these cases – from 5 to 270 days. For example, in case No. 661/1882/21, the proceedings lasted five days<sup>4</sup>, No. 310/9951/19 – 15 days<sup>5</sup>, No. 243/1542/19<sup>6</sup> and No. 310/8342/19<sup>7</sup> – 30 days, No. 346/1032/19<sup>8</sup> and No. 752/3899/19<sup>9</sup> – 45 days, No. 306/296/20 –

---

<sup>3</sup> Ibid.

<sup>4</sup> Resolution of the Nova Khakovka City Court of the Kherson Region dated May 11, 2021 : case No. 661/1882/21, proceedings No. 3/661/1185/21 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96813604> (accessed: 30 August 2023).

<sup>5</sup> Resolution of the Berdiansk City and District Court of the Zaporizhzhia Region dated February 7, 2020 : case No. 310/9951/19, proceedings No. 3/310/197/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87433871> (accessed: 30 August 2023).

<sup>6</sup> Ruling of the Sloviansk City District Court of the Donetsk Region dated March 1, 2019 : case No. 243/1542/19, proceedings No. 3/243/598/2019 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80200770> (accessed: 30 August 2023).

<sup>7</sup> Resolution of the Berdiansk City and District Court of the Zaporizhzhia Region dated November 1, 2019 : case No. 310/8342/19, proceeding No. 3/310/2443/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85377345> (accessed: 30 August 2023).

<sup>8</sup> Resolution of the Kolomyia City and District Court of the Ivano-Frankivsk Region dated March 7, 2019 : case No. 346/1032/19, proceedings No. 3/346/663/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80454883> (accessed: 30 August 2023).

<sup>9</sup> Resolution of the Hosiiv District Court of Kyiv dated April 18, 2019 : case No. 752/3899/19, proceeding No. 3/752/2387/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81358679> (accessed: 30 August 2023).

80 days<sup>1</sup>, No. 279/3446/20 – 169 days<sup>2</sup>, No. 661/4189/21 – 270 days<sup>3</sup>.

Fifthly, subparagraphs 31–44 of paragraph 4 “Elements inextricably linked to the decision-making” of Part I “Factors determining the quality of judgments” of the CCJE Conclusion No. 11 (2008) state that a quality judgment is the result of correct application of the law, process and objective assessment of the facts. In this context, judicial decisions should be clear (clear, stated in plain language for understanding their content) and substantiated (contain the logic of the judge’s reasoning, responses to the parties’ arguments, examination of the facts and evidence, references to international law and national legislation).

An analysis of judicial decisions made in 2019–2021 in cases of bullying in vocational education institutions allows to draw the following conclusions regarding their clarity (comprehensibility) and validity.

Thus, it should be noted that most court decisions contain an exhaustive list of evidence in the case. For example, the evidence in case No. 346/1034/19<sup>4</sup>, in addition to the offender’s personal explanations, included other written evidence available in the case file, which confirmed his guilt.

In particular, these are the data contained in the report on administrative offence series ГП № 251437 dated 28 January 2019, the message from the director of the Otynia Professional Lyceum of Energy Technologies dated 25 January 2019, a copy of the protocol № 5 dated 24 Janu-

ary 2019, a copy of the extract from the minutes of the meeting of the pedagogical council of the lyceum No. 4 dated 30 January 2019, a written statement by PERSON\_1 dated 28 January 2019, where he stated that on the night between 21 January 2019 and 22 January 2019, they collectively gathered in the dormitory to educate freshmen, namely to beat them with a belt. (the offender noted that three people took an active part together with him); a copy of PERSON\_1’s passport; a copy of the statements of other participants dated 28 January 2019; a written explanation of PERSON\_5; a copy of the written explanation of PERSON\_6, PERSON\_7, PERSON\_8, PERSON\_9. Having heard the explanations of the offender, the legal representative of the minor, the chief specialist of the Children’s Service PERSON\_10, and having studied the case file, the court ruled that PERSON\_1’s actions constituted an administrative offence under Part 2 of Article 173-4 of the Code of Administrative Offences, and his guilt was proved by the case file.

However, in cases No. 242/3697/19<sup>5</sup>, No. 306/296/20<sup>6</sup>, No. 597/119/21<sup>7</sup>, the evidence is only protocols on administrative offences; in case No. 369/2182/19<sup>8</sup>, where a university student sent threats to two minors (students) via the Internet, demanding a meeting, instead of the list of evidence examined, the wording “other case materials” is provided; in case No. 752/3899/19<sup>9</sup>, where a student of a higher vocational school committed psychological and physical violence, the court decision contains the wording “by the materials collected in the case”; in case No. 310/9951/19<sup>10</sup>, where a student of a vocational education

<sup>1</sup> Resolution of the Svaliavsk District Court of Zakarpattia Region dated March 6, 2020 : case No. 306/296/20, proceedings No. 3/306/131/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88089773> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> Resolution of the Korosten City and District Court of Zhytomyr Region dated December 8, 2020 : case No. 279/3446/20, proceedings No. 3/279/2977/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93439298> (accessed: 30 August 2023).

<sup>3</sup> Resolution of the Nova Kakhovka City Court of the Kherson Region dated October 5, 2021 : case No. 661/4189/21, proceedings No. 3/661/2265/21 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100160305> (accessed: 30 August 2023).

<sup>4</sup> Resolution of the Kolomyia City and District Court of the Ivano-Frankivsk Region dated March 7, 2019 : case No. 346/1034/19, proceeding No. 3/346/665/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80454882> (accessed: 30 August 2023).

<sup>5</sup> Resolution of the Selydiv City Court of the Donetsk Region dated June 26, 2021 : case No. 242/3697/19, proceedings No. 3/242/1236/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82726467> (accessed: 30 August 2023).

<sup>6</sup> Ibid.

<sup>7</sup> Resolution of the Svaliavsk District Court of Zakarpattia Oblast dated March 6, 2020 : case No. 306/296/20, proceedings No. 3/306/131/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88089773> (accessed: 30 August 2023).

<sup>8</sup> Ibid.

<sup>9</sup> Resolution of the Zalishchytsk District Court of the Ternopil Region dated February 9, 2021 : case No. 597/119/21, proceeding No. 3/597/44/2021 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94852429> (accessed: 30 August 2023).

<sup>10</sup> Resolution of the Kyiv-Sviatoshyn District Court of the Kyiv Region dated February 25, 2019 :

centre, while on the premises of the educational institution, insulted a teacher, behaved defiantly, which could have caused harm to the teacher's psychological health, the if to look at the content of the analysed court decisions through the prism of the requirements contained in Article 280 of the Code of Administrative Offences<sup>1</sup> "Circumstances to be clarified in the course of consideration of an administrative offence case", it can be stated that the courts comply with the requirement to clarify the fact of committing an administrative offence, the guilt of the person in committing it, and whether there are grounds for bringing to administrative responsibility. It should be noted here that this is evidenced by the provisions of court decisions, namely references to Articles 13, 24-1, 22, 38, 173-4<sup>2</sup>, 247, 252 of the Code of Administrative Offences<sup>3</sup>, research and evaluation of evidence in cases (interrogation of juvenile offenders, victims of juvenile offences, other participants in the educational process), research of protocols on administrative offences, police reports, video from surveillance cameras, copies of an extract from the minutes of the meeting of the pedagogical council of a vocational education institution; sometimes there are references to Art. 62 of the Constitution of Ukraine<sup>4</sup> regarding the absence of an obligation to prove one's innocence of an offence<sup>5</sup>; the provisions of paragraph 24 of the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated 23 December 2005 No. 14<sup>6</sup> regarding the return of protocols on

case No. 369/2182/19, proceedings No. 3/369/1277/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80256024> (accessed: 30 August 2023).

<sup>1</sup> Code of Administrative Offences : Law of Ukraine dated December 7, 1984 No. 8073-X // DB "Legislation of Ukraine" / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> Ibid.

<sup>3</sup> Ibid.

<sup>4</sup> The Constitution of Ukraine : Law of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254к/96-ВР // DB "Legislation of Ukraine" / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вп> (accessed: 30 August 2023).

<sup>5</sup> Resolution of the Zolishchysk District Court of the Ternopil Region dated February 9, 2021 : case No. 597/119/21, proceeding No. 3/597/44/2021 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94852429> (accessed: 30 August 2023).

<sup>6</sup> On the practice of applying legislation by the courts of Ukraine in cases of certain crimes against road traffic safety and the operation of transport, as

administrative offences drawn up by an unauthorised person or without complying with the requirements of Article 256 of the Code of Administrative Offences to the relevant law enforcement agency for proper execution<sup>7</sup>.

Some court decisions contain the following wording: "the circumstances mitigating the offender's responsibility", "the judge recognises the sincere repentance of the offender", "the judge did not establish the circumstances aggravating the offender's responsibility"<sup>8</sup>, "PERSON\_1's guilt was fully proven, no circumstances mitigating or aggravating administrative responsibility were established, given the personality of the offender, as well as the insignificance of the offence committed, and the absence of property damage"<sup>9</sup>.

According to the requirements of Art. 283 "Content of the decision on an administrative offence" of the Code of Administrative Offences<sup>10</sup>, the decision must contain a number of components that do not always constitute their content. For example, consideration of the case in the ab-

well as administrative offenses in transport : Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated December 23, 2005 No. 14 // DB "Legislation of Ukraine" / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05> (accessed: 30 August 2023).

<sup>7</sup> Resolution of the Svaliavsk District Court of Zakarpattia Oblast dated March 6, 2020 : case No. 306/296/20, proceedings No. 3/306/131/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88089773> (accessed: 30 August 2023).

<sup>8</sup> Resolution of the Svaliavsk District Court of Zakarpattia Oblast dated March 6, 2020 : case No. 306/296/20, proceedings No. 3/306/131/20 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88089773> (accessed: 30 August 2023); Resolution of the Kolomyia City and District Court of the Ivano-Frankivsk Region dated March 7, 2019 : case No. 346/1034/19, proceeding No. 3/346/665/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80454882> (accessed: 30 August 2023).

<sup>9</sup> Resolution of the Sloviansk City District Court of the Donetsk Region dated March 1, 2019 : case No. 243/1542/19, proceedings No. 3/243/598/2019 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80200770> (accessed: 30 August 2023).

<sup>10</sup> Code of Administrative Offences : Law of Ukraine dated December 7, 1984 No. 8073-X // DB "Legislation of Ukraine" / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (accessed: 30 August 2023).

sence of the perpetrators of the administrative offence who failed to appear; improper notification of the place and time of the case; lack of explanations from the perpetrator, witnesses, and court reasoning; examination of the administrative offence report<sup>1</sup> as the only evidence in the case (Marchuk, Rudnyk, Shevchenko, 2013). It is a disappointing fact that the analysed judicial decisions do not use the judgments of the European Court of Human Rights, which are based on the provisions of the European Convention on Human Rights<sup>2</sup> and are a source of Ukrainian law in accordance with Article 17 of the Law of Ukraine “On the Execution of Judgments and Application of the Practice of the European Court of Human Rights”<sup>3</sup> (Pavliukovets, 2020). Although, as Solotkyi (2018) notes, the judgments of the European Court of Human Rights do not always have a unanimous legal position, as the cases that come to the court contain provisions of national legislation from different legal systems.

**CONCLUSIONS.** In summary, the quality of a judicial decision depends on the judge and other legal professionals, the regulated process of considering court cases, the quality of legislation, the resources available to the justice system, and, of course, the quality of legal education of each legal professional.

A judicial decision will be of high quality if it is perceived by the parties to the dispute, scholars, practitioners and other members of society as the result of the correct application of applicable law, rules of legal technique, fair trial and legitimate assessment of evidence. This will help to convince the public that court cases are handled with fairness and impartiality, which is generally a factor in restoring social harmony.

That is why national legislation sets requirements for judicial decisions (content and form) that require constant research and improvement. Failure to comply with these requirements results in the cancellation of a court decision and its modification by a higher court.

The current legislation on administrative liability requires changes. In particular, there is an urgent need to systematically improve the provisions of the legislation on administrative offences.

An analysis of judicial decisions made by courts in the period from 2019 to 2021 in cases on bullying in vocational education institutions reveals cases of non-compliance with the requirements for the quality of judicial decisions – clarity, reasonableness, an exhaustive list of evidence in the case, clarification of the fact of bullying, establishment of guilt and other grounds for bringing to administrative responsibility, etc.

## REFERENCES

1. Basabe-Serrano, S. (2016). The Quality of Judicial Decisions in Supreme Courts: A Conceptual Definition and Index Applied to Eleven Latin American Countries. *Justice System Journal*, 37(4), 331–347. <https://doi.org/10.1080/0098261X.2015.1124033>.
2. Bencze, M., & Yein Ng, G. (2019). How to Measure the Quality of Judicial Reasoning? *Hungarian Journal of Legal Studies*, 60(1), 119–126. <https://doi.org/10.1556/2052.2019.60108>.
3. Derkach, N. (2013). Access to justice and binding judgments. *Slovo of the National School of Judges of Ukraine*, 3, 52–57.
4. Hryb, V. V. (2021, November 22). *Review of case law on bullying*. Pritocol UA. [https://protocol.ua/ua/oglyad\\_sudovo\\_praktiki\\_shchodo\\_bulingu/](https://protocol.ua/ua/oglyad_sudovo_praktiki_shchodo_bulingu/).
5. Khyzhniak, M. O. (2019, April 26). *Requirements for the execution of court decisions* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Distance Scientific Conference “Legal Dimension of Constitutional and Criminal Jurisdiction in Ukraine and Worldwide”, Odesa, Ukraine.
6. Kuibida, R., & Syroid, O. (2013). *Handbook on Writing Judicial Decisions*. Dream Art.
7. Marchenko, A. A. (2018). *Application of Elements of Legal Technique in Preparing a Judicial Decision*. Sixth Administrative Court of Appeal. <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/2210-zastosuvannya-elementiv-yuridichnoji-tekhniki-pri-pidgotovtsi-sudovogo-rishennya.html>.

<sup>1</sup> Resolution of the Selydiv City Court of the Donetsk Region dated June 27, 2021 : case No. 242/3697/19, proceedings No. 3/242/1236/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82726467> (accessed: 30 August 2023); Resolution of the Kyiv-Sviatoshyn District Court of the Kyiv Region dated February 25, 2019 : case No. 369/2182/19, proceedings No. 3/369/1277/19 // Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80256024> (accessed: 30 August 2023).

<sup>2</sup> European Convention on Human Rights dated November 4, 1950 // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004) (accessed: 30 August 2023).

<sup>3</sup> On the Fulfillment of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights : Law of Ukraine dated February 23, 2006 No. 3477-IV // DB “Legislation of Ukraine” / VR of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (accessed: 30 August 2023).

8. Marchuk, F. M., Rudnyk, H. I., & Shevchenko, M. V. (2013). *On the Quality of Drafting and Formatting Judicial Decisions in Criminal Cases and Cases of Administrative Offenses*. Supreme Court of Ukraine. [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/DBAE9855550C9F0DC2257B7C00383388](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/DBAE9855550C9F0DC2257B7C00383388).

9. Mudrytska, K. O. (2022). Problemal aspects of theoretical-procedural distinction of the concepts of “reasonability” and “motivation” of a judicial decision. *Journal of the Kyiv University of Intellectual Property and Law*, 2, 25–29. <https://doi.org/10.32782/chasopyskiivp/2022-2-4>.

10. Pavliukovets, T. (2020). The Role and Place of ECHR Decisions in the Ukrainian Judicial System. *Legal Newspaper Online*, 22(728). <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-tamisce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html>.

11. Shymanovych, O. (2009). Requirements Imposed on Judicial Decisions in Civil Procedural Legislation. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 11, 56–60.

12. Skujeniece, V. (2003). *The Quality of Court Judgements*. Nordik Publishing House.

13. Solotkyi, S. (2018). Decisions of the European Court of Human Rights: Place and Role in the Legal System of Ukraine. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, 1, 40–48.

14. Studennykov, A. (2019, December 23). *High-Quality Judicial Decision: What the Grand Chamber of the Supreme Court Refers to*. Judicial and legal newspaper. <https://sud.ua/ru/news/publication/157439-sudove-rishennya-visokoyi-yakosti-na-scho-posilayetsya-velika-palata-vs>.

15. Yushkevych, O. H. (2022). Analysis of judicial practice in cases of bullying at the institutions of professional (vocational) education. *Law and Safety*, 1(84), 81–93. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.09>.

Received the editorial office: 5 September 2023

Accepted for publication: 11 October 2023

### **ОЛЕНА ГЕННАДІЇВНА ЮШКЕВИЧ,**

*кандидат юридичних наук, доцент,*

*Харківський національний університет внутрішніх справ,*

*кафедра теорії та історії держави і права;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0024-6070>,*

*e-mail: [el.iushkevich@gmail.com](mailto:el.iushkevich@gmail.com)*

### **ЯКІСТЬ СУДОВОГО РІШЕННЯ У СПРАВАХ ПРО БУЛІНГ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ**

Досліджено позиції науковців щодо розуміння поняття «якість судового рішення». Так, критеріями якісного судового рішення є правосудність, своєчасність, вмотивованість, чіткість, чиста мова та доступний стиль. Дослідники також розрізняють об'єктивні (юридична підготовка, юридичний досвід, кваліфікаційні вимоги до кандидатів у судді, можливість для практикуючих суддів підвищувати свою кваліфікацію, механізми контролю за роботою суддів, необмежений доступ громадськості до судових рішень, роль юридичної науки в аналізі судових рішень) та суб'єктивні (особистість судді, розмір заробітної плати, соціальні гарантії, умови праці та вміння організувати свою роботу) фактори, які впливають на якість судового рішення. В узагальненнях судової практики та аналітичній роботі з питань застосування законодавства Верховного Суду акцентується увага на таких вимогах до якості складання й оформлення судових рішень у справах про адміністративні правопорушення: оформлення судового рішення з неухильним дотриманням судом встановлених законом вимог до його форми й змісту, дотримання законодавства про мову судочинства.

Проаналізовано нормативно-правові акти щодо вироблення єдиного підходу до розуміння якості судових рішень. Розглянуто вимоги, що висувають до судового рішення для з'ясування його якості, у Висновку Консультативної ради європейських суддів № 11 (2008) щодо якості судових рішень, серед яких: зовнішнє середовище – законодавство та економічний і соціальний контекст (законодавство, ресурси, дійові особи в судовій системі та юридична освіта), внутрішнє середовище – професійність, процесуальні правила, розгляд справи та ухвалення рішення (професійність судді, процесуальні правила та управління справами, розгляд справи в судовому засіданні, елементи, нерозривно пов'язані з ухваленням рішення).

Розглянуто судові рішення у справах про булінг у закладах професійної освіти, ухвалені відповідно до положень Кодексу України про адміністративні правопорушення, щодо наявності або відсутності вимог якості судових рішень. Встановлено, що певна кількість судових рішень не мають складових якості судових рішень.


Наголошено на недоліках чинного законодавства про адміністративні правопорушення, зокрема застарілості норм Кодексу України про адміністративні правопорушення, відсутності статті, в якій було б передбачено ухвалення судами іменем України постанов у справах про адміністративні правопорушення, тощо.

Проведено аналіз судових рішень, ухвалених судами в період з 2019 по 2021 рр. у справах про адміністративні правопорушення, предметом розгляду яких є булінг учасників освітнього процесу в закладах професійної освіти, щодо їх чіткості (зрозумілості) та обґрунтованості. Акцентовано увагу на тому, що більшість судових рішень містять вичерпний перелік доказів у справі, суди дотримуються вимоги щодо зобов'язання з'ясувати, чи було вчинено адміністративне правопорушення, чи винна особа в його вчиненні, чи підлягає вона адміністративній відповідальності тощо.

**Ключові слова:** *якість судового рішення, вмотивованість судового рішення, неповнолітні, судова практика, булінг, професійна освіта.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Yushkevych O. G. The quality of judicial decisions in cases of bullying in professional educational institutions. *Law and Safety*. 2023. No. 4 (91). Pp. 45–55. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.04>.

**Citation (APA):** Yushkevych, O. G. (2023). The quality of judicial decisions in cases of bullying in professional educational institutions. *Law and Safety*, 4(91), 45–55. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.04>.

**ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ ТИМОШЕНКО,***кандидат юридичних наук, доцент**Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра цивільного права та процесу;* <https://orcid.org/0000-0001-7008-7007>,*e-mail: timoshenkolex@gmail.com***ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ЗДІЙСНЕННЯ ФІЗИЧНОЮ ОСОБОЮ, ПОТЕРПІЛОЮ  
ВІД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПРАВА НА КОМПЕНСАЦІЮ  
ШКОДИ ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВИ (ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Визначено правові підстави здійснення фізичною особою права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок держави (Державного бюджету України), проаналізовано та встановлено особливості таких правових підстав. Зазначено, що для компенсації шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України одного лише вчинення кримінального правопорушення як підстави виникнення цивільно-правової відповідальності недостатньо. Тому додатковими підставами є такі юридичні факти, як невстановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо така особа є неплатоспроможною.

Окремо зауважено, що право на відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від кримінального правопорушення, виникає з моменту настання обставин, що унеможливають її відшкодування (компенсацію) особою, яка її заподіяла, а не з моменту завдання такої шкоди. З'ясовано особливості здійснення фізичною особою права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок Державного бюджету України. Тому при визначенні осіб, зобов'язаних відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, важливим є відмежування особи, яка фактично завдала шкоду, та особи, котра має відшкодувати (компенсувати) шкоду (держава, за рахунок Державного бюджету).

Наголошено, що держава не несе відповідальність за шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням. Йдеться про виникнення обов'язку в держави за наявності певних юридичних фактів відшкодувати завдану кримінальним правопорушенням шкоду. Умовами покладення обов'язку на державу (Державний бюджет України) є: шкода (майнова, фізична (тілесна), моральна (немайнова)) має бути завдана кримінальним правопорушенням саме фізичній особі, членам її сім'ї чи її близьким родичам; шкода є наслідком кримінального правопорушення; не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення (або особа встановлена, але не можливо її знайти); особа, що заподіяла шкоду, має бути неплатоспроможною.

Запропоновано шляхи вдосконалення механізму правового регулювання відносин із відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок Державного бюджету України. Правовий механізм відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, з метою забезпечення функцій цивільно-правової відповідальності повинен перебувати у площині цивільно-правового регулювання відносин із відшкодування шкоди.

**Ключові слова:** *шкода, кримінальне правопорушення, фізична особа, обов'язок, підстави відшкодування, умови, відповідальність, державний бюджет.*

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Компенсація шкоди від кримінального правопорушення завжди перебуває у фокусі соціальної уваги та здавна привертала увагу фахівців у сфері права, філософії, психології. Захист жертв кримінальних правопорушень є однією з центральних проблем держави та міжнародного співтовариства в цілому. Адже компенсація шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень спрямована на від-

новлення соціального порядку, тому якнайшвидше вирішення цього питання є показником правової системи в будь-якій державі світу.

Реалізація державою таких функцій, як охорона і захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян, передбачає створення дієвого правового механізму компенсації шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Будь-який правовий механізм має



бути закріплено в законодавстві держави. Так, Конституція України є тим правовим актом, який закріплює основні засади та керівні ідеї, що формують правовий механізм компенсації. Отже, держава має обов'язок забезпечити дотримання прав і свобод людини й у разі їх оспорювання, невизнання або порушення звернутися до суду за захистом, тобто з вимогою про компенсацію майнової (немайнової) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (статті 55, 56, 64 Конституції України)<sup>1</sup>. Тому потерпілим мають бути забезпечені доступ до правосуддя та справедлива компенсація шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Проте ми спостерігаємо зовсім іншу картину. Сотні тисяч громадян щороку стають потерпілими від кримінальних правопорушень в Україні. Звичайно, що вони сподіваються на покарання винної особи, але насамперед вони прагнуть до відновлення власного майнового та особистого немайнового становища. Водночас норми українського законодавства такої можливості не дають, хоча й не заперечують її існування у фізичних осіб. Так, статті 1177 та 1207 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що встановлюють підґрунтя для відшкодування (компенсації) шкоди (збитків) фізичній особі, потерпілій від кримінального правопорушення, відсилають до спеціального закону, якого не існує. Отже, існує питання щодо дієвості правового механізму для компенсації особі шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок держави. У зв'язку із цим є актуальним дослідження правових підстав здійснення фізичною особою, потерпілою від кримінального правопорушення, права на компенсацію шкоди державою (за рахунок Державного бюджету України).

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є встановлення особливостей правових підстав здійснення фізичною особою права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок Державного бюджету України. Завданнями статті є: визначити правові підстави здійснення фізичною особою права на компенсацію за рахунок Державного бюджету України шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; з'ясувати особливості здійснення фізичною особою

права на компенсацію такої шкоди за рахунок держави; запропонувати шляхи вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання відносин із компенсації (відшкодування) шкоди (збитків).

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Під час дослідження ми послуговувалися теоретико-методологічними прийомами та засобами пізнання, а саме: формально-логічним, порівняльно-правовим, аналітичним, діалектичним тощо. Порівняльно-правовий метод застосовувався при дослідженні способів усунення прогалин у законодавстві України. Використання діалектичного методу полягає у використанні окремих парних категорій діалектики та діалектичної тріади. Провести відповідний аналіз змісту статей 1166, 1167, 1177, 1207 ЦК України та інших норм права, що регулюють відносини із компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок держави, дозволило використання формально-логічного методу. Метод системного підходу та системно-структурний надали змогу розглянути зобов'язання з компенсації шкоди як складне правове явище та дослідити системні й структурні зв'язки його елементів.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Заподіяння кримінальним правопорушенням шкоди фізичній особі є підставою для настання як кримінально-правової, так і цивільно-правової відповідальності для заподіювача перед потерпілим. Цивільно-правовою відповідальністю за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, є застосування до правопорушника в разі вчинення ним протиправних дій (бездіяльності), що передбачені договором чи законом, заходів державного примусу шляхом накладення додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій) (Борисова та ін., 2011, с. 125). Цивільно-правова відповідальність за шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням, передбачена з метою відновлення принципу справедливості у приватній сфері кожної окремої потерпілої особи (компенсація шкоди, покарання винного) та здійснюється в межах правового механізму захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів – субмеханізму відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є система правових принципів, підстави, умови, суб'єкти, зміст, обсяг, розмір відшкодування шкоди, а також способи та порядок захисту, встановлені законодавством з метою дієвого відновлення (компенсації)

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.07.2023).

порушених майнових та (або) немайнових прав і охоронюваних законом інтересів фізичної особи внаслідок кримінального правопорушення, що реалізується у притягненні до цивільно-правової відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

В Україні бажання вирішити проблему компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у належному обсязі залишається лише добрим наміром. Правову підставу компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, державою було закладено у ст. 56 Конституції України. Згодом спроба врегулювати це питання знайшла своє підтвердження в ЦК України, де основою компенсації завданої шкоди кримінальним правопорушенням є цивільно-правові норми, які встановлюють деліктну відповідальність за завдання шкоди (статті 1166, 1167, 1177, 1207 та інші статті глави 82)<sup>1</sup>. Також ми виходимо з того, що принцип державного забезпечення компенсації шкоди, зокрема заподіяної протиправною поведінкою особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є основоположним у цивільних та цивільно-процесуальних правовідносинах, оскільки визначає систему відносин щодо відновлення (компенсації) майнових та особистих немайнових прав потерпілих осіб від кримінальних правопорушень. Призначенням інституту цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням, є саме забезпечення реалізації права потерпілого на захист його права, зокрема відновлення порушених прав, а також превентивно-каральна спрямованість, яка має на меті відновлення соціальної справедливості. Цілком очевидно, що цей субінститут має бути забезпечений державою в особі її уповноважених органів та функціонувати як досконалий механізм, який служить певній меті: сприяти відновленню приватної сфери фізичної особи, потерпілої від кримінального правопорушення, зокрема за рахунок держави. Отже, компенсація державою шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень є життєво необхідною, оскільки держава, виходячи з конституційних принципів, взяла на себе турботу про підтримку правопорядку в країні та захист прав усіх членів суспільства. Крім того, відшкодування цього виду шкоди потерпілим підвищить

ефективність цього субінституту та допоможе подолати пасивність громадян у затриманні правопорушників і розкритті кримінальних правопорушень.

Верховний Суд у своїх постановвах неодноразово давав роз'яснення щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої правопорушенням, зокрема кримінальним: «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна»<sup>2</sup>, «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат»<sup>3</sup>, «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди»<sup>4</sup>, «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»<sup>5</sup>. Попри те, що зазначені постанови були ухвалені доволі давно, а внесені до них зміни й доповнення повною мірою не відповідають нинішнім правовим реаліям, вони все ж таки закріплюють правову основу для належного вирішення судових спорів, пов'язаних із відшкодуванням (компенсацією) потерпілим особам шкоди від кримінальних правопорушень.

Безсумнівним є те, що порушення суб'єктивного цивільного права, яке є підставою цивільно-правової відповідальності, полягає у вчиненні кримінального правопорушення,

<sup>2</sup> Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1989 № 3 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-89> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>3</sup> Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.07.1995 № 11 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-95> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>4</sup> Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 № 6 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>5</sup> Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>1</sup> Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.07.2023).

наслідком якого є майнова (немайнова) шкода, заподіяна фізичній особі (ст. 1177 ЦК України). Так само для компенсації державою шкоди, завданої особі, що потерпіла від кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 1177 ЦК України), одного лише вчинення кримінального правопорушення недостатньо. Відповідно до ст. 1207 ЦК України додатковими підставами мають бути такі юридичні факти: не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо така особа є неплатоспроможною. Напевне, що до таких умов слід віднести й будь-які обставини, що унеможливають належне розслідування кримінального правопорушення чи відшукування особи, що його вчинила (смерть винної особи, неможливість розслідування кримінального правопорушення тощо), оскільки такі обставини перешкоджають ефективному захисту порушених суб'єктивних прав.

Наявність певних вимог, встановлених законом, є необхідною для настання цивільно-правової відповідальності для особи, що вчинила кримінальне правопорушення (Сібільов, 2004, с. 83). Зазначені вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності: шкода, протиправна поведінка (вчинення кримінального правопорушення), причинний зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою і вина заподіювача шкоди (ст. 1166 ЦК України).

Наявність шкоди (негативних наслідків), завданої кримінальним правопорушенням, є ключовою умовою для компенсації її державою (ч. 2 ст. 1177 ЦК України). Шкодою в цивілістичній доктрині є будь-яке знецінення особистого (немайнового) чи майнового блага, що охороняється правом. Це сукупність несприятливих для особи, якій вона заподіяна, особистих немайнових та майнових наслідків, що з'явилися внаслідок порушення суб'єктивних цивільних прав фізичної або юридичної особи (Борисова та ін., 2011, с. 729). Шкода, заподіяна порушенням суб'єктивних прав, може бути майновою та немайновою. Варто погодитись із твердженням щодо необхідності сприйняття шкоди не лише як підстави виникнення цивільного обов'язку з її відшкодування (компенсації), а і як однієї з підстав виникнення суб'єктивного права на вимогу щодо здійснення цього відшкодування (компенсації) відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України. Норма ст. 11 ЦК України є регулятивною (правоустановчою), де визначаються умови формування цивільно-правового зобов'язання, а не підстави настання цивільно-правової відповідальності. Заподіяння шкоди – це юридичний факт, що зумовлює виникнення зобов'язання

внаслідок протиправних дій і його сутністю є відшкодування (компенсація) шкоди (Борисова та ін., 2011, с. 718–719).

Відшкодування шкоди не має розглядатися як звичайна відповідальність (Ігнатенко, 2000, с. 69), оскільки відшкодування – це не санкція за правопорушення, а спосіб виконання зобов'язання, реалізація обов'язку боржника. Оскільки такий обов'язок поглинає відповідальність, відповідно інститут відшкодування шкоди мір відповідальності не знає (Борисова та ін., 2011, с. 718–719). Отже, зобов'язання з відшкодування (компенсації) державою шкоди, що заподіяна кримінальним правопорушенням, виникають на єдиній підставі – заподіяння шкоди, але за різних умов. Тому доцільним є поділ зазначених умов на дві групи: загальні та спеціальні умови виникнення обов'язку з відшкодування (компенсації) шкоди. Загальні умови необхідні в усіх випадках, крім тих, щодо яких закон передбачає спеціальні винятки, розширює чи обмежує перелік таких умов (Ківалова, 2008, с. 165).

При визначенні протиправності дії, яка містить ознаки кримінального правопорушення, природними є наслідки таких дій, тобто шкода. Під протиправною поведінкою розуміють дію чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм або умовам договору (Мироненко, Онищенко, 2014, с. 24). Важко собі уявити, що кримінальне правопорушення вчиняється в межах правових норм, такі дії є завжди поза законом і завжди завдають шкоди майновим та особистим немайновим правам потерпілих осіб. Законодавство презюмує факт, згідно з яким шкода, що є наслідком кримінального правопорушення, заподіюється не лише цілісності суспільних відносин, а й створюється загроза небезпеки для окремих членів суспільства. І, відповідно, порушуються цивільні права та охоронювані законом інтереси певної фізичної особи. Отже, протиправною є така поведінка заподіювача шкоди, яка порушує правову норму й суб'єктивне право потерпілої особи (жертви), тобто це поведінка суб'єкта (засудженого), що не відповідає вимогам закону, договору та призводить до порушення (зменшення, обмеження) майнових прав (благ) і охоронюваних законом інтересів іншої особи (Бородін, 2010, с. 106).

Наявність причинного зв'язку між протиправною дією та настанням несприятливих наслідків (шкоди) є необхідною умовою виникнення зобов'язання з компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Тобто це такий зв'язок, що об'єктивно існує між

обставинами реальної дійсності (явище, дія, наслідки), за яких одне явище породжує інше (наслідок, шкода). Причинний зв'язок означає, що шкода заподіяна саме протиправними діями (кримінальним правопорушенням) певної особи, а не виникла з інших причин. Саме тому доведенню підлягає не будь-яка шкода, а тільки та, що стала наслідком злочинного (протиправного) діяння (Хмельова, 2015).

Отже, причинний зв'язок між неправомірною поведінкою особи і шкодою є *об'єктивною умовою*, за наявності якої в сукупності з іншими можливе стягнення з винної особи такої шкоди (Галянтч та ін., 2013, с. 79). Виходячи з положень статей 1177, 1207 ЦК України, при компенсації шкоди державою особі, що потерпіла від кримінального правопорушення, причинний зв'язок має непростий зміст. Доказуванню підлягає низка складових причинного зв'язку. По-перше, необхідно довести, що негативні наслідки є об'єктивним породженням від протиправних дій особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. По-друге, постраждала особа має доводити, що правопорушник об'єктивно не здатен відшкодувати шкоду (не встановлена особа, яка скоїла кримінальне правопорушення, або вона визнана банкрутом). По-третє, постражданий має надати докази того, що суб'єкти кримінального провадження (статті 36, 39, 40 Кримінального процесуального кодексу України), які уповноважені здійснити дії для розшуку чи встановлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення, не виконали покладені на них обов'язки або не мали об'єктивної можливості їх виконати. Отже, наслідком таких дій уповноважених осіб є невстановлення особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

Остання умова – це вина особи, що вчинила протиправне діяння. Одразу зауважимо, що умова про вину при виникненні в держави зобов'язання з компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, правового значення не має. Для настання обов'язку в держави компенсувати шкоду внаслідок кримінального правопорушення є тільки три умови: шкода, протиправні дії (бездіяльність) і причинний зв'язок між ними. Тому при визначенні осіб, зобов'язаних відшкодувати шкоду внаслідок кримінального правопорушення, варто розрізняти особу, що дійсно заподіяла шкоду, та особу, яка має компенсувати шкоду (державу). Отже, безпосереднім заподіювачем шкоди є особа, щодо якої набув чинності вирок суду (тобто засуджений (ст. 43 Кримінального процесуального кодек-

су України)) згідно зі статтями 1177, 1207 ЦК України. Проте за певних обставин (особа є неплатоспроможною чи не встановлено особу, що вчинила кримінальне правопорушення, або інші обставини) обов'язок з компенсації шкоди, що є наслідком кримінального правопорушення, буде покладено на державу.

Слід вважати, що йдеться не про відповідальність держави, а про обов'язок компенсувати завдану шкоду за певних обставин (юридичних фактів). Наголошуємо, що вина, на відсутність якої типово посилаються уповноважені особи Державного казначейства України, для настання обов'язку в держави компенсувати шкоду правового значення не має. Компенсація державою шкоди не є майновою відповідальністю, що перекладена на державу з особи, винної у кримінальному правопорушенні. Держава, виконуючи соціальні функції, створює для постраждалої особи додаткові, максимально привілейовані механізми усунення негативних наслідків від кримінального правопорушення (Баранова, Сиротенко, Сірий, 2006, с. 49).

Заслугує на увагу твердження про те, що у фізичної особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення, право на компенсацію шкоди за рахунок держави виникає не з моменту заподіяння такої шкоди, а з моменту настання обставин, котрі перешкоджають компенсації особою, яка її заподіяла. До цього моменту шкода відшкодовується засудженим (Васильєв, 2015, с. 5–6). Згідно зі статтями 1177, 1207 ЦК України до спеціальних умов (обставин), за наявності яких є можливим покладення обов'язку на державу, слід віднести такі: шкода (фізична (тілесна), майнова, моральна (немайнова)) має бути заподіяна кримінальним правопорушенням тільки фізичній особі (членам її сім'ї чи близьким родичам); шкода має бути спричинена кримінальним правопорушенням; не встановлено особу (або особа встановлена, але не можливо її знайти), яка вчинила кримінальне правопорушення; особа має бути неплатоспроможною.

Загальновідомі обставини, в яких перебуває наша країна, майже унеможливають усі намагання вести належну статистику щодо реальної кількості потерпілих осіб від кримінальних правопорушень. Отже, немає точної інформації і щодо обсягу відшкодувань заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди в добровільному чи примусовому порядку особами, що вчинили кримінальні правопорушення. Хоча зауважимо, що Офіс Генерального прокурора намагається впорядкувати дані про кількість кримінальних

правопорушень<sup>1</sup>. Ми розуміємо, що уповноважені особи роблять усе залежне від них, однак для реального захисту прав потерпілих осіб цього явно недостатньо. Сьогодні в Україні постраждали від кримінальних правопорушень особи в переважній більшості випадків не отримують компенсації завданої шкоди ані від засудженої особи, ані від держави. Не останню роль у цьому відіграє недосконалість чи індивідуальність українського законодавця щодо вдосконалення ефективних правових механізмів компенсації потерпілому завданої кримінальним правопорушенням шкоди. Як слушно зауважив свого часу Верховний Суд, фактори, що негативно впливають на дотримання прав потерпілих осіб у судовому процесі, є як недостатня правова обізнаність таких осіб та відсутність коштів на оплату послуг адвокатів, так і пасивне ставлення деяких державних обвинувачів до захисту прав потерпілих. Ускладнює здійснення потерпілими своїх прав під час судового процесу неякісне проведення досудового слідства<sup>2</sup>. Потерпілі часто покладають надії на ефективні дії уповноважених осіб від держави щодо захисту та охорони їхніх прав. Однак органи досудового слідства подекуди формально та неквапливо здійснюють певні процесуальні дії, такі як визнання потерпілого цивільним позивачем відповідно до ст. 61 Кримінального процесуального кодексу України, не з'ясовують вид заподіяної шкоди (інколи ще й плутають їх) та обсяг позовних вимог, обґрунтованість. Навіть інколи переконують потерпілих заявляти цивільний позов під час розгляду справи в суді, а не під час досудового слідства. Як наслідок, цивільні права жертв кримінальних правопорушень у частині компенсації завданої кримінальним правопорушенням шкоди доволі часто залишаються не захищеними. Слідчі рідко пропонують обвинуваченим добровільно

відшкодувати завдану шкоду потерпілому, що є обставиною, яка пом'якшує покарання<sup>3</sup>.

Процес відправлення кримінального правосуддя має бути справедливим не лише для обвинувачених та правопорушників, а й для жертв кримінального правопорушення. Саме розуміння цього положення, найімовірніше, зумовило прийняття Резолюції 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 р., яка ухвалила Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою<sup>4</sup>. Цей міжнародно-правовий акт є важливим, тому що в ньому визначаються поняття «жертва злочину» (потерпілі від кримінального правопорушення) і принципи компенсаційних виплат з боку держави та вказано на необхідність дотримання балансу між правами підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) та інтересами жертви (потерпілих). Цей нормативний акт базується на принципі визнання прав жертв кримінальних правопорушень. Для держав у ньому встановлено напрями та способи забезпечення необхідного повождення з потерпілими від кримінальних правопорушень, визначено головні стандарти щодо оцінювання законодавства та практики його застосування<sup>5</sup>.

Однак існують й інші міжнародно-правові акти, серед яких слід вказати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод<sup>6</sup>,

<sup>3</sup> Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 02.07.2004 № 13 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>4</sup> Декларація основних принципів правосуддя для жертв преступлений и злоупотребления властью : принята резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29.11.1985 // Организация Объединённых Наций : сайт. URL: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/declarations/power.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml) (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>5</sup> Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 02.07.2004 № 13 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>6</sup> Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004) (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>1</sup> Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>2</sup> Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 02.07.2004 № 13 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-04> (дата звернення: 18.07.2023).

яка гарантує кожному право на справедливий судовий розгляд (ст. 6) та наділила Європейський суд з прав людини повноваженням щодо присудження справедливої компенсації потерпілим від кримінального правопорушення (ст. 41). Слід також вказати і на Директиву Ради ЄС про відшкодування постраждалим від злочинів (Сенаторов, 2006, с. 130) та Директиву Європейського парламенту і Ради ЄС про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту постраждалих від злочину<sup>1</sup>, які фактично уніфікують нормативну базу країн-учасниць у сфері захисту прав потерпілих осіб (жертв кримінальних правопорушень) та передбачають механізм компенсації шкоди. Вказані нормативні акти закріплюють обов'язок для держав-членів створити відповідні умови для ефективного захисту та підтримки осіб, що стали потерпілими від кримінальних правопорушень, та встановлюють мінімальний набір основних правових можливостей для потерпілих, здійснення яких має бути забезпечене на державному рівні. Водночас директиви ЄС передбачають тільки мінімальні правила для підвищення рівня захисту прав потерпілих осіб, країни – члени ЄС зі свого боку зобов'язуються збільшити цей обсяг. Утім, попри велику кількість нормативно-правових актів у цій галузі, основні з них дуже часто дублюють чи доповнюють один одного (В'юник, 2014, с. 104).

Реалізація дієвості правових механізмів компенсації шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є одним із головних напрямів правової політики держави у сфері кримінальної юстиції, що майже 20 років тому (у 2004 р.) було втілено в Указі Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів»<sup>2</sup>. Зазначеним Указом про-

голошено одну з головних засад захисту прав та охоронюваних законом інтересів потерпілих – забезпечення компенсації шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, навіть тоді, коли не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення або коли вона переходується чи є неплатоспроможною. Реалізація цієї Концепції мала відбутись у кілька етапів. По-перше, протягом 2004–2006 рр. мали бути розроблені та ухвалені нові нормативні акти, а чинні – вдосконалені. По-друге, з 2006 р. передбачалося впровадження у практику правового механізму компенсації потерпілим шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; створення сприятливих умов для діяльності громадських організацій і благодійних фондів з метою надання альтернативної допомоги (компенсації) потерпілим; встановлення необхідного обсягу відповідного бюджетного призначення в Державному бюджеті України; забезпечення можливості участі України в належних заходах із впровадження міжнародних принципів захисту прав потерпілих осіб у межах ініціатив ООН, Ради Європи, ЄС<sup>3</sup>.

Отже, потреба у створенні правового механізму компенсації державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, була зумовлена необхідністю дотримання гарантій (обов'язку) у галузі забезпечення прав потерпілих осіб (Присяжнюк, 2006, с. 23) та усвідомлення соціальної несправедливості забезпечення інтересів жертви злочину в плані розкриття кримінального правопорушення (Баранова, Сиротенко, Сірий, 2006, с. 39). Однак і нині ми очікуємо запровадження заходів, проголошених вищезазначеним Указом Президента України. Зауважимо, що декілька законопроектів все ж таки існує<sup>4</sup>, але вони залишилися на папері. Можливо, запровадження механізму відшкодування державою завданої кримінальним

<sup>1</sup> Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA // EUR-Lex : сайт. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1421925131614&uri=CELEX%3A32012L0029&fbclid=IwAR0E\\_PiKKEhSN3Rl3VJgou7wHG2wHLMLxIniAC-sgOzXwagPx9uZOSYnnjM](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1421925131614&uri=CELEX%3A32012L0029&fbclid=IwAR0E_PiKKEhSN3Rl3VJgou7wHG2wHLMLxIniAC-sgOzXwagPx9uZOSYnnjM) (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>2</sup> Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів : Указ Президента України від 28.12.2004 № 1560/2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.gov.ua/laws/show/1560/2004> (дата звернення: 18.07.2023).

[rada.gov.ua/laws/show/1560/2004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004) (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>3</sup> Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів : Указ Президента від 28.12.2004 № 1560/2004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004> (дата звернення: 18.07.2023).

<sup>4</sup> Про прийняття за основу проекту Закону України про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину : Постанова Верховної Ради України від 18.01.2006 № 3363-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3363-15> (дата звернення: 18.07.2023). Втратила чинність.

правопорушенням шкоди є не на часі, але такими є вимоги міжнародної спільноти, тому національний законодавець все ж таки повинен розглянути законодавчі ініціативи та прийняти відповідне рішення.

Сьогодні склалася така ситуація, коли цивільне законодавство України передбачає обов'язок держави компенсувати шкоду фізичній особі, потерпілій від кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 1177, ч. 1 ст. 1207 ЦК України), але ці норми є відсильними до спеціального законодавства, якого не існує. Подібні відсильні норми можна знайти і у ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»<sup>1</sup>. Тому зазначені нормативні акти не визначають, за яких саме умов можливе відшкодування за рахунок Державного бюджету України. Можна лише припустити, що умови залишились ті самі: якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо вона є неплатоспроможною (ст. 1207 ЦК України). Видається, що співвідношення статей 1177 та 1207 ЦК України призводить не лише до неоднозначного тлумачення норм щодо відповідальності держави за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, а й викликає масу непорозумінь і труднощів у їх практичному застосуванні. Тому до ст. 1177 ЦК України мають бути внесені відповідні зміни й зазначені підстави відшкодування за рахунок Державного бюджету України завданої кримінальним правопорушенням шкоди, коли не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо вона є неплатоспроможною.

Аналіз чинного законодавства та правозастосовної практики України з точки зору їх відповідності цим стандартам свідчить про необхідність посилення захисту прав та інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, оскільки безправність потерпілих завдає непоправної шкоди репутації нашої країни в очах світової громадськості, породжує правовий нігілізм у суспільстві, сприяє зростанню випадків самосуду. Навіть положення чинного Кримінального кодексу України є каральними, а не захисними, тобто звернені лише до особи, що вчинила кримінальне правопорушення, про потерпілого та його захист майже не згадується (Коржанський, 2005, с. 144). Нагальність такої позиції є очевидною, оскільки су-

часні події в Україні, зруйновані міста, житлові квартали та інфраструктура значної частини міст, сіл та селищ вимагають від держави невідкладних дій щодо вироблення ефективних засобів поновлення порушених прав мирних громадян, а в разі неможливості такого поновлення – гарантувати їм можливість отримати відповідну компенсацію від держави.

Узагальнення результатів судової практики із цих категорій справ лише підтверджує відсутність з боку держави бажання здійснити свій головний обов'язок. Так, у більшості судових рішень із зазначеної тематики, що подані проти держави, відмовлено в задоволенні позовних вимог, оскільки спеціального закону, який би визначав умови та порядок відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, не ухвалено, а законами України про Державний бюджет за відповідні роки та дотепер видатки держави на відшкодування зазначеної шкоди також не передбачені<sup>2</sup>.

<sup>2</sup> Рішення Баглійського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 31.01.2011 : справа № 2-118/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15245267> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Центрально-Міського районного суду міста Макіївки від 07.05.2008 : справа № 2-161/08 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1839228> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Судової колегії судової палати з цивільних справ апеляційного суду Луганської області від 22.01.2008 : справа № 22ц-4897/07 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3186880> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Печерського районного суду м. Києва від 23.01.2012 : справа № 2-4735/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21441319> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Садгірського районного суду м. Чернівців від 24.03.2014 : справа № 726/2521/13-ц, провадження № 2/726/37/14 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38274731> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Кременського району Луганської області від 10.10.2013 : справа № 1212/3405/12, провадження № 2/414/365/2013 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34013247> (дата звернення: 18.07.2023); Рішення Кам'янець-Подільського міськрайонного суду від 02.03.2011 : справа № 2-721/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:

<sup>1</sup> Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 18.07.2023).

Однак шкода все ж таки підлягає компенсації в порядку, встановленому законодавчими актами. Чинна законодавча норма не потребує «спеціального порядку» або «порядку, спеціально встановленого», а вимагає лише дотримання порядку, який вже встановлено законодавчими актами. І такий порядок давно існує – це загальний позовний порядок. Слушною є і думка, що сьогодні наявні всі правові механізми, щоб потерпілий міг звернутися до суду з позовом про компенсацію шкоди державою, якщо така шкода не була відшкодована йому засудженим. Норми Конституції України є нормами прямої дії, які закріплюють принцип верховенства права, тобто звертатися до суду можна лише на підставі Конституції України. Крім того, практика Європейського суду з прав людини наголошує, що відсутність коштів у державному бюджеті не є підставою для відмови в позові (Буряковская, 2010). Тому держава має знайти кошти для такого виду компенсації чи спосіб (порядок), у який має відбутися компенсація шкоди фізичній особі, завданої кримінальним правопорушенням, оскільки держава має виконувати свій основний обов'язок та бути гарантом відновлення всіх прав потерпілих осіб.

Отже, порядок, передбачений законом (ст.1177 ЦК України), стосується процедури компенсації шкоди. Суд, відмовляючи у вказаних судових справах про компенсацію державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, не вказував на відсутність цивільно-правових підстав для компенсації, а вказав на відсутність процесуально-правових механізмів здійснення права на захист у такий спосіб позивачами. Відмова суду в задоволенні позову є цілком неприйнятною, тому що в разі відсутності закону, що регулює спірні правовідносини, цивільне судочинство повинно застосувати закон, що регулює подібні відносини (ч. 9 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України), тобто суд має застосувати аналогію закону. Отже, для компенсації державою шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, може бути використаний загальний позовний порядок, який застосовується при розгляді подібних за змістом справ.

---

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20192252> (дата звернення: 18.07.2023); Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.09.2012 : справа № 6-13591св12 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26425360> (дата звернення: 18.07.2023).

**ВИСНОВКИ.** Сьогодні дуже гостро стоїть проблема неефективного відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. У нашій країні така шкода не відшкодовується взагалі. Це означає, що держава не повною мірою виконує свої зобов'язання щодо гарантії прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Крім того, чинний цивільно-правовий механізм захисту прав та охоронюваних законом інтересів фізичної особи, яка потерпіла від кримінального правопорушення, та відомості про діяльність правоохоронних і судових органів у цій галузі свідчить, що захист її прав не є дієвим та ефективним і не дозволяє компенсувати шкоду (відновити порушені права) потерпілим від кримінального правопорушення. Тому потрібно негайно впровадити в законодавство України відповідні правові механізми для компенсації державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, і нарешті ухвалити хоча б один із законопроектів, який би передбачав відшкодування шкоди в такому порядку.

Беззаперечним є й те, що цивільно-правова відповідальність виконує низку соціально важливих функцій та має справу з персоніфікованою відповідальністю. Але практика показує, що приватна сфера з компенсацією шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, сама не справляється. Саме тому законодавець має розробити ефективний компенсаційний механізм для відшкодування шкоди внаслідок кримінального правопорушення, який з метою забезпечення функцій цивільно-правової відповідальності повинен перебувати у площині цивільно-правового регулювання відносин з відшкодування шкоди. Основними правовими підставами реалізації фізичними особами права на компенсацію заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок держави є правова (нормативна) можливість фізичної особи відновити порушені права та захистити охоронювані законом інтереси за допомогою юрисдикційної форми в позовному порядку. Для компенсації за рахунок держави шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, одного лише вчинення кримінального правопорушення як підстави виникнення цивільно-правової відповідальності недостатньо. Тому додатковими підставами є такі юридичні факти, як невстановлення особи, котра вчинила кримінальне правопорушення, або якщо така особа є неплатоспроможною. Водночас право на відшкодування фізичній особі шкоди внаслідок кримінального правопорушення виникає з моменту настання обставин, що унеможливають її відшкодування



(компенсацію) особою, яка її заподіяла, а не з моменту її заподіяння. Отже, при визначенні осіб, зобов'язаних відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, слід відмежовувати особу, яка фактично завдала шкоду, та особу, що має відшкодувати (компенсувати) шкоду (держава, за рахунок Державного бюджету).

### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Баранова Л. М., Сиротенко С. Є., Сірий М. І. Компенсація шкоди жертвам насильницьких злочинів в Україні (фахові аспекти). Київ : Наш час, 2006. 100 с.
2. Бородин М. Розгляд цивільних справ, які впливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки. *Право України*. 2010. № 7. С. 101–106.
3. Буряковская Т. Для украинской Фемиды преступник интереснее, чем потерпевший // *Україна кримінальна* : сайт. 27.02.2010. URL: <https://cripo.com.ua/scandals/?p=88866/> (дата звернення: 18.07.2023).
4. В'юник М. В. Щодо питання державної компенсації потерпілим від злочинів. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2014. Вип. 21. С. 101–111.
5. Васильєв В. В. Правове регулювання відшкодування шкоди, завданої злочиним : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 20 с.
6. Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за ред. М. К. Галянтича ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
7. Ігнатенко В. М. Характеристика підстав виникнення недоговірних зобов'язань. *Проблеми законності*. 2000. Вип. 1. С. 67–70.
8. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). Одеса : Юрид. літ., 2008. 360 с.
9. Коржанський М. Й. Об'єкт і предмет злочину : монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2005. 252 с.
10. Мироненко В. П., Онищенко О. С. Загальні умови виникнення зобов'язань по відшкодуванню моральної шкоди. *Юридична наука*. 2014. № 14. С. 23–28.
11. Присяжнюк Т. І. Актуальні питання охорони прав потерпілого від злочину. *Вісник Верховного Суду України*. 2006. № 12. С. 23–27.
12. Сенаторов М. В. Права потерпілого від злочину: міжнародні стандарти та вітчизняний шлях. *Право України*. 2006. № 5. С. 130–133.
13. Сібільов М. Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2 (37). С. 80–88.
14. Хмельова Н. А. Умови відшкодування шкоди державою фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2 (8). URL: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp\\_2015\\_2\\_13.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2015_2_13.pdf) (дата звернення: 18.07.2023).
15. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасібо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

Надійшла до редакції: 28.07.2023

Прийнята до опублікування: 31.08.2023

### REFERENCES

1. Baranova, L. M., Syrotenko, S. Ye., & Siryi, M. I. (2006). *Compensation for damages to victims of violent crimes in Ukraine (professional aspects)*. Our Time.
2. Borodin, M. (2010). Consideration of civil cases arising from obligations to compensate for damage caused by the owner of a source of increased danger. *Law of Ukraine*, 7, 101–106.
3. Borysova, V. I., Spasibo-Fatieieva, I. V., & Yarotskyi, V. L. (Eds). (2011). *Civil law* (Vol. 2). Right.
4. Buryakovskaya, T. (2010, February 27). *For Ukrainian Themis, the criminal is more interesting than the victim*. The Criminal Ukraine. <https://cripo.com.ua/scandals/?p=88866/>.
5. Haliantych, M. K. (Ed.). (2013). *Compensation for moral damage: commentary, legislation, case law*. Yurinkom Inter.
6. Ihnatenko, V. M. (2000). Characteristics of the grounds for the emergence of non-contractual obligations. *Problems of Legality*, 1, 67–70.
7. Khmelova, N. A. (2015). Conditions for compensation of damage by the state to an individual who suffered from a criminal offense. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 2(8). [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp\\_2015\\_2\\_13.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2015_2_13.pdf).

8. Kivalova, T. S. (2008). *Obligation to compensate for damage in the civil legislation of Ukraine (theoretical aspects)*. Legal literature.
9. Korzhanskyi, M. Y. (2005). *The object and subject of the crime*. Lira LTD.
10. Myronenko, V. P., & Onishchenko, O. S. (2014). General conditions for the emergence of obligations to compensate for moral damage. *Juridical Science*, 14, 23–28.
11. Prysiazhniuk, T. I. (2006). Actual issues of protection of the rights of the victim of a crime. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*, 12, 23–27.
12. Senatorov, M. V. (2006). The rights of the victim of a crime: international standards and the domestic way. *Law of Ukraine*, 5, 130–133.
13. Sibilov, M. (2004). Grounds and conditions of civil liability for breach of contractual obligations under the current Civil Code of Ukraine. *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2(37), 80–88.
14. Vasyliiev, V. V. (2015). *Legal regulation of compensation for damage caused by a crime* [Candidate thesis, Yaroslav Mudryi National Law University].
15. Viunyk, M. V. (2014). Regarding the issue of state compensation for victims of crimes. *Zbirnik Naukovih Prac' Harkivs'Kogo Nacional'Nogo Pedagogičnogo Universitetu imeni G. S. Skovorodi*. *Pravo*, 21, 101–111.

Received the editorial office: 28 July 2023

Accepted for publication: 31 August 2023

### **DMYTRO VOLODYMYROVYCH TYMOSHENKO,**

*Candidate of Law,*

*Kharkiv National University of Internal Affairs,*

*Department of Civil Law and Procedure;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7008-7007>,*

*e-mail: timoshenkolex@gmail.com*

#### **LEGAL GROUNDS FOR EXERCISING THE RIGHT TO CLAIM COMPENSATION FOR DAMAGES AT THE EXPENSE OF THE STATE BY AN INDIVIDUAL WHO HAS SUFFERED FROM A CRIMINAL OFFENCE (CIVIL LAW ASPECT)**

The article identifies the legal grounds for exercising by an individual the right to claim compensation for damage caused by a criminal offence at the expense of the State (the State Budget of Ukraine), and analyses and identifies the specific features of such legal grounds. It has been noted that for compensation of damage caused to a victim as a result of a criminal offence at the expense of the State Budget of Ukraine, the mere commission of a criminal offence as the basis for civil liability is not sufficient. Therefore, additional grounds are such legal facts as failure to identify the person who committed the criminal offence or if such a person is insolvent.

In addition, it has been noted that the right to compensation for damage to an individual who has suffered from a criminal offence arises from the moment when circumstances which make it impossible to compensate (reimburse) the damage by the person who caused it occur, and not from the moment when such damage is inflicted. The article clarifies the peculiarities of an individual's exercise of the right to compensation for damage caused by a criminal offence at the expense of the State Budget of Ukraine. Therefore, when determining the persons obliged to compensate for the damage caused by a criminal offence, it is important to distinguish between the person who actually caused the damage and the person who should compensate (reimburse) the damage (the State at the expense of the State Budget).

It has been stressed that the State is not liable for the damage caused by a criminal offence. This refers to the State's obligation to compensate for the damage caused by a criminal offence, subject to certain legal facts. The conditions for imposing the obligation on the state (the State Budget of Ukraine) are as follows: the damage (property, physical (bodily), moral (non-property)) must be caused by a criminal offence to an individual, his/her family members or close relatives; the damage is a consequence of a criminal offence; the person who committed the criminal offence has not been identified (or the person has been identified but cannot be found); the person who caused the damage must be insolvent.

Ways to improve the mechanism of legal regulation of relations for compensation for damage caused by a criminal offence at the expense of the State Budget of Ukraine are proposed. The legal mechanism for compensation for damage caused by a criminal offence, with a view to ensuring the functions of civil liability, should be in the area of civil law regulation of relations for compensation for damage.


**Key words:** *damage, criminal offence, individual, obligation, grounds for compensation, conditions, liability, state budget.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Тимошенко Д. В. Правові підстави здійснення фізичною особою, потерпілою від кримінального правопорушення, права на компенсацію шкоди за рахунок держави (цивільно-правовий аспект). *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 56–67. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.05>.

**Citation (APA):** Tymoshenko, D. V. (2023). Legal grounds for exercising the right to claim compensation for damages at the expense of the state by an individual who has suffered from a criminal offence (civil law aspect). *Law and Safety*, 4(91), 56–67. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.05>.

**АНАТОЛІЙ СВЯТОСЛАВОВИЧ СЛІПЧЕНКО,**


кандидат юридичних наук,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-2439-4951>,

e-mail: [slipchenkoanatolii@gmail.com](mailto:slipchenkoanatolii@gmail.com);

**СВЯТОСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ СЛІПЧЕНКО,**

доктор юридичних наук, професор,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра цивільно-правових дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-8891-7152>,

e-mail: [sviats66@gmail.com](mailto:sviats66@gmail.com)

## ЦИФРОВА РІЧ ЯК «НОВИЙ» ОБ'ЄКТ «НОВИХ» ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Статтю присвячено теоретичному осмисленню та встановленню поняття цифрових речей як «нових» об'єктів «нових» цивільних правовідносин, яке пропонують увести до цивільного законодавства України. Очевидно, що в разі появи будь-яких нових об'єктів цивільних прав, які стали передумовою виникнення раніше невідомих відносин, існує потреба встановлення для таких благ відповідного правового режиму. В іншому разі цілий вид цивільних відносин залишиться не врегульованим, що негативно не лише позначиться на цивільному обороті, а й створить умови зростання кількості порушень суб'єктивних прав. Тому проаналізовано ті правовідносини, які виникають у «цифровому середовищі», а в юридичній літературі пропонують розглядати як нові, та досліджено об'єкти цивільних прав у таких правовідносинах. У результаті дослідження було зроблено висновок, що ті правовідносини, які виникають «у цифровому середовищі», повністю охоплюються вже відомими видами цивільних правовідносин та не є новими, якщо порівняти з тими, що вже існують, а цифрова річ не є новим об'єктом цивільних прав. Вона є лише новою та додатковою назвою вже давно відомих та навіть традиційних об'єктів цивільних прав, зокрема послуг, майнових прав, інформації, результатів інтелектуальної, творчої діяльності, оборотоздатних об'єктів особистих немайнових правовідносин тощо. Єдина особливість віртуальних об'єктів полягає в тому, що вони створюються та надаються за допомогою цифрових технологій, інтернет-ресурсу. Встановлено, що онлайн-обліковий запис взагалі не є об'єктом цивільних прав. Це лише результат фіксування даних у вигляді цифрового коду, які дозволяють комп'ютерному обладнанню ідентифікувати, розпізнавати певного користувача та межі його доступу до тих чи інших інтернет-ресурсів. Не є самостійним об'єктом цивільних прав і стійкий комп'ютерний (цифровий, електронний, програмний) код, який записаний у базі даних та розташований (зберігається) на сервері, – це лише запис.

**Ключові слова:** об'єкт цивільних прав, віртуальний актив, цифрова річ, інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інтернет-правовідносини, електронні правовідносини, ІТ-правовідносини.

### Оригінальна стаття

**ВСТУП.** Авторами Концепції оновлення Цивільного кодексу України була висловлена думка, що з розвитком цивільного обороту перелік об'єктів цивільних прав, визначених Цивільним кодексом України, необхідно розширити. У зв'язку із цим теоретики права почали обговорювати коло об'єктів, за рахунок яких має розширитися згаданий перелік. Од-

ним з об'єктів цивільних прав, яким доповнили наявне коло, є цифрова річ<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав : Закон України від 10.08.2023 № 3320-IX // База даних (БД) «Законодавство України / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20> (дата звернення: 09.09.2023).

У юридичній літературі поява нового об'єкта обґрунтовується тим, що в умовах цифрового суспільства відбувається неспинний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (Некіт, 2021). Останні настільки увійшли в повсякденне, професійне, творче життя людини, що виникло ціле цифрове середовище (Некіт, 2019). І в цьому середовищі сформувався новий вид правовідносин. Їх називають й інтернет-правовідносинами, і віртуальними правовідносинами, і цифровими правовідносинами, і електронними правовідносинами, й ІТ-правовідносинами тощо. Як зазначається в юридичній літературі, сутність та унікальність (особливість) таких правовідносин полягає в тому, що вони існують у кіберпросторі (Бааджи, 2017), лише в цифровому середовищі. Це сталося в результаті появи нових або навіть новітніх об'єктів цивільних прав, об'єктів, які раніше були невідомі цивілістиці. Особливість таких об'єктів, як стверджується в теорії права, полягає в тому, що вони перебувають лише в цифровому обороті та лише у цифровій формі<sup>1</sup>.

Очевидно, що в разі появи будь-яких нових об'єктів цивільних прав необхідно їх дослідити та з'ясувати наявність відмінностей, які дозволяють виокремити такі блага в новий, самостійний вид. Адже природні властивості того чи іншого блага зумовлюють коло об'єктивно можливих і необхідних дій у межах суб'єктивних прав та обов'язків, тобто їхні властивості визначають зміст суб'єктивних прав та обов'язків (правовий режим). Тому, якщо дійсно виникло нове середовище і в ньому дійсно з'явилися нові об'єкти цивільних прав, існує нагальна потреба (актуальність) у встановленні для них відповідного правового режиму. В іншому разі ціла група (вид) цивільних відносин залишиться не регульованою, що не лише негативно позначиться на цивільному обороті, а й створить умови зростання кількості порушень суб'єктивних прав на такі нові об'єкти. Якщо ж у цифровому середовищі функціонують давно відомі (класичні, традиційні) об'єкти цивільних прав, які лише здаються новими, то встановлення для них нового правового режиму

<sup>1</sup> Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав»: від 13.10.2022 № 427д9/1-2022/173511 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1507449> (дата звернення: 09.09.2023).

або поширення чинного, але відмінного від того, що був встановлений для таких об'єктів за межами цифрового середовища, потребує з'ясування доцільності та допустимості подібних новел, оскільки це може створити невизначеність у праві. А як відомо, невизначеність у праві порушує принцип верховенства права, закріпленого в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Brumărescu v. Romania, заява № 28342/95<sup>2</sup>; Amann v. Switzerland, заява № 27798/95<sup>3</sup>; Gawęda v. Poland, заява № 26229/95<sup>4</sup>) і у ст. 8 Конституції України<sup>5</sup>. Крім того, невизначеність змісту джерела права, зокрема того, що закріпило цифрові речі як об'єкти цивільних прав, ставить під сумнів правомірність застосування такого джерела.

З огляду на вищенаведене набувають актуальності наукові пошуки вирішення проблем правового регулювання цивільного обороту (Shyshka et al., 2022) цифрових речей, їх правового режиму, правової природи правовідносин, у яких об'єктом є цифрова річ. На шляху вирішення таких проблем передусім потрібно дослідити об'єкти цих відносин та встановити їх ступінь новизни, відмінність від уже відомих об'єктів цивільних прав. У подальшому це дозволить оцінити доцільність і наслідки введення запропонованого для них правового режиму.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є теоретичне осмислення та визначення поняття цифрових речей як «нових» об'єктів «нових» цивільних правовідносин.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) з'ясувати, чи дійсно в цифровому середовищі сформувався новий вид правовідносин, який раніше не існував; 2) встановити, що цифрові речі дійсно є

<sup>2</sup> Case of Brumărescu v. Romania (Application no. 28342/95), 28 October 1999 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-58337> (дата звернення: 09.09.2023).

<sup>3</sup> Case of Amann v. Switzerland (Application No. 27798/95), 16 February 2000 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-58497> (дата звернення: 09.09.2023).

<sup>4</sup> Case of Gawęda v. Poland (Application No. 26229/95), 13 January 1997 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ENG/?i=001-3442> (дата звернення: 09.09.2023).

<sup>5</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 09.09.2023).

новими об'єктами і не охоплюються жодною з уже відомих груп об'єктів цивільних прав.

**ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ.** Проблематика, що стосується цифрових речей, досліджувалась у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Зокрема, В. Логойда (2022) приділяв увагу такому об'єкту цивільних прав, як криптовалюта. Криптовалюту також досліджували Г. Хілеман і М. Раухс (2017). Але вона є лише одним із різновидів цифрових речей. Тому іншим різновидам було приділено недостатньо уваги. Р. Майданик (2022) досліджував саме цифрові речі, їх поняття та правову природу. Він дійшов висновку, що положення Цивільного кодексу України про речі доцільно вдосконалити шляхом упровадження поділу речей на тілесні та безтілесні. До останніх, на його думку, необхідно відносити і цифрові речі, на які встановлюється режим речей. Водночас подібна позиція видається недостатньо аргументованою та суперечить вітчизняній концепції речових прав. Цифрові речі досліджував і Є. Мічурін (2022), який запропонував називати їх об'єктами цифрових технологій, що, на нашу думку, є доволі вдалою назвою. Проте, оминаючи суперечку про термінологію, зауважимо, що вчений також підтримав ідею поширення на ці блага режиму речових прав (права власності). А у своїй праці С. Халлер (2010), на нашу думку, не в достатній мірі приділив увагу самому поняттю цифрових речей. Крім того, під цифровими речами він пропонує розуміти навіть предмети матеріального світу, які продаються з використанням мережі Інтернет як віртуального майданчика. Але такий підхід заслуговує на критику. Адже він, по-перше, порушує співвідношення певних груп об'єктів цивільних прав (матеріальні та нематеріальні блага), по-друге, створює термінологічну невизначеність. К. Роуз, С. Елдрідж, Л. Чапін (2015) у своїй спільній праці приділили увагу огляду точок зору щодо цифрових речей та перспективам їх подальшого розвитку. Очевидно, що подібні праці мають великий пізнавальний характер. Водночас у роботі не достатньо проаналізували саму сутність розглядуваних «речей». Дж. Карклінс і В. Мантров (2021) досліджували місце договору для цифрових речей у латвійському договорному праві, але самі цифрові речі розглядалися лише дотично. Можна назвати й інших дослідників, які так чи інакше приділяли увагу таким об'єктам (Харитонов, Харитонova, 2017; Стахира, 2017; Саванець, Стахира, 2019; Тимошенко, 2020; Некіт, 2021; Тітова, 2021).

Водночас тема цифрових речей продовжує викликати дискусії. Серед причин таких

дискусій є те, що часто науковці по-різному розкривають зміст юридичного поняття цих об'єктів цивільних прав, використовують для цього різноманітну термінологію, зокрема технократичну, економічну (Haller, 2010); пропонують для них різні правові режими, неоднаково визначають поняття цивільного обороту (Slipchenko, 2018), а аргументація необхідності та доцільності появи нового об'єкта в цивільному законодавстві видається недостатньою. Не зменшилося напруження дискусій і з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10 серпня 2023 р. № 3320-IX, який легалізував поняття цифрових речей та їхні правові режими.

Отже, цифрові речі як об'єкти цивільних правовідносин потребують подальшого теоретичного осмислення.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Методологічно окреслені вище завдання були вирішені в такій послідовності: 1) встановлення того, що в цифровому середовищі дійсно сформувався новий вид правовідносин, який раніше не існував; 2) з'ясування того, що цифрові речі насправді є новими об'єктами і не охоплюються жодною з уже відомих груп об'єктів цивільних прав. Метод критичного мислення дозволив виявити коло тих правовідносин, які, як стверджується в юридичній літературі, виникають у цифровому середовищі та є новими. За допомогою аналізу запропонованого поняття цифрових речей, були встановлені його складові (елементи). А на основі подальшого синтезу виявлених елементів було встановлено дійсну сутність цифрових речей як об'єктів цивільних прав та в чому проявляється їх новизна. У роботі були використані й інші методи наукового дослідження.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Щодо нового виду цивільних правовідносин, які виникли у цифровому середовищі. Наявні теоретичні точки зору щодо сутності правовідносин, які виникають у цифровому середовищі (кіберпросторі, всесвітній інформаційно-когнітивній мережі Інтернет, електронній формі, сфері використання інформаційних технологій тощо), можна умовно поділити на дві групи. Прихильники першої стверджують, що розвиток суспільства, зростання новітніх інформаційних технологій стали передумовою появи нового виду правових відносин, зокрема відносин у мережі Інтернет (Ковалів та ін., 2021). І вони потребують окремого правового регулювання (Стахира, 2020). Зазначається, що інтернет-відносини – це новий тип суспільних відносин, які виникають, змінюються і

припиняються в кіберпросторі (Битяк, 2015; Бааджи, 2017). Прихильники другої точки зору вважають, що інтернет-правовідносини за своєю сутністю є типовими для цивільного права (Харитонов, Харитонова, 2017), тому вони повинні розглядатися як звичайні (Беляков, 2016) та вже давно відомі цивільному праву відносини, принаймні ті з них, які є інформаційними (Кохановська, 2017).

Ґрунтуючись на позиції вчених, які вважають, що всі види і типи приватних відносин, котрі виникають та функціонують у суспільстві між їх учасниками, є суспільними, такими, що об'єктивно (реально) існують, зауважимо, що в цифровому (віртуальному) середовищі (інтернет-середовищі, кібернетичному просторі тощо) навіть гіпотетично не можуть існувати якісь суспільні відносини (Баранов, 2013; Бааджи, 2017), як іноді стверджується в юридичній літературі (Прилипко та ін., 2013). Адже права та обов'язки (не фіксація, а права та обов'язки як такі) осіб, які вступають між собою у правовідносини щодо певного об'єкта цивільних прав, навіть створеного за допомогою цифрового середовища, перебувають зовні цього середовища. Тому і відносини між ними відбуваються зовні за допомогою цифрового середовища, а не в ньому. Наголосимо, що за допомогою, а не в ньому. Самі ж відносини – це зв'язок (взаємозв'язок, стосунки, взаємини) між особами, заснований на їхній взаємодії, співробітництві, тобто відносини є формою співіснування осіб. І твердження про те, що співіснування (існування) осіб відбувається в інтернет-середовищі, може сприйматись лише умовно, на побутовому рівні, подібно до того, як інколи говорять про телефоністів, що вони «живуть у телефоні». Інтернет-середовище слугує лише засобом (інструментом), за допомогою якого реалізуються суспільні відносини. Подібним засобом реалізації суспільних відносин можуть бути й інші технічні системи, наприклад пошта, телеграф, радіо, телефонний зв'язок тощо, або матеріальні носії, зокрема флешки, паперові документи тощо. Тому в юридичній літературі справедливо зауважується, що правового регулювання діяльності в інтернеті не може бути, оскільки в мережі Інтернет немає правовідносин, як їх немає в телефонній, телеграфній, радіо мережах.

Отже, правовідносини можуть виникати з використанням інтернет-простору та інтернет-технологій (Баранов, 2013), а не в них, не в цифровому середовищі. Наведене ставить під сумнів вивіреність твердження про те, що цифрове середовище, інтернет-простір стали передумовою появи нового виду цивільних

правовідносин. До того ж у цивільному праві середовище ніколи не було критерієм поділу цивільних правовідносин. Та навіть якщо визнати подібну класифікацію та існування цифрових правовідносин, то, використовуючи прийом аргументації, який у логіці та математиці називають «доведення до абсурду» (з лат. *reductiones ad absurdum*), необхідно визнавати й існування таких видів правовідносини, як поштові, телеграфні, телефонні, вербальні, паперові тощо. Адже вони також певною мірою залежать від середовища, в якому або за допомогою якого вони виникають, змінюються та припиняються. Очевидно, що подібна класифікація виглядатиме надуманою та хибною.

Видається, що недостатньо аргументованою виглядає думка про виникнення в цифровому середовищі нового виду правових відносин ще й тому, що всі цивільні правовідносини традиційно поділяються на особисті немайнові та майнові. І якщо в цифровому середовищі дійсно сформувався новий вид цивільних правовідносин, який раніше не існував, то прихильникам такої точки зору необхідно було б дійти висновку, що тепер до предмета цивільного права мають входити не лише особисті немайнові та майнові правовідносини, а й ті, що виникають у цифровому середовищі (цифрові, віртуальні, інтернет-правовідносини тощо). Причому згідно з правилами логічного поділу будь-якого поняття на види (типи) елементи розподілу, а в нашому випадку це окремі види правовідносин (особисті немайнові, майнові й ті, що існують у цифровому середовищі), повинні взаємно виключати один одного, тобто обсяги елементів поділу (кожен із видів правовідносин) не повинні перехрещуватися між собою. Інакше кажучи, кожен вид правовідносин, який утворився в результаті поділу, не повинен (не може) входити (повністю або частково) до жодного з уже відомих видів. В іншому разі новий вид правовідносин відсутній. Або, наприклад, якщо навіть виходити з того, що новий вид входить до групи лише майнових правовідносин, а останні, як відомо, поділяються на речові та зобов'язальні, то ті, що виникають у цифровому середовищі, мають утворювати третій вид. Водночас виникнення нових правовідносин у юридичній літературі обґрунтовується зазвичай лише виникненням нового середовища, в якому вони існують. Але що являє собою той новий вид правовідносин, який виникає у цифровому середовищі, він новий проти яких видів та в якій класифікації, прихильники такого підходу не розкривають.

Водночас, на думку О. Баранова (2013), всі приватні правовідносини, пов'язані з інтернетом,

поділяються на дві групи: 1) ті, що пов'язані безпосередньо зі створенням та обслуговуванням інтернет-мережі (телекомунікаційної мережі) як сукупності технічних та програмних засобів, призначених для їх подальшого використання; 2) ті, що пов'язані з використанням мережі Інтернет, інтернет-технологій та кінцевих пристроїв для реалізації різноманітних видів діяльності. Аналіз кожної з указаних груп дозволяє з'ясувати, які саме правовідносини наповнюють кожен з них, та оцінити, наскільки вони є новими для сучасного цивільного права України.

До першої групи, наприклад, належать правовідносини з обслуговування комп'ютерів, офісної техніки, створення та обслуговування локальних комп'ютерних мереж. Тому очевидно, що в цьому разі мають місце майнові, зокрема зобов'язальні, правовідносини з надання послуг або виконання робіт. Володіння та користування створеною сукупністю технічних засобів може відбуватись у межах зобов'язальних правовідносин (наприклад, орендних) або речових (наприклад, на праві власності). А розробка алгоритмів, комп'ютерних програм – це правовідносини інтелектуальної власності, правовідносини з розпорядження майновими правами інтелектуальної власності тощо. Отже, як можна помітити, всі правовідносини цієї групи не є новими для цивільного права.

До другої групи, наприклад, належать комерційна діяльність, дистанційна освіта, телемедицина, інтернет-банкінг, електронні послуги, електронний документообіг тощо. Очевидно, що в цьому разі також мають місце майнові правовідносини, зокрема підприємницькі, з надання послуг (освітніх, юридичних тощо), інформації, прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності, інших прав.

Таким чином, ті правовідносини, які виникають у цифровому середовищі, повністю охоплюються вже відомими видами цивільних правовідносин та не є новими, якщо порівняти з уже наявними. Єдина їх особливість полягає в тому, що вони реалізуються з використанням інтернет-простору. Тому правове регулювання суспільних відносин, які реалізуються за допомогою мережі Інтернет, інтернет-технологій або в більш загальному випадку за допомогою телекомунікацій, не потребує докорінного перегляду правової доктрини, що існувала до інтернетівської епохи (Баранов, 2013). Крім того, як справедливо зазначається в юридичній літературі, використання термінів «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті», «цифрове середовище» при дослі-

дженні правових проблем регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням можливостей інтернету, є методологічно неправильним. Адже їх використання у праві «призводить до виникнення шкідливих ілюзій» щодо можливості існування якихось особливих інтернет-правовідносин (Баранов, 2013), відмінних навіть від цивільних, існування (регулювання) якогось виняткового «цифрового цивільного обороту» (Федосенко, 2022), про існування якоїсь іншої реальності (наприклад, віртуальної, цифрової), яка відрізняється від об'єктивної. На нашу думку, до таких же шкідливих ілюзій може призвести і використання термінів «інтернет-право», «електронне право», «цифрове право», «право віртуальної власності», «ІТ-право» тощо. Адже також може виникнути думка, що це якесь специфічне, надзвичайне, спеціальне право, яке існує паралельно цивільному, а це створюватиме невідповідність у праві.

*Щодо цифрової речі як нового виду об'єктів цивільних прав.* Якщо звернутися до поняття цифрової речі, яке запропоновано в Законі України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10 серпня 2023 р. № 3320-ІХ, то в загальному вигляді воно може бути подане таким чином: це благо, що створюється та існує виключно в цифровому середовищі та має майнову цінність. Подібне розуміння цифрових речей висловлене й у вітчизняній юридичній літературі (Майданик, 2022; Майданик, Майданик, Попова, 2022; Нєкіт, 2022).

І дійсно, якщо взяти до уваги запропоноване поняття цифрової речі та її обсяг (коло, складові), то це благо, на перший погляд, видається унікальним, новим, раніше невідомим цивільному праву. Водночас детальний аналіз самого поняття дозволяє дійти висновку, що об'єкт, який запропоновано називати цифровою річчю, не такий уже й новий для цивільного права, а скоріше навпаки. Так, до кола цифрових речей віднесені: віртуальний актив, цифровий контент та інші блага, що створюються та існують виключно в цифровому середовищі. Тобто передбачається відкритий перелік цифрових речей, до яких, зокрема, пропонують віднести онлайн-обліковий запис, гроші та цінні папери, що існують виключно в цифровій формі (Майданик, 2022).

Водночас відповідно до Закону України «Про віртуальні активи» віртуальний актив – це нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражене сукупністю



даних в електронній формі<sup>1</sup>. І як можна побачити, це поняття настільки всеосяжне, що може охоплювати принаймні такі вже відомі об'єкти цивільних прав, як: послуги, майнові права, інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності, оборотоздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин тощо. Всі вони є нематеріальними благами (Сліпченко, 2015), мають майнову цінність, тобто можуть бути оцінені в грошах (Сліпченко, 2013). Єдина особливість віртуальних активів полягає в тому, що вони створюються та надаються за допомогою інтернет-технологій, телекомунікацій, інтернет-ресурсу. Але ж і послуги, майнові права, інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності, оборотоздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин можуть бути виражені сукупністю певних даних в електронній формі, наприклад сукупністю даних про характер послуги (опис послуги), про майнову цінність (вартість) цього блага, про результати інтелектуальної, творчої діяльності, як і сам результат – інформація. Це може бути і зміст консультації тощо. Як зазначається в юридичній літературі, дефініція «віртуальні активи» також може охоплювати такі об'єкти цивільних прав, як бездокументарні цінні папери, електронні гроші (Кудь, 2020), які існують у цифровій та безготівковій формах<sup>2</sup>. Причому бездокументарні цінні папери, безготівкові гроші існують (фіксуються, обраховуються) тільки в цифровій формі. І в цьому разі навіть немає потреби пояснювати, що названі нематеріальні майнові блага вже давно відомі цивільному праву. У цих різновидів цифрових речей, незалежно від того, становлять вони різновид віртуальних активів чи самостійний вид цифрових речей, буде відсутня навіть якась особливість, якщо порівняти з об'єктами, що вже відомі цивільному праву.

Отже, віртуальний актив як складова поняття цифрової речі охоплює собою не нові, а вже давно відомі об'єкти цивільного права, які отримують лише додаткову назву. Наголосимо додаткову, а не на зміну тієї, що вже існує.

<sup>1</sup> Про віртуальні активи : Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20> (дата звернення: 09.09.2023). Не набрав чинності.

<sup>2</sup> Щодо законопроектів реєстр. № 6447 від 17 грудня 2021 року : лист Міністерства юстиції України від 10.02.2022 № 17288/1039-1-22/8.1.1 // Урядовий портал : сайт. URL: [https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills\\_documents/document-3123174.pdf](https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-3123174.pdf) (дата звернення: 09.09.2023).

Принаймні так це сформульовано в легальному визначенні віртуальних активів. Сам же термін «актив» не є цивільно-правовим. Він є економічним терміном і позначає суто економічну категорію, яка є одиницею бухгалтерського обліку. Водночас те, що в економіці та бухгалтерії називають активом, у цивільному праві охоплюється поняттям майно, принаймні такою його частиною, як окрема річ, сукупність речей та майнові права. Тому, на нашу думку, уведення до цивільного права додаткового та чужорідного терміна «актив», при тому, що в цивілістиці вже є такі спеціальні цивільно-правові терміни, як «майно», «речі», «майнові права», для позначення того ж самого, порушує принцип «Бритви Оккама». Для наочної ілюстрації останнього твердження уявімо собі, як буде розкриватися поняття «віртуальний актив» у підручниках, посібниках, наукових статтях, монографіях тощо. Візьмемо на себе сміливість припустити, що воно може виглядати таким чином: «віртуальний актив – це нематеріальне благо, яке...», «до віртуального активу належать такі види майна...», «віртуальний актив – це майно, яке...», «віртуальним активом є таке майно...» тощо. Тобто штучно уведене економічне, чужорідне для цивільного права поняття все одно буде визначатися через спеціальні цивільно-правові поняття (терміни, категорії).

Ще одним різновидом цифрової речі є цифровий контент. Відповідно до п. 1 ст. 2 Директиви Європейського Парламенту і Ради про деякі аспекти, що стосуються договорів постачання цифрового контенту та цифрових послуг (від 20 травня 2019 р. № 2019/770)<sup>3</sup>, п. 6 ст. 2 Директиви Європейського Парламенту і Ради про деякі аспекти, що стосуються договорів про продаж товарів, про внесення змін до Регламенту (ЄС) 2017/2394 і Директиви 2009/22/ЄС та про скасування Директиви 1999/44/ЄС (від 20 травня 2019 р. № 2019/771)<sup>4</sup>

<sup>3</sup> Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj> (дата звернення: 09.09.2023).

<sup>4</sup> Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/771 від 20 травня 2019 року про деякі аспекти, що стосуються договорів про продаж товарів, про внесення змін до Регламенту (ЄС) 2017/2394 і Директиви 2009/22/ЄС та про скасування Директиви 1999/44/ЄС // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984\\_026-19](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_026-19) (дата звернення: 09.09.2023).

цифровим контентом є дані, що створені та надані в цифровій формі. Такими даними можуть бути комп'ютерні програми, мобільні додатки, аудіовізуальні файли, відео, ігри, музика чи тексти, незалежно від того, доступ до них відбувається через завантаження чи потокову передачу (Саванець, Стахира, 2019).

Таким чином, попри твердження, що цифровий контент є новим економічним благом XXI століття (Саванець, Стахира, 2019), можна помітити, що його поняття охоплює вже такі відомі об'єкти цивільних прав, як інформація, твори науки, літератури та мистецтва, об'єкти суміжних прав, зображення фізичної особи тощо. Очевидно, що поєднання різних елементів вказує на те, що він є складним об'єктом, але не «новим економічним благом XXI століття». Єдина особливість цифрового контенту полягає у способах його фіксації (об'єктивності) та поширення. Перше відбувається в цифровому (електронному) вигляді (формі), друге – спеціальними каналами для експлуатації за допомогою цифрових пристроїв: комп'ютерів, планшетів, смартфонів. Тому, наприклад, вірш, записаний на папері, камені, флешці чи в комп'ютері, не перестає бути об'єктом авторського права. Або інший приклад. Наукова стаття, поширена за допомогою паперового носія (журналу) чи спеціальними каналами для експлуатації за допомогою цифрових пристроїв, не перестає бути твором науки.

Отже, цифровий контент як складова поняття «цифрова річ» також охоплює вже давно відомі об'єкти цивільного права, а форма об'єктивності та спосіб поширення інформації, творів науки, літератури та мистецтва, не змінює їх сутності (Сліпченко А., 2023).

У Проекті Закону про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав від 20 грудня 2021 р.<sup>1</sup> Пояснювальною запискою до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав»<sup>2</sup> та сучасній юриди-

чній літературі пропонується до цифрових речей віднести й онлайн-обліковий запис (Майданик, 2022).

Водночас нами раніше вже обґрунтовувалася думка про те, що онлайн-обліковий запис взагалі не є об'єктом цивільних прав. Це лише запис, результат фіксування даних у вигляді цифрового коду, які дозволяють комп'ютерному обладнанню ідентифікувати, розпізнавати певного користувача та межі його доступу до тих чи інших інтернет-ресурсів (Сліпченко С., 2023).

Окремо хотілося б зазначити, що в юридичній літературі часто йдеться про те, що самі терміни «віртуальна реальність», «віртуальна власність» і, як наслідок, «віртуальні» або «цифрові речі» з'явилися завдяки створенню комп'ютерних ігор. Гравець у таких комп'ютерних іграх відчуває себе одним із персонажів, що існують у віртуальному світі, віртуальній реальності, іноді повністю ототожнюючи себе з ними (Баранов, 2013). Створення у грі різноманітних віртуальних предметів, цифрових (віртуальних) речей, які мають значну цінність, і можливість їх набуття викликала зацікавленість у придбанні таких об'єктів (Некіт, 2019). Це можуть бути віртуальні земельні ділянки, одяг, зброя, інструмент, спеціальні можливості, додаткове життя тощо. Причому їх набуття може передбачати оплату як ігровими грошима (особлива «валюта» певної гри), так і реальними грошима в готівковій або безготівковій формах.

Поступово віртуальні предмети, цифрові (віртуальні) речі у віртуальній реальності (у комп'ютерних іграх) почали сприйматися (уявлятися) користувачами (гравцями) комп'ютерних ігор як звичайні (традиційні) об'єкти права власності (Горобець, Майсун, 2021). Видається, що подібні відчуття, сприйняття, уявлення гравцями комп'ютерних ігор віртуальних предметів, цифрових (віртуальних) речей як матеріальних благ (речей) і послугували передумовою виникнення точки зору про існування права віртуальної власності, яке розглядається деякими правниками різновидом права власності на віртуальні предмети. Її прихильники вважають, що центральною для функціонування сучасної онлайн-гри є система власності з усіма її традиційними рисами, правами, можливістю переходу права

<sup>1</sup> Проект Закону про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав : від 17.12.2021 № 6447 / ініціатори І. Р. Калаур, І. П. Фріс, С. А. Вельможний та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/38588> (дата звернення: 09.09.2023).

<sup>2</sup> Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола

об'єктів цивільних прав» : від 15.12.2021 № 427д9/1-2021/392067 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1110892> (дата звернення: 09.09.2023).

власності як речового права, що дозволяє підтримувати торгівлю цими майновими активами (Lastowka, Hunter, 2004). Сьогодні стверджується, що правовий режим віртуальних речей в онлайн-іграх може (повинен) застосовуватися і до інших цифрових об'єктів (Lastowka, Hunter, 2004; Некіт, 2019; Тимошенко, 2020; Горобець, Майсун, 2021).

Водночас аргументація наведеної точки зору видається не лише слабкою, а й такою, що базується на підміні певних понять.

По-перше, комп'ютерна гра – це комп'ютерна програма. А відповідно до п. 26 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» комп'ютерна програма – набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному кодах<sup>1</sup>. Інакше кажучи, комп'ютерна програма – це набір певних кодів (символів), виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером, які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, вираженого у вихідному або об'єктному кодах.

Якщо йдеться про комп'ютерну гру, то вона є комп'ютерною програмою, яка приводить комп'ютер у дію для досягнення певної мети або результату, вираженому у вихідному коді. Вихідний код – це той код, який може прочитати людина. У грі таким вихідним кодом зазвичай є візуалізована рухома картинка, на рух якої може впливати гравець. І те, що гравець вважає віртуальними земельними ділянками, одягом, зброєю, є лише частиною комп'ютерної програми. Їх «придбання» – це лише зміна роботи програми, результат якої візуалізується в найзручніший для людини спосіб. Причому не важливо, що така зміна відбувається за рахунок ігрових (особлива «валюта» певної гри) або реальних грошей. Вони лише забезпечують можливість доступу до тих чи інших змін роботи програми.

По-друге, доволі дивно виглядає покладення в основу обґрунтування розглядуваної правової точки зору відчуття, сприйняття,

уявлення користувачів комп'ютерних ігор. Не применшуючи розумові здібності гравців, по-перше, частина з них є неповнолітніми; по-друге, не всі повнолітні мають вищу освіту; по-третє, не всі, хто має вищу освіту, отримали юридичну освіту; по-четверте, не всі, хто отримав юридичну освіту, досліджували об'єкти цивільних прав і природу цифрових речей зокрема. І тому їх відчуття, сприйняття, уявлення ще не свідчать про те, що вони відповідають дійсності, правовій природі того чи іншого правового явища. Якщо провести аналогію, то це подібно до того, якби лікар визначав захворювання пацієнта, ґрунтуючись не на власних знаннях, а на уявленнях про хворобу самим хворим. Адже, наприклад, незалежно від того, чи розрізняє або ототожнює бухгалтер договори купівлі-продажу та оренди, для правника це різні договори. Незалежно від того, що пересічна людина, яка дивиться, наприклад, на картину І. Айвазовського «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», уявляє собі, що дивиться на козаків та сприймає їх як справжніх, з точки зору права він дивиться на матеріальний носій (полотно, на якому в певній послідовності залишені сліди від фарби), а образи козаків виникають (відтворюються) лише в його уяві. І дивно було б, якби юрист, покладаючи в основу уявлення поціновувача мистецтва, почав ототожнювати справжню людину із зображеною на полотні.

З метою підсилення аргументації зробленого висновку знову застосуємо такий прийом логіки, як доведення до абсурду. Для цього сформулюємо спочатку вихідне твердження. Воно може бути подане в такому вигляді: щоб визнати право власності центральною системою функціонування онлайн-гри, достатньо лише уявлень (сприйняття) гравцями цифрових (віртуальних) предметів як звичайних (традиційних) об'єктів права власності, як матеріальних благ (речей). Якщо таке твердження правильне, то за аналогією сприйняття гравцем себе як одного з персонажів гри та ототожнення інших персонажів з людьми, які живуть у віртуальній реальності, також має бути достатнім, щоб визнати, наприклад, життя персонажів життям звичайних людей, а значить і визнати за персонажами їхнє право на життя. Адже, якщо нічого не заважає розглядати віртуальні (уявні) речі як реальні предмети матеріального світу, то, видається, тоді й віртуальне життя персонажа можна розглядати як реальне життя людини. Тоді в такому жанрі комп'ютерних ігор, як шутер («стрілялки»), за вбивство одним персонажем іншого

<sup>1</sup> Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 09.09.2023).

має наступати кримінальна відповідальність для гравця-«вбивці». Якщо ж останнє твердження є хибним (абсурдним), то й перше має сприйматися як хибне. А те, що останнє твердження є абсурдним, навіть не викликає сумнівів.

По-третє, той факт, що віртуальні предмети, цифрові (віртуальні) речі в комп'ютерних іграх почали сприйматися (уявлятися) гравцями комп'ютерних ігор як звичайні (традиційні) речі, не змінює самої суті таких віртуальних предметів. Вони є звичайною комп'ютерною симуляцією нашого світу, але не є його частиною. Вони мало чим відрізняються від тих предметів, які людина бачить уві сні, під час фантазмів або марення (Харитонов, 2018). І незалежно від того, як собі уявляє (сприймає) особа те, що вона побачила (відчула) уві сні, під час фантазмів або марення, це лише сні, марення та фантазми. Подібна ситуація виникає, наприклад, і в імерсивному театрі (одна з популярних форм сучасного інтерактивного сценічного мистецтва), де глядача намагаються «занурити» в події, що розгортаються на сцені під час вистави. Глядач стає учасником імерсивної постановки та вживається в роль. Проте це зовсім не свідчить, що події на сцені є частиною його реального життя і перестають бути частиною постановки.

В обґрунтування реальності цифрових речей у юридичній літературі інколи стверджується, що віртуальна власність, а по суті цифрова річ – це стійкий комп'ютерний (цифровий, електронний, програмний) код (Fairfield, 2005; Blazer, 2006; Булеца, 2022), який записаний у базі даних та розташований (зберігається) на сервері (у віддаленій ресурсній системі) (Lastowka, Hunter, 2004; Blazer, 2006). Віртуальна власність – це реєстровий запис (Донець, 2022), що є сукупністю символів, які інколи навіть не призначені для обробки та перетворення на знання. Унаслідок цього такий код (сукупність символів), який є інформацією лише за формою, а не за змістом, набуває специфічних властивостей (Некіт, 2021). До речі, представники цієї точки зору намагаються таким чином розкрити сутність криптовалюти як нового об'єкта цивільних прав.

Аналіз наведеної точки зору та її аргументації дозволяє погодитись із тим, що сукупність цифрових (електронних) знаків (символів, позначень) як код дійсно є інформацією лише за формою, а не за змістом. Але подібну функцію виконують сукупності: літер при кодуванні (написанні) тексту на папері; нот при кодуванні мелодії на папері; звуків, жестів, міміки в процесі розмови; вертикальних смуг

та цифр у штриховому коді; точок і тире в азбуці Морзе; позначень (символів, знаків), зроблених у певному порядку фарбами на полотні (папері або дерев'яній дошці) при кодуванні (написанні) твору образотворчого мистецтва, тощо. І незалежно від того, призначений код для обробки й перетворення його на знання чи не призначений, незалежно від способу кодування (цифровий (електронний), вербальний, літеральний, за допомогою абетки Морзе тощо), засобів (нулі та одиниці, зафіксовані через коливання електричного струму, звуку, літери, точки і тире, ноти, знаки (символи, позначення), залишені фарбою на полотні) та незалежно від форми носія, суть самого коду не змінюється.

Тому, якщо цифровою річчю (віртуальною власністю) визнавати стійкий комп'ютерний (цифровий, електронний, програмний) код (Fairfield, 2005; Blazer, 2006; Булеца, 2022), який записаний у базі даних та розташований (зберігається) на сервері (у віддаленій ресурсній системі) (Lastowka, Hunter, 2004; Blazer, 2006), то за аналогією і сукупність літер, за допомогою якої кодуються тексти на папері, необхідно визнавати власністю, наприклад літеральною, або вести мову про літеральну річ. Аналогічно мали б з'явитись нотні речі, вербальні тощо. Якщо ж висновок про появу літеральних, нотних, вербальних та інших подібних речей виглядає алогічним, то й твердження про те, що стійкий комп'ютерний (цифровий, електронний, програмний) код є віртуальною власністю (цифровою річчю), на нашу думку, має сприйматися подібним чином. Тому вважаємо, що цифровий (електронний) код взагалі не є об'єктом цивільних прав.

**ВИСНОВКИ.** У процесі дослідження цифрових речей як «нових» об'єктів «нових» цивільних правовідносин була виявлені їх сутність, природа та новизна.

1. Встановлено, що ті правовідносини, які виникають «у цифровому середовищі» повністю охоплюються вже відомими видами цивільних правовідносин та не є новими, якщо порівняти з тими, що вже існують. Тому правове регулювання суспільних відносин, які мають місце та реалізуються за допомогою мережі Інтернет, інтернет-технологій або, узагальнено, за допомогою телекомунікацій, не потребує докорінного перегляду правової доктрини.

2. Виявлено, що використання термінів «середовище інтернету», «інтернет-середовище», «діяльність в інтернеті», «бізнес в інтернеті», «цифрове середовище», «віртуальне середовище» при дослідженні правових проблем регулювання суспільних відносин,

пов'язаних із використанням можливостей інтернету, та описанні результатів такого дослідження є некоректним та навіть шкідливим. Адже їх використання може призвести до виникнення ілюзій щодо існування правовідносин у цифровому (віртуальному, електронному, інтернет) середовищі. Цивільні правовідносини виникають не в цифровому середовищі, а можуть бути лише пов'язані з його використанням (інтернету, інтернет-простору, інтернет-технологій). До таких же шкідливих ілюзій може привести й використання термінів «інтернет-право», «електронне право», «цифрове право», «право віртуальної власності», «ІТ-право» тощо. Може виникнути думка, що це якесь специфічне, надзвичайне, спеціальне право, яке існує паралельно з цивільним. Використання вищенаведених термінів потенційно створює передумови для виникнення невизначеності у праві.

3. З'ясовано, що цифрова річ не є новим об'єктом цивільних прав, а лише нова та додаткова назва вже давно відомих і навіть традиційних об'єктів цивільних прав. Такий висновок базується на аналізі складових (елементів), які так чи інакше запропоновано включати до поняття цифрових речей.

Встановлено, що поняття віртуального активу як складової поняття «цифрова річ» настільки всеосяжне, що об'єднує такі відомі цивільному праву об'єкти, як послуги, майнові права, інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності, оборотоздатні об'єкти особистих немайнових правовідносин тощо. Єдина особливість віртуальних активів полягає в тому, що вони створюються та надаються за допомогою цифрових технологій, інтернет-ресурсу.

З'ясовано, що цифровий контент як складова поняття «цифрова річ» також охоплює

вже давно відомі об'єкти цивільного права. Зокрема, такими є інформація, твори науки, літератури та мистецтва, об'єкти суміжних прав, зображення фізичної особи тощо. Єдина особливість цифрового контенту полягає у способі його фіксації (об'єктивації) та поширення. Перше відбувається в цифровому (електронному) вигляді (формі), друге – спеціальними каналами для експлуатації за допомогою цифрових пристроїв: комп'ютерів, планшетів, смартфонів. Водночас форма об'єктивації та спосіб поширення не змінює сутності традиційних (давно відомих) об'єктів цивільних прав.

Обґрунтовано, що онлайнвий обліковий запис взагалі не є об'єктом цивільних прав. Це лише результат фіксування даних у вигляді цифрового коду, які дозволяють комп'ютерному обладнанню ідентифікувати, розпізнавати певного користувача та межі його доступу до тих чи інших інтернет-ресурсів. Не є самостійним об'єктом цивільних прав і стійкий комп'ютерний (цифровий, електронний, програмний) код, який записаний у базі даних та розташований (зберігається) на сервері.

Водночас зроблені висновки зовсім не свідчать, що відносини, які реалізуються за допомогою цифрових телекомунікацій, взагалі не можуть мати певної специфіки та особливостей. І така специфіка та особливості, якщо вони будуть виявлені, не можуть не враховуватися при правовому регулюванні відносин, що реалізуються за допомогою мережі Інтернет. Наведе вказує на необхідність проведення більш глибоких подальших досліджень у цьому напрямі. Зокрема, виникає потреба виявити наявність або відсутність впливу цифрової (електронної) форми вже відомих об'єктів цивільних прав на їхній правовий режим та специфіку цивільного обороту таких благ.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бааджи Н. П. Правова природа правовідносин у мережі Інтернет. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 112–116.
2. Баранов А. А. Інтернет: объект правоотношений и предмет регулирования : монография. Киев : Ред. журн. «Право України» ; Харьков : Право, 2013. 144 с.
3. Беляков К. І. Понятійні та методологічні основи регулювання нових типів інформаційних відносин: «віртуальні правовідносини». *Lex Portus*. 2016. № 2. С. 47–63.
4. Битяк О. Ю. Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних із використанням мережі Інтернет. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 198–207.
5. Булеца С. Б. Віртуальне майно у метавсесвіті як об'єкт цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 72, ч. 1. С. 126–133. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.21>.
6. Горобець Н. О., Майсун І. В. Віртуальні об'єкти, їх місце в інституті права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 52–54. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/11>.
7. Донець А. Г. Договір зберігання віртуальних активів (Crypto Custody) за законодавством України. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Вип. 2 (22). С. 40–63. DOI: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.267943>.

8. Ковалів М., Єсімов С., Скриньковський Р., Красницький І., Мазур Ю., Гарасим П., Князь С. Особливості правових відносин, які виникають в мережі Інтернет. *Path of Science*. 2021. Vol. 7, No. 3. Pp. 1001–1007. DOI: <https://doi.org/10.22178/pos.68-4>.
9. Кохановська О. В. Приватно-правове розуміння інформаційних відносин в Україні. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 22. С. 128–133.
10. Кудь А. А. Феномен віртуальних активів: економіко-правовий аспект. *International Journal of Education and Science*. 2020. Vol. 3, No. 3. Pp. 30–42. DOI: <https://doi.org/10.26697/ijes.2020.3.3>.
11. Логойда В. М. Криптовалюти як об'єкт цивільних прав: порівняльно-правовий аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 082. Ужгород, 2022. 282 с.
12. Майданик Р. А. Цифрова річ: поняття та правова природа // Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, ІТ та Інтернет права : матеріали Шостої всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 верес. 2022 р.) / Львів. нац. ун-т внутр. ім. І. Франка, Наук.-дослід. ін-т інтелект. власності Нац. акад. правових наук України. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2022. С. 181–186.
13. Майданик Р. А., Майданик Н. І., Попова Н. Р. Цифрові речі. Право України на шляху до широкого розуміння речі. *Scientia*. 2022. Vol. 1. Pp. 84–88.
14. Мічурін Є. Об'єкти цифрових технологій та їхнє правове регулювання. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. Vol. 1, Iss. 3. Pp. 22–29. DOI: <https://doi.org/10.15804/CPLS.2022.3.03>.
15. Некіт К. Г. Віртуальні активи як різновид цифрових речей. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 45. С. 53–57. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.466>.
16. Некіт К. Г. Особливості змісту та здійснення права віртуальної власності. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 32. С. 86–92.
17. Некіт К. Г. Цифрові дані та інформація як об'єкти права власності. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 42. С. 38–43. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i42.433>.
18. Правове регулювання інноваційних відносин : монографія / С. М. Прилипко, А. П. Гетьман, Ю. Є. Атаманова та ін. Харків : Юрайт, 2013. 688 с.
19. Саванець Л. М., Стахира Г. М. Цифровий контент як об'єкт авторського права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 59, т. 1. С. 167–170. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.59-1.35>.
20. Сліпченко А. С. Цивільний оборот цифрового контенту // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 341–345.
21. Сліпченко С. О. Онлайн-обліковий запис у цивільному праві України // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 91–96.
22. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 552 с.
23. Сліпченко С. О. Система нематеріальних об'єктів цивільного права // Актуальні проблеми приватного права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 27 лют. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права, Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : Право, 2015. С. 61–64.
24. Стахира Г. М. Цивільно-правове регулювання обігу цифрового контенту : дис. ... д-ра філософії : 081. Тернопіль, 2020. 236 с.
25. Стахира Г. Речово-правові проблеми природи цифрового контенту. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 55–58.
26. Тимошенко Є. А. Проблема визначення права віртуальної власності як об'єкта правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 264–267. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.47>.
27. Тітова Г. Розрахункові відносини в сфері електронної комерції. Хмельницький, 2021. 196 с.
28. Федосенко Н. А. Використання цифрових технологій у цивільних правовідносинах. *Часопис цивілістики*. 2022. № 45. С. 69–74. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.469>.
29. Харитонов Є. О. Вітчизняна концепція права власності перед викликами інформаційного суспільства. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 29. С. 82–88.
30. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. «Інтернет-відносини» та «Інтернет-правовідносини»: до визначення поняття і сутності. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3. С. 27–38.
31. Blazer C. The five indicia of virtual property. *Pierce Law Review*. 2006. Vol. 5. Pp. 137–161.

32. Fairfield J. Virtual property. *Boston University Law Review*. 2005. Vol. 85. Pp. 1047–1102.
33. Haller S. The Things in the Internet of Things // Poster paper presented at Internet of Things 2010 Conference (November 29 – December 1, 2010). Tokyo, Japan. URL: [https://www.researchgate.net/publication/228488111\\_The\\_Things\\_in\\_the\\_Internet\\_of\\_Things](https://www.researchgate.net/publication/228488111_The_Things_in_the_Internet_of_Things) (дата звернення: 09.09.2023).
34. Hileman G., Rauchs M. *Global Cryptocurrency Benchmarking Study*. Cambridge : Cambridge Centre for Alternative Finance, 2017. 115 p.
35. Kārklīņš J., Mantrov V. The Place of Contract for Digital Thing in Latvian Contract Law Within the Context of the Consumer Sale Directives 2019. *Journal of the University of Latvia*. 2021. No. 14. Pp. 68–79. DOI: <https://doi.org/10.22364/jull.14.04>.
36. Lastowka G., Hunter D. The Laws of the Virtual Worlds. *California Law Review*. 2004. Vol. 92, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.2307/3481444>.
37. Rose K., Eldridge S., Chapin L. The Internet of Things: An Overview. Understanding the Issues and Challenges of a More Connected World // Internet Society : сайт. 2015. URL: <https://www.internetsociety.org/wp-content/uploads/2017/08/ISOC-IoT-Overview-20151221-en.pdf> (дата звернення: 09.09.2023).
38. Shyshka R., Shyshka O., Shyshka N., Slipchenko A., Tkalych M. Actualización de la legislación civil de acuerdo con los estándares de calidad europeos: El ejemplo de Ucrania. *DIXI*. 2022. Vol. 24, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.16925/2357-5891.2022.01.11>.
39. Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of “Civil Turnover”. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. Vol. 3, No. 21. Pp. 46–52.

Надійшла до редакції: 12.09.2023

Прийнята до опублікування: 17.10.2023

## REFERENCES

1. Baadzhy, N. P. (2017). Legal nature of legal relations on the Internet. *Journal of Civil Studies*, 22, 112–116.
2. Baranov, A. A. (2013). *Internet: object of legal relations and subject of regulation*. Law of Ukraine; Right.
3. Bieliakov, K. I. (2016). The Conceptual and Methodological Bases of Regulation the New Types of Information Relations: “Virtual Legal Relationships”. *Lex Portus*, 2, 47–63.
4. Blazer, C. (2006). The five indicia of virtual property. *Pierce Law Review*, 5, 137–161.
5. Buletsa, S. B. (2022). Virtual property in the metaverse as an object of civil rights. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 72(1), 126–133. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.21>.
6. Bytiak, O. Yu. (2015). Legal regulation of joint ventures related to the Internet. *Problems of Legality*, 129, 198–207.
7. Donets, A. H. (2023). Contract of Custody of Virtual Assets (Crypto Custody) According to the Legislation of Ukraine. *Theory and Practice of Jurisprudence*, 2(22), 40–63. <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2022.2.267943>.
8. Fairfield, J. (2005). Virtual property. *Boston University Law Review*, 85, 1047–1102.
9. Fedosenko, N. A. (2022). Use of digital technologies in civil legal relations. *Journal of Civil Studies*, 45, 69–74. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.469>.
10. Haller, S. (2010, November 29 – December 1). The Things in the Internet of Things. *Poster paper presented at Internet of Things 2010 Conference*. Tokyo, Japan. [https://www.researchgate.net/publication/228488111\\_The\\_Things\\_in\\_the\\_Internet\\_of\\_Things](https://www.researchgate.net/publication/228488111_The_Things_in_the_Internet_of_Things).
11. Hileman, G., & Rauchs, M. (2017). *Global Cryptocurrency Benchmarking Study*. Cambridge Centre for Alternative Finance.
12. Horobets, N. O., & Maisun, I. V. (2021). Virtual objects, their place in the institute of ownership. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 5, 52–54. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/11>.
13. Kārklīņš, J., & Mantrov, V. (2021). The Place of Contract for Digital Thing in Latvian Contract Law Within the Context of the Consumer Sale Directives 2019. *Journal of the University of Latvia*, 14, 68–79. <https://doi.org/10.22364/jull.14.04>.
14. Kharytonov, Ye. O. (2018). The domestic concept of property rights before the challenges of the information society. *Journal of Civil Studies*, 29, 82–88.
15. Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2017). “Internet relationships” and “Internet Legal Relationships”: Defining the Concept and Essence. *University Scientific Notes*, 3, 27–38.
16. Kokhanovska, O. V. (2017). Private-legal understanding of information relations in Ukraine. *Journal of Civil Studies*, 22, 128–133.
17. Kovaliv, M., Yesimov, S., Skrynkovskyi, R., Krasnytskyi, I., Mazur, Yu., Harasym, P., & Kniaz, S. (2021). Features of Legal Relations that Arise on the Internet. *Path of Science*, 7(3), 1001–1007. <https://doi.org/10.22178/pos.68-4>.

18. Kud, A. A. (2020). The Phenomenon of Virtual Assets: Economic and Legal Aspects. *International Journal of Education and Science*, 3(3), 30–42. <https://doi.org/10.26697/ijes.2020.3.3>.
19. Lastowka, G., & Hunter, D. (2004). The Laws of the Virtual Worlds. *California Law Review*, 92(1). <https://doi.org/10.2307/3481444>.
20. Lohoida, V. M. (2022). *Cryptocurrencies as an objects of civil rights: a comparative legal analysis* [Candidate dissertation, Uzhhorod National University].
21. Maidanyk, R. A. (2022, September 29). *Digital thing: concept and legal nature* [Conference presentation abstract]. Sixth All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Actual problems of intellectual, information, IT and Internet law”, Lviv, Ukraine.
22. Maidanyk, R. A., Maidanyk, N. I., & Popova, N. R. (2022). Digital things. The law of Ukraine is on the way to a broad understanding of the matter. *Scientia*, 1, 84–88.
23. Michurin, Ye. (2022). Digital Technology Objects and their Legal Regulation. *Copernicus Political and Legal Studies*, 1(3), 22–29. <https://doi.org/10.15804/CPLS.20223.03>.
24. Nekit, K. H. (2019). The underlying characteristics of virtual property ownership and usage. *Journal of Civil Studies*, 32, 86–92.
25. Nekit, K. H. (2021). Digital data and information as objects of ownership. *Journal of Civil Studies*, 42, 38–43. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i42.433>.
26. Nekit, K. H. (2022). Virtual assets as a type of digital commodity. *Journal of Civil Studies*, 45, 53–57. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.466>.
27. Prylypko, S. M., Hetman, A. P., Atamanova, Yu. Ye. et al. (2013). *Legal regulation of innovative relations*. Yurait.
28. Rose, K., Eldridge, S., & Chapin, L. (2015). The Internet of Things: An Overview. Understanding the Issues and Challenges of a More Connected World. Internet Society. <http://www.internetsociety.org/sites/default/files/ISOC-IoT-Overview-20151022.pdf>.
29. Savanets, L. M., & Stakhyra, H. M. (2019). Digital content as an object of copyright law. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 59(1), 167–170. <https://doi.org/10.32782/2307-3322.59-1.35>.
30. Shyshka, R., Shyshka, O., Shyshka, N., Slipchenko, A., & Tkalych, M. (2022). Updating civil legislation in accordance with European quality standards: the example of Ukraine. *DIXI*, 24(1). <https://doi.org/10.16925/2357-5891>.
31. Slipchenko, A. S. (2018). On the Need to Define the Concept of “Civil Turnover”. *Eurasian Academic Research Journal*, 3(21), 46–52.
32. Slipchenko, A. S. (2023, May 19). *Civil circulation of digital content* [Conference presentation abstract]. Science and practice conference, dedicated 98th anniversary of the birth of O. A. Pushkin “Problems of civil law and process”, Vinnitsa, Ukraine.
33. Slipchenko, S. O. (2013). *Personal non-property legal relations regarding movable objects*. Disa plus.
34. Slipchenko, S. O. (2015, February 27). *System of intangible objects of civil law* [Conference presentation abstract]. International science and practice conference dedicated 93rd anniversary from the day of birth of Doctor of law, Professor, Member-correspondent of Academy of Sciences of the Ukrainian SSR V. P. Maslova “Actual problems of private law”, Kharkiv, Ukraine.
35. Slipchenko, S. O. (2023, May 19). *Online account in the civil law of Ukraine* [Conference presentation abstract]. Science and practice conference, dedicated 98th anniversary of the birth of O. A. Pushkin “Problems of civil law and process”, Vinnitsa, Ukraine.
36. Stakhyra, H. (2017). Material and legal problems of the nature of digital content. *Entrepreneurship, economy and law*, 11, 55–58.
37. Stakhyra, H. M. (2020). *Civil and legal regulation of circulation of digital content* [Doctoral dissertation, West Ukrainian National University].
38. Titova, H. (2021). *Settlement relations in the field of electronic commerce*. Khmelnytskyi.
39. Tymoshenko, Ye. A. (2020). The problem of determining the right of virtual property as an object of legal relations. *Law Review of Kyiv University of Law*, 3, 264–267. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.47>.

Received the editorial office: 12 September 2023

Accepted for publication: 17 October 2023



**ANATOLII SVIATOSLAVOVYCH SLIPCHENKO,**

*Candidate of Law,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Civil Law and Procedure;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2439-4951>,  
e-mail: [slipchenkoanatolii@gmail.com](mailto:slipchenkoanatolii@gmail.com);*

**SVIATOSLAV OLEKSANDROVYCH SLIPCHENKO,**

*Doctor of Law, Professor,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Civil Law Disciplines;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8891-7152>,  
e-mail: [sviats66@gmail.com](mailto:sviats66@gmail.com)*

**DIGITAL THING AS A “NEW” OBJECT OF “NEW” CIVIL LEGAL RELATIONS**

The article is devoted to theoretical comprehension and establishment of the concept of digital things as “new” objects of “new” civil legal relations which is proposed to be introduced into the civil legislation of Ukraine. It is obvious that in case of emergence of any new objects of civil rights which have become a prerequisite for the emergence of previously unknown relations, there is a need to establish an appropriate legal regime for such goods. Otherwise, the whole type of civil relations will remain unregulated, and this will have a negative impact not only on civil turnover, but will also create conditions for an increase in the number of violations of subjective rights. Therefore, the author analyses the legal relations which arise in the “digital environment” and which are proposed to be considered as new ones in the legal literature, and examines the objects of civil rights in such legal relations. The study concludes that the legal relations arising in the “digital environment” are fully covered by the already known types of civil legal relations and are not new in comparison with the existing ones, and a digital thing is not a new object of civil rights. It is just a new and additional name for long-known and even traditional objects of civil rights, including services, property rights, information, results of intellectual and creative activity, tradable objects of personal non-property legal relations, etc. The only peculiarity of virtual objects is that they are created and provided with the help of digital technologies, an Internet resource. It has been established that an online account is not an object of civil rights at all. It is only the result of recording data in the form of a digital code that allows computer equipment to identify, recognise a particular user and the limits of his/her access to certain Internet resources. A persistent computer (digital, electronic, software) code that is recorded in a database and located (stored) on a server is not an independent object of civil rights, but is only a record.


**Key words:** *object of civil rights, virtual asset, digital thing, information, results of intellectual and creative activity, Internet legal relations, electronic legal relations, IT legal relations.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Цифрова річ як «новий» об’єкт «нових» цивільних правовідносин. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 68–81. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.06>.

**Citation (APA):** Slipchenko, A. S., & Slipchenko, S. O. (2023). Digital thing as a “new” object of “new” civil legal relations. *Law and Safety*, 4(91), 68–81. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.06>.

**ОЛЬГА СЕРГІЙВНА БОНДАРЕНКО,**

доктор юридичних наук, доцент,  
Сумський державний університет,  
кафедра кримінально-правових дисциплін та судочинства;

 <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,  
e-mail: o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua

**РОЛЬ І НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ  
АНТИКОРУПЦІЙНИХ РЕФОРМ<sup>1</sup>**

Статтю присвячено важливій та актуальній темі – правовій характеристиці ролі й напрямів діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ.

Протидія корупції завжди була важливим завданням для України. Доведено, що найбільш зацікавленим суб'єктом у сфері протидії корупції є громадськість. Саме члени громадянського суспільства прагнуть жити у правовій державі, де дійсно діє принцип верховенства права, де реалізуються принципи рівності, публічності та гласності. І саме від бажання та участі кожного члена громадянського суспільства залежить успішність антикорупційних змін.

Зазначено, що громадянське суспільство передбачає активну участь громадян у політичних процесах, цивільному діалозі та різноманітних громадських ініціативах. Його основна мета полягає в захисті прав та інтересів громадян, а також у нагляді за діяльністю владних структур і запобіганні можливим зловживанням.

Проаналізовано легальне та численні доктринальні визначення поняття «громадськість» і його складові в контексті антикорупційних реформ.

Обґрунтовано, що досвід залучення громадськості до реалізації антикорупційних реформ може бути успішним лише за умови, що представники публічної влади, бізнесу будуть відкритими та здійснюватимуть свою діяльність прозоро.

Наголошено на тому, що громадяни та громадські організації відіграють важливу роль у протидії корупції, оскільки вони служать захисниками суспільних інтересів, забезпечують незалежний нагляд, мобілізують громади, захищають викривачів, виступають за реформи політики та сприяють прозорості, підзвітності і належному управлінню. Зокрема, громадяни мають повноваження вимагати відповідальності, діяти як інформатори, впливати на політику та вибори, підвищувати обізнаність громадськості і пропагувати етичні цінності. Їхня участь є важливою для розвитку прозорих, підзвітних і вільних від корупції суспільств. Громадські організації також є важливими суб'єктами протидії корупції в Україні. Їх незалежний нагляд, адвокація, підтримка викривачів, аналіз політики та взаємодія з громадянами значною мірою сприяють просуванню прозорості, підзвітності та належного управління в країні.

**Ключові слова:** громадянське суспільство, громадськість, громадські організації, корупція, протидія корупції.

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Протидія корупції, вибудовування антикорупційної інституційної системи, усунення чинників, які сприяють корупції, завжди були важливими завданнями для України. Проте ми переконанні, що жодні важливі інституційні зміни, правові реформи та суворі покарання не можуть бути панацеєю для реалізації антикорупційних змін. Оптимальне рішення – це пошук збалансованого підходу по-

єднання заходів запобігання та активної боротьби з корупцією, під якими ми маємо на увазі можливість застосування дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної, кримінальної відповідальності. У пошуку такого підходу дуже важливим є залучення всіх зацікавлених суб'єктів. Ми переконані, що найбільш зацікавленим суб'єктом є не численні антикорупційні державні інституції, не правоохоронні органи та не журналісти. Найбільш зацікавленим і найбільш важливим суб'єктом є громадськість. Саме члени громадянського суспільства прагнуть жити у правовій державі, де дійсно діє принцип верховенства права (ст. 8

<sup>1</sup> Робота виконана завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук, призначеній Постановою Верховної Ради України від 9 серпня 2023 року № 3297-IX.

Конституції України), де реалізуються принципи рівності (ст. 21 Конституції України)<sup>1</sup>, публічності та гласності. І саме від бажання та участі кожного члена громадянського суспільства залежить успішність антикорупційних змін. Адже, яке б прогресивне антикорупційне законодавство не створювала держава, скільки б гучних корупційних викриттів не було зроблено журналістами, скільки б кримінальних проваджень не було відкрито і навіть скільки б вироків не було ухвалено у справах про корупційні кримінальні правопорушення, все ж таки основне завдання – це вибудування нетерпимості до корупції та подолання системи толерування корупції, яка, на жаль, є усталеною у свідомості багатьох громадян України.

Вчені з різних галузей завжди відводили громадянському суспільству вирішальну роль у стимулюванні соціальних, політичних та економічних змін. Ми переконані, що сфера протидії корупції не є винятком. Міцне громадянське суспільство можна вважати бар'єром проти різноманітних соціальних і політичних труднощів. Якість і міцність цього суспільства є основною передумовою для функціонування ефективної демократичної системи (Minciguscii, Mazzoni, 2020). Громадянське суспільство передбачає активну участь громадян у політичних процесах, цивільному діалозі та різноманітних громадських ініціативах. Його основна мета полягає в захисті прав та інтересів громадян, а також у нагляді за діяльністю владних структур і запобіганні можливим зловживанням.

Громадянське суспільство може впливати на формування політичних рішень, спрямованих на досягнення загального благополуччя, ефективність державних програм і діяльності, а також на попередження та вирішення соціальних конфліктів. Саме тому в науковій літературі панівною є думка, що в державах із сильним громадянським суспільством рівень корупції є меншим, ніж у тих, де громадянське суспільство не є сформованим або перебуває на стадії формування. Отже, актуальності набуває дослідження ролі громадськості в реалізації антикорупційних заходів в Україні, особливо в контексті воєнного стану.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є кримінологічна характеристика ролі та напрямів діяльності громадськості в

реалізації антикорупційних реформ. *Завданнями* дослідження є: 1) надати термінологічну характеристику поняттю «громадськість»; 2) охарактеризувати основні напрями діяльності громадян у сфері протидії корупції; 3) окреслити основні напрями діяльності громадських організацій у сфері протидії корупції.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Методологія дослідження ролі та напрямів діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ має на меті з'ясування впливу й внеску громадських організацій та активної громадськості у сфері протидії корупції та підтримки антикорупційних ініціатив. Цей вид дослідження включає в себе такі етапи і підходи. По-перше, літературний огляд, тобто проведення аналізу наукових джерел, статей, звітів та публікацій, що стосуються ролі громадськості в антикорупційних реформах. Це допоможе збагатити дослідження знаннями, отриманими раніше, та сформулювати нову наукову гіпотезу.

По-друге, формулювання конкретних цілей та завдань дослідження. Наприклад, дослідити ролі громадських організацій в антикорупційних реформах, проаналізувати їхній внесок, визначити ефективність діяльності громадськості.

По-третє, окреслення методів, які будуть використовуватися для проведення конкретного дослідження. Для вивчення ролі та напрямів діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ можна застосовувати різноманітні методи дослідження. Наприклад, детальне вивчення конкретних кейсів антикорупційних реформ та ролі громадськості в їх реалізації для зрозуміння причин успіху або невдачі, аналіз досвіду інших країн у боротьбі з корупцією та реалізації антикорупційних реформ для ідентифікації успішних практик і можливих підходів для України, тобто порівняльно-правовий метод. Використання методів соціальних досліджень для вивчення впливу антикорупційних ініціатив на суспільство, ставлення громадян до корупції, успішності діяльності антикорупційних органів та їх готовності підтримати антикорупційні заходи. Конституційний аналіз полягає у визначенні конституційних гарантій і прав громадськості у боротьбі з корупцією та їхньої ролі в захисті конституційних принципів. Метод інтерпретації правових понять покликаний надати визначення правовим поняттям, пов'язаним із діяльністю громадськості в боротьбі з корупцією, як-от: «громадськість», «громадські організації», «громадяни», «прозорість» тощо.

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР// База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 27.09.2023).

Застосування різноманітних методів дослідження дозволить зрозуміти роль громадськості у сфері протидії корупції, визначити їхні потреби та ефективність діяльності, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення втілення антикорупційних реформ.

По-четверте, збір та аналіз даних, який може включати в себе аналіз різних джерел інформації, таких як звіти, публікації, статистика тощо. Етап обробки та аналізу зібраних даних для визначення ролі та внеску громадськості в реалізації антикорупційних реформ дозволяє зробити висновки на основі отриманих даних.

По-п'яте, формулювання висновків. Після аналізу даних формуються висновки дослідження. Вони повинні бути об'єктивними та відповідати меті і завданням дослідження.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Варто зауважити, що сьогодні в Україні активність інститутів громадянського суспільства є яскравою і відчутною. Крім того, ставлення до цієї спільноти стає ознакою престижу та успіху на певних етапах (Трепак, 2020).

Саме тому, коли йдеться про реалізацію антикорупційних реформ, громадськість є важливим суб'єктом їх ініціювання та втілення. Попри те, що саме поняття «громадськість» широко використовують у нормативних джерелах, на жаль, його визначення наявне лише в наказі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 року № 168. Відповідно до нього поняття «громадськість» означає одну або більше фізичних чи юридичних осіб, їх об'єднання, організації або групи, що діють відповідно до законодавства або практики<sup>1</sup>. В умовах відсутності законодавчого тлумачення цього поняття у профільному Законі України «Про запобігання корупції» вочевидь доцільним є використання саме цього легального визначення.

Проте в наукових джерелах можна зустріти різні визначення цього поняття. Наприклад, у Юридичній енциклопедії поняття «громадськість» описане як соціально активна частина суспільства, що добровільно бере участь у суспільно-політичному житті країни (Шемшученко та ін., 1998). Подекуди вчені

<sup>1</sup> Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони навколишнього середовища : наказ М-ва охорони навколиш. природ. середовища України від 18.12.2003 № 168 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-04> (дата звернення: 27.09.2023).

розглядають громадськість як сукупність індивідів, які захищають суспільні інтереси та цінності в публічній сфері. Водночас, на нашу думку, обмежувати діяльність лише публічною сферою не є доцільним, оскільки відповідно до Конвенції ООН проти корупції важливою є протидія цьому деструктивному явищу як у публічній, так і у приватній сфері<sup>2</sup>.

Нам видається, що найбільш повним визначенням є те, яке наводить П. Каблак (2014): «Громадськість – це сукупність окремих соціально-активних людей і їх груп, які об'єднані спільністю становища і інтересів, і вони займаються громадською діяльністю на основі ідеї індивідуальної свободи громадян та автономності громад. Вони мають право захищати свої інтереси, створювати асоціації й спілки, щоб протистояти та запобігати зловживанням з боку чиновників».

Отже, в нормативних документах та наукових джерелах можна знайти різні визначення терміна «громадськість» і вибір конкретного визначення може залежати від контексту та цілей, для яких його використовують.

Право громадян брати участь в управлінні державними справами закріплено на конституційному рівні (ст. 38 Конституції України)<sup>3</sup>. Попри те, що норми Конституції України є нормами прямої дії, все ж у ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» закріплюються форми участі громадськості (громадських об'єднань, їхніх членів або уповноважених представників, а також окремих громадян) у заходах щодо запобігання корупції<sup>4</sup>.

Важливо зауважити, що ідея залученості громадськості до антикорупційних перетворень не є новою для України, адже підвищення обізнаності громадськості про проблему останніми роками все більше стає одним із найважливіших аспектів у сфері протидії корупції в Європі. Антикорупційні інституції

<sup>2</sup> Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : від 31.10.2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_c16](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16) (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>3</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>4</sup> Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 27.09.2023).

Європейського Союзу, такі як Європейський офіс по боротьбі з шахрайством, наголошують, що боротьба з корупцією вимагає залучення громадянського суспільства, враховуючи медіа, університети і громадськість. Щоб посилити участь громадськості в боротьбі з корупцією, провідна міжнародна коаліція проти корупції Transparency International кілька років тому запустила антикорупційний інструмент під назвою Advocacy and Legal Advice Center (далі – ALAC). Створення ALAC у межах національних відділень Transparency International, що вже існували, почалося з трьох початкових центрів у Румунії, Боснії і Герцеговині та Македонії, які за кілька років стали глобальним інструментом боротьби з корупцією, що зараз поширюється на всіх континентах. Центри демонструють, що люди дійсно беруть активну участь у боротьбі з корупцією, коли для цього в них є прості, надійні та дієві механізми участі. ALAC надають потерпілим і/або свідкам корупції практичну допомогу для розгляду скарг, вони є інструментом участі громадян, який пов'язує суспільні інтереси з приватними стимулами для дій з боку особи (Elers, Giannakopoulos, Tänzler, 2010).

Отже, діяльність та активність громадян і громадських організацій є ключовими складовими громадянського суспільства, що так само впливає на зниження рівня корупції (Милосердна, 2019). Поза тим досвід залучення громадськості до реалізації антикорупційних реформ може бути успішним лише за умови, що представники публічної влади, бізнесу будуть відкритими та здійснюватимуть свою діяльність прозоро. Крім того, громадськість повинна мати реальний, а не декларативний вплив на можливість прийняття управлінських рішень та ухвалення законів. Безумовно, після Революції гідності «відсоток успішності» залученості громадськості до антикорупційних змін суттєво збільшився. Також бачимо зростання політичної зацікавленості після початку повномасштабного вторгнення. Це означає, що тепер протидія корупції – це не лише справа активістів, це стає справою кожного. Змінюється ставлення й до викривачів корупції. Тепер це більше не сприймається як ганебна справа, а є дієвим заходом до антикорупційних перетворень.

Зараз окремі громадяни та громадські організації відіграють вирішальну роль у протидії корупції з кількох важливих причин. Насамперед вони діють як охоронці суспільних інтересів: виявляють занепокоєння та прагнуть звичайних людей і працюють над тим, щоб державні ресурси використовувалися для

загального блага, а не «висмоктувалися» через корупцію. Громадяни та громадські організації виступають за прозорість, підзвітність та антикорупційні реформи в законах, політичних кроках і діяльності конкретних підприємств, установ та організацій. Їхня адвокаційна діяльність чинить помірний тиск на владні інституції з метою введення та впровадження ефективних антикорупційних заходів.

Т. Ільєнок (2013) наголошує, що досвід Словаччини в боротьбі з корупцією наочно демонструє ефективність залучення громадськості. У Швеції виникла Громадська організація «Демократичний аудит», яка об'єднує провідних шведських політологів, економістів та науковців, що займаються дослідженням специфічних питань, пов'язаних із боротьбою з корупцією.

Особливу роль у зв'язку з участю громадськості у протидії корупції відіграють громадяни України. Варто зауважити, що для здійснення прав у сфері протидії корупції особа має бути громадянином України і досягти повноліття (18 років). Проте, на нашу думку, законодавче обмеження щодо осіб без громадянства або іноземців, які постійно проживають на території України, у праві брати активну участь у боротьбі з корупцією не є належним. Згідно з Конституцією України на іноземців в Україні поширюється національний режим із певними обмеженнями. Проте обмеження щодо можливості здійснювати деякі права, пов'язані з протидією корупції, наприклад заснування громадських організацій або звернення до органів державної влади, на нашу думку, не повинні бути в тому ж самому списку. Нерідко іноземці, які мали досвід життя в країнах з низьким рівнем корупції, сприяли вітчизняним органам влади у впровадженні ефективних методів протидії їй, що були вже випробувані і протестовані практично. Використання такого позитивного досвіду іноземних держав може суттєво спростити процес антикорупційних реформ. У цілому залучення іноземців та осіб без громадянства, які мають досвід боротьби з корупцією в інших країнах, може бути корисним у розвитку ефективних стратегій і методів протидії корупції в Україні (Бондаренко, 2021).

Громадяни відіграють вирішальну роль у протидії корупції з кількох причин. По-перше, вони мають право вимагати підзвітності від державних службовців та установ. Коли громадяни беруть активну участь у управлінні та користуються своїми правами на доступ до інформації, вони можуть контролювати та перевіряти дії державних службовців для того,

щоб корупційні дії не залишалися непоміченими або не розглядалися. Тобто першим на прямом участі громадян у протидії корупції є можливість звернення із запитом про доступ до інформації.

В Україні існує правова основа, яка гарантує належне забезпечення права на інформацію. Згідно із Законом України «Про звернення громадян» громадяни мають право звертатися до державних органів, установ і юридичних осіб приватного права, незалежно від їх організаційно-правової форми, а також до громадських об'єднань для отримання інформації<sup>1</sup>. Ця інформація може стосуватися, наприклад, розміру матеріального забезпечення державних службовців або співробітників, антикорупційних заходів, які застосовуються на підприємствах, установах, організаціях тощо. Також Закон України «Про доступ до публічної інформації»<sup>2</sup> надає громадянам права щодо можливості подання запитів щодо доступу до публічної інформації до її розпорядників (Бондаренко, 2021).

Така правова база дозволяє гарантувати право громадян на отримання необхідної інформації та забезпечує прозорість і відкритість державних структур та організацій перед громадянами. Протягом останніх десятиліть прозорість перетворилася з причини, яку просувають громадянські суспільства в усьому світі, на універсальний еталон сучасного управління, офіційно схвалений більшістю урядів світу та пропагований міжурядовими організаціями. За даними FreedomInfo.org<sup>3</sup>, 119 країн прийняли положення про свободу інформації. Прозорості відведена важлива роль у Конвенції ООН проти корупції<sup>4</sup>, вона прямо згадується у списку «цілових результатів» Цілей сталого розвитку ООН за номером 16 як «розвиток ефективних, підзвітних і прозорих інституцій»

та «забезпечення доступу громадськості до інформації» (Mungiu-Pippidi, 2022).

Саме тому бажання громадськості бути частиною «системи прозорості» шляхом реалізації своїх прав – це важливий та надзвичайно дієвий антикорупційний захід. Особливого значення цей захід набуває в умовах воєнного стану, коли важливо забезпечити виняткову прозорість щодо цільового використання бюджетних коштів і коштів, виділених міжнародними партнерами.

По-друге, громадяни можуть діяти як інформатори, повідомляючи про корупційні дії, свідками яких вони стали або про які їм стало відомо. Викривачі відіграють значну роль у викритті корупції та ініціюванні розслідувань, що призводить до виявлення та переслідування корупціонерів. Саме тому другим на прямом участі громадян у сфері протидії корупції є можливість бути викривачем корупції.

Повідомлення про корупцію може зменшити частоту та обсяги корупції, дозволяючи виявляти потенційні правопорушення й вирішувати проблеми на ранній стадії. Проте, щоб реально працювати, системи сповіщення мають бути ретельно розроблені та адаптовані до контексту, із запровадженням засобів захисту для викривачів. Документування чинної політики та обмін досвідом реалізації політики на всіх її етапах можуть допомогти країнам, які прагнуть включити інформування як стратегію боротьби з корупцією в певному секторі (Vian, Agnew, McInnes, 2022).

О. Окафор, Ф. Адебісі, М. Опара та Ч. Окафор (2020) зауважують, що навіть у контексті країни, що розвивається, повідомлення про викривачів підтримується як механізм підзвітності, але втручання, якщо особа недостатньо обізнана, має значний ризик для викривачів і регуляторів, враховуючи загрозу фізичного усунення, і пов'язане з інституційними та операційними викликами.

Щодо України, то в нас існує і законодавство, і конкретні механізми отримання інформації від викривачів, а також гарантії їхньої безпеки. Але попри це, випадків виплати винагороди викривачам корупції дуже мало. І цьому існує пояснення. Наприклад, у вироку Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 24 лютого 2021 року у справі № 398/676/21 йдеться, що викривачі ОСОБА\_2 та ОСОБА\_3 не отримали право на винагороду згідно з вимогами статті 130-1 Кримінального процесуального кодексу України. Згідно зі змістом вироку засуджений, який обіймав посаду молодшого інспектора відділу нагляду і безпеки державної установи «Петрівська

<sup>1</sup> Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>2</sup> Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>3</sup> FreedomInfo.org : сайт. URL: <http://www.freedominfo.org/> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>4</sup> Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : від 31.10.2003 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_c16](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16) (дата звернення: 27.09.2023).

виправна колонія (№ 49)», пропонував ОСОБА\_2 (який відбував покарання і мав право на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання) надати йому неправомірну вигоду, щоб уникнути виявлення його порушень правил поведінки та обов'язків, які могли б ускладнити умови його покарання. ОСОБА\_2 зателефонував своєму знайомому ОСОБА\_3, який надав цю неправомірну вигоду. Проте в тексті вироку не йдеться, чи мали ОСОБА\_2 і ОСОБА\_3 статус викривачів у кримінально-процесуальному сенсі та чи розглядалося питання щодо їх винагороди (Михайленко, 2022).

Також у вироку від 6 липня 2020 року у справі № 279/2578/18 Коростенський міський районний суд Житомирської області наголосив, що, оскільки ОСОБА\_3 був залучений до кримінального провадження як викривач у зв'язку з обвинуваченням інших осіб у корупційних правопорушеннях за схожих обставин, це дозволяє зробити висновок про його співпрацю з правоохоронними органами і підтверджує, що під час досудового слідства відбувалися серйозні порушення норм кримінального процесуального законодавства та вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (Михайленко, 2022).

З огляду на вищевикладене можемо констатувати, що доволі часто громадяни, на жаль, зловживають своїми правами з метою отримання винагороди, однак процесуальний порядок визнання викривачем у кримінальному провадженні є доволі складним і покликаний унеможливити зловживання правами.

По-третє, під час виборів громадяни можуть притягнути політиків до відповідальності, проголосувавши за кандидатів, які віддані боротьбі з корупцією, і не обравши тих, хто пов'язаний з нею. Політичні партії та кандидати часто реагують на занепокоєння громадськості щодо забезпечення голосів. Таким чином, ще одним напрямом участі громадян у сфері протидії корупції є реалізація їхнього виборчого права.

Сьогодні значна частина політологічних досліджень корупції зосереджена на тому, як інституційні межі створюють конкретні структури стимулів, що сприяють (або перешкоджають) корупції серед державних службовців. Попри те, що існують значні розбіжності щодо того, які інституційні правила (наприклад, пропорційна система проти мажоритарної чи парламентська система проти президентської) сприяють виникненню корупції (Golden, 2010), науковці, здається, погоджуються з одним важливим аспектом: виборці повинні карати корумпованих політиків, якщо вони

мають для цього можливість. Ця ідея ґрунтується на класичній інтерпретації моделі ретроспективного голосування як засобу або санкцій проти малоефективних політиків чи для відбору високоефективних. Виборці прагнуть стимулювати добру поведінку з боку своїх представників, винагороджуючи за хороші та караючи за погані результати. Якщо ці думки стосуватимуться корупції, то виборці, маючи огиду до корупції, повинні будуть накладати санкції на корумпованих політиків і обирати чесних. Якщо виборцям не вдається покарати корумпованих політиків, це значною мірою тлумачать як продукт інституційних структур, які мають забезпечити реалізацію демократичних і чесних виборів. Це очікування безпосередньо пов'язує оцінку корупції виборцями з їхнім вибором (De Vries, Solaz, 2017).

Таким чином, варто погодитися з Л. Мотолінією (2021), що здатність притягнути політиків до відповідальності є ознакою демократії, а головним у цьому є розуміння того, що політики можуть балотуватися на переобрання.

По-четверте, підвищення обізнаності про негативні наслідки корупції допомагає сформувати розуміння та нетерпимість громадськості до корупційної поведінки. Освічені громадяни з більшою ймовірністю відкинуть корупцію та підтримають антикорупційні зусилля. На жаль, у Радянському Союзі офіційно корупції не існувало, вона була продуктом ринкових відносин, а отже, протидіяти їй не було потреби. Корупція – це не завжди про гроші, а доволі часто про зв'язки. Саме така корупція лишається найбільш толерованою в нашому суспільстві. Переформатувати ставлення людей старшого покоління дуже важко. Інтуїтивно вони розуміють згубність такої корупції, проте якщо вона може полегшити їхнє життя, то, безумовно, вони скористаються корупційною можливістю. Зовсім інша ситуація з молоддю. Ситуація зі сприйняттям молоддю корупції не змінилася радикально, попри застосування багатьох різних заходів антикорупційної політики на практиці. Спроба змінити соціальні норми шляхом простого націлювання на норми заборони (пояснення суспільству, що корупція – це погано), ймовірно, залишається невдалою серед молоді (Köbis, Iragorri-Carter, Starke, 2018). Більшість молодих людей усвідомлюють згубний вплив корупції на розвиток країни, розвиток бізнесу та економіки, але водночас багато з них досі не знають, як це впливає на них самих та їхнє оточення. Рішення молодих людей виправдовувати чи не виправдовувати нечесну поведінку залежить від багатьох обставин. Однак деякі молоді люди

схильні виправдовувати таку нечесну поведінку, якщо під час корупційної діяльності вигоду отримали не лише суб'єкти корупції, а й особи (працівники підприємства, соціально незахищені сім'ї тощо), які не брали участі в корупційній діяльності (Toleikienė, Balciunas, Juknevičienė, 2020).

Таким чином, якби дивно це не звучало, ми переконані в необхідності антикорупційного виховання ще в закладах дошкільної освіти. Традиційно вважається, що виховання – це процес довготривалого, цілеспрямованого впливу на особистість. Чому ж тоді ситуація з антикорупційним вихованням має бути інакшою? Важливо вибудувати систему антикорупційного навчання, починаючи з дошкільної освіти і закінчуючи вищою. Зокрема, вже зараз на сайті Національного агентства з питань протидії корупції є навчальні курси антикорупційного спрямування для учнів закладів середньої та вищої освіти. Тобто четвертим напрямом участі громадян у сфері протидії корупції є зацікавленість і залученість до антикорупційного навчання.

По-п'яте, залучення громадян до процесів прийняття рішень і формування політики може допомогти забезпечити ефективність антикорупційних заходів і відповідати фактичним потребам людей. Участь громадян може призвести до більш цілеспрямованих та ефективних стратегій боротьби з корупцією. Загалом політика, яка передбачає участь громадян, сприймається громадськістю як більш легітимна. Коли люди мають право голосу при прийнятті рішень, вони, швидше за все, підтримають і дотримуються вжитих заходів. Така підвищена легітимність посилює загальну ефективність антикорупційних ініціатив. Коли громадяни беруть активну участь, вчинити корупційні дії «за закритими дверима» стає складніше, оскільки контроль діє як фактор стримування. Ця підвищена прозорість сприяє підзвітності державних службовців та установ. Зокрема, відповідно до пунктів 4 та 5 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» окремі громадяни в діяльності щодо запобігання корупції мають право: брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах з питань запобігання корупції та вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання корупції<sup>1</sup>.

По-шосте, коли громадяни колективно відкидають корупційну поведінку та дотримуються етичних цінностей, розвивається культура чесності і прозорості. Це може перешкодити громадянам брати участь у корупційних діях. Вони стають більш усвідомленими щодо важливості прозорих інституцій, відкритості у прийнятті рішень та відвертості в інших сферах діяльності, а також виступають проти будь-яких форм корупції. Вважаємо, що для українців суттєвими поштовхами на залученість в антикорупційні реформи стали Помаранчева революція, Революція гідності, а також повномасштабне вторгнення рф.

Ця культурна зміна може включати в себе такі різноманітні аспекти, як зміна ставлення до корупції, зростання громадської свідомості, зміцнення правової бази для боротьби з корупцією та підтримки ініціатив, спрямованих на запобігання корупції та її припинення. Цей процес може сприяти забезпеченню більш ефективних стратегій і заходів для запобігання корупції та зміцненню довіри громадськості до владних органів й інституцій. Зокрема, як це відбувається зараз. Щодо довіри до антикорупційних органів за п'ятибальною шкалою, то відповідно до даних дослідження, проведеного Active Group за допомогою онлайн-панелі SunFlower Sociology, найвищі оцінки отримали Державне бюро розслідувань – 3,1 бали, Національне антикорупційне бюро – 2,98 бали, Національне агентство з питань запобігання корупції – 2,85 бали, останнє місце в рейтингу довіри посідає Спеціалізована антикорупційна прокуратура – 2,84 бали. Навіть під час повномасштабного вторгнення рф корупція залишається однією з ключових проблем в Україні. Отже, боротьба з нею стає другою за важливістю метою після перемоги над зовнішнім агресором. І на цій меті українці активно наголошують перед владою. На тлі цього також існують значущі очікування щодо ефективної роботи «нових» антикорупційних органів, про що свідчить їхнє високе сприйняття (Андрейшина, 2023).

Окрім громадян, активні та динамічні організації громадянського суспільства можуть виступати за політику боротьби з корупцією, надавати підтримку викривачам та сприяти прозорості й підзвітності в державних установах. Залучення громадян до таких організацій посилює загальну боротьбу з корупцією.

Загалом громадські організації (громадські об'єднання, засновниками й членами

<sup>1</sup> Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

(дата звернення: 27.09.2023).



(учасниками) яких є фізичні особи), що борються з корупцією, часто відіграють ключову роль у запровадженні та підтримці антикорупційних реформ. Багато з них є неурядовими організаціями з Києва, які мають сильний професійний потенціал та зв'язки з міжнародними партнерами. Поза межами Києва громадський антикорупційний активізм може набувати різних форм: від невеликих громадських організацій, що фінансуються іноземними джерелами, до самостійних ініціатив; від організацій, які підтримують ідею європейської інтеграції, до націоналістичних груп; від організацій, котрі пропагують свідомість та адвокацію, до тих, що обирають методи примусу. Вчені поки що не мають консолідованого пояснення ефективності таких ініціатив та причин відмінностей в успішності антикорупційної діяльності. Існує низка факторів для успішної організації боротьби з корупцією, як от зовнішні зміни, стратегії адвокації та організаційні характеристики антикорупційних організацій (Бадер та ін., 2019).

Громадські організації відіграють важливу роль у боротьбі з корупцією в Україні з кількох причин. Так, на думку деяких науковців, завдання громадських антикорупційних організацій полягає у сприянні відкритості та прозорості діяльності публічних органів влади, що загалом створює необхідні умови для боротьби з корупцією. Громадські організації також відіграють роль у виявленні фактів корупційних діянь та правопорушень, пов'язаних із корупцією, і забезпечують притягнення винних осіб до відповідальності згідно з чинним законодавством (Абдуллаєв, 2021).

Громадські організації часто діють незалежно від урядових структур і можуть забезпечити неупереджений нагляд за державними установами та посадовими особами. Вони стежать за діяльністю уряду та викривають корупцію, що допомагає притягнути державних службовців до відповідальності. Однією з ключових функцій громадянського суспільства, а також основним механізмом протидії корупції, є громадський контроль. Багато експертів називають його «дійсною четвертою владою». За результатами моніторингу, найбільш ефективними формами участі громадянськості в боротьбі з корупцією є проведення громадських розслідувань щодо фактів корупції та громадський контроль і моніторинг адміністративних практик у сферах з підвищеним ризиком корупції. Громадський контроль має такий широкий спектр форм участі у протидії корупції, як громадська експертиза рішень владних органів, антикорупційна ек-

спертиза проектів нормативно-правових актів, оцінювання регуляторного впливу, контроль за витратами бюджетних коштів та достовірністю декларацій держслужбовців та ін. (Басанцов, Зубарева, 2016).

Громадська експертиза проектів та чинних нормативно-правових актів відіграє важливу роль у зміцненні громадянського суспільства та є ефективним інструментом залучення представників громадськості до процесу створення нормативних актів. Цей механізм є незалежним та має позитивний вплив на розвиток процесу нормотворчості (Онищук, 2018). Як зауважує І. Яцків, для оцінки ефективності проектів та чинних нормативно-правових актів органи публічного управління та громадянське суспільство повинні бути зацікавлені у використанні таких інструментів, як громадська антикорупційна експертиза, громадська антидискримінаційна експертиза та громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади. Однак натепер, за інформацією з сайту «Громадянське суспільство і влада», рівень використання громадськістю цих інструментів оцінки, зокрема ефективності актів органів публічного управління, є доволі низьким або ж інформація про їхнє використання зовсім відсутня (Яцків, 2021).

Громадські організації в Україні активно виступають за прозорість, підзвітність та антикорупційні реформи. Вони підвищують обізнаність про згубний вплив корупції на суспільство, мобілізують громадську підтримку антикорупційних заходів і тиснуть на уряд, щоб він вживав відповідних заходів. Наприклад, громадські організації можуть підвищувати рівень обізнаності, звертаючись до наявних звітів або проводячи власний моніторинг і розслідування, а потім поширюючи свої результати через звичайні медіа або соціальні. Існує також різниця між тими, хто ставить собі за мету виявлення конкретних випадків зловживань (функція «пожежної тривоги»), і тими, хто бере участь у більш широких та узгоджених кампаніях. Прикладом останнього є Індекс сприйняття корупції, розроблений Transparency International.

Громадські організації також активно сприяють адвокації законодавчих змін і реформ у державному секторі. Це може враховувати «спокійний» лобізм або ж вони стають учасниками публічних кампаній разом з коаліціями однодумців. Для досягнення максимального ефекту активісти можуть залучати підтримку інших суб'єктів, таких як медіа або міжнародні партнери (Нестеренко, Білецький, Бадер, 2019).

Також громадські антикорупційні організації займаються дослідженнями та аналізом проблем, пов'язаних із корупцією, пропонуючи рекомендації щодо політики, засновані на фактах, для усунення системних недоліків і прогалин у системі боротьби з корупцією. Наприклад, громадська організація «Центр протидії корупції» проадвокувала 34 законопроекти. Вона є однією з головних лобістів антикорупційного законодавства та створення антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Агентства по поверненню активів<sup>1</sup>.

Група «Антикорупційна реформа» Реанімаційного пакету реформ своїми здобутками вважає кілька ключових антикорупційних законопроектів: «Закон про державні закупівлі (проект 4587) та зміни до попередньої редакції закону (проект 2207); Закон про систему спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції (Нацбюро антикорупційних розслідувань) (проект 5085); Закон про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки (проект 4284а); Закон про запобігання корупції (проект 5113); Закон про визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів (проект 5114)»<sup>2</sup>.

Громадські організації підтримують реформи правової та судової систем, щоб підвищити їхню спроможність розслідувати, переслідувати і розглядати справи про корупцію. Зміцнення верховенства права є вирішальним у боротьбі з корупцією. Наприклад, Transparency International Україна щорічно, визначаючи Індекс сприйняття корупції, надає свої рекомендації щодо її скорочення. Найчастіше йдеться саме про необхідність завершення судової реформи. Значна роль Transparency International Україна в розвитку екосистеми органів протидії корупції була визначна з моменту впровадження антикорупційних реформ. На особливу увагу заслуговує їхня команда, яка разом із партнерами успішно провела адвокаційну кампанію з ухвалення закону, що відповідав рекомендаціям Венеційської комісії. Також Transparency International Україна здійснювала аналіз претендентів на посади суддів Вищого антикорупцій-

ного суду, а після цього активно надавала рекомендації для зміцнення стійкості та ефективності антикорупційних інституцій<sup>3</sup>.

Багато громадських організацій в Україні співпрацюють з міжнародними партнерами, використовуючи знання, досвід та ресурси для протидії корупції. Ця співпраця допомагає впроваджувати найкращі практики та відповідати міжнародним стандартам боротьби з корупцією. Наприклад, Міждисциплінарний науково-освітній центр протидії корупції Національного університету «Києво-Могилянська академія» (ACREC) спільно з Лейденським університетом (Нідерланди) розпочали перший в Україні дослідницький проект. Головна мета проекту – з'ясувати, які фактори пояснюють успіхи та виклики антикорупційної діяльності громадянського суспільства в Україні<sup>4</sup>.

Зазвичай подібна міжнародна кооперація відбувається за рахунок отримання грантів на проведення різних заходів. Важливо зауважити, що низка міжнародних громадських організацій мають свої представництва в Україні.

Громадські організації представляють інтереси громадянського суспільства та діють як противага політичній владі. Вони чинять вплив на владу з метою впровадження антикорупційних заходів і залишаються пильними щодо будь-яких спроб підірвати втілення антикорупційних реформ. Хотілося б звернути увагу, що в умовах публічності подібний вплив є дуже відчутним. Реформи мають бути «справжніми», а не номінальними, адже громадські організації будуть не заангажовано здійснювати моніторинг їх впровадження та ефективності. Ця оцінка допомагає визначити сфери для покращення та забезпечує ефективне використання ресурсів.

Окрім протидії корупції, громадські організації зосереджуються на превентивних заходах. Вони працюють над розбудовою інституційної доброчесності, сприянням етичній поведінці та прищепленням цінностей протидії корупції в суспільстві.

**ВИСНОВКИ.** Підсумовуючи, варто зауважити, що громадяни та громадські організації відіграють важливу роль у протидії корупції, оскільки слугують захисниками суспільних інтересів, забезпечують незалежний нагляд, мобілізують громади, захищають викривачів,

<sup>1</sup> Антикорупційні громадські організації // Права людини : сайт. URL: <http://akr.pravalyudyny.org/about-corruption/anticorruption/antikoruptionsijni-gromadski-organizatsiji.html> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Про нас // Transparency International Ukraine : сайт. URL: <https://ti-ukraine.org/about/#mission> (дата звернення: 27.09.2023).

<sup>4</sup> Наші проекти // ACREC : сайт. URL: <https://acrec.org.ua/nashi-proekty/> (дата звернення: 27.09.2023).

виступають за реформи в політиці та сприяють прозорості, підзвітності й належному управлінню. Зокрема, громадяни мають повноваження вимагати відповідальності, діяти як інформатори, впливати на політику та вибори, підвищувати обізнаність громадськості та пропагувати етичні цінності. Їхня участь є важливою для розвитку прозорих, підзвітних і

вільних від корупції суспільств. Громадські організації також є важливими суб'єктами протидії корупції в Україні. Їхній незалежний нагляд, адвокація, підтримка викривачів, аналіз політики та взаємодія з громадянами значною мірою сприяють просуванню прозорості, підзвітності та належного управління в країні.

### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Абдуллаєв В. А. Роль громадянського суспільства у запобіганні та протидії корупції. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2021. № 3 (30). С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2021-3.1>.
2. Андрейшина Н. Довіра до антикорупційних органів // Active Group : сайт. 24.01.2023. URL: <https://activegroup.com.ua/2023/01/24/dovira-do-antikorupciijnix-organiv/> (дата звернення: 27.09.2023).
3. Бадер М., Гус О., Мелешевич А., Нестеренко О. Антикорупційна діяльність місцевих громадських організацій: способи впливу // *Громадянське суспільство vs. корупція в Україні* / за заг. ред. О. В. Нестеренко. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. С. 14–73.
4. Басанцов І. В., Зубарева О. О. Корупція в Україні: сучасні реалії та ефективні засоби протидії : монографія. Суми : Сум. держ. ун-т, 2016. 113 с.
5. Бондаренко О. С. Концепція кримінально-правової протидії корупції : монографія. Суми : Сум. держ. ун-т, 2021. 472 с.
6. Ільєнок Т. В. Боротьба з корупцією: міжнародний досвід. *Юридична наука*. 2013. № 2. С. 71–77.
7. Каблак П. І. Деякі міркування щодо визначення поняття «громадськість» у контексті налагодження взаємовідносин із судовою владою. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 186–189.
8. Милосердна І. М. Участь громадянського суспільства у протидії корупції: досвід країн Центрально-Східної Європи. *Політичне життя*. 2019. № 3. С. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.6>.
9. Михайленко В. Участь викривача у кримінальному провадженні крізь призму судової практики // *Юридична Газета online* : сайт. 10.10.2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/uchast-vikrivacha-u-kriminalnomu-provadhenni-kriz-prizmu-sudovoyi-praktiki.html> (дата звернення: 27.09.2023).
10. Нестеренко О., Білецький А., Бадер М. Вплив місцевих громадських організацій на впровадження антикорупційних реформ в регіонах України. Резюме моніторингового звіту 12/2019. Київ, 2019. URL : <https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/zvit-210x210-1e.pdf> (дата звернення: 27.09.2023).
11. Онишук І. І. Способи підвищення якості та ефективності впливу інститутів громадянського суспільства на нормопроекування органів державної влади. *ScienceRise: Juridical Science*. 2018. № 4 (6). С. 9–15. DOI: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2018.149740>.
12. Трепак В. М. Інститути громадянського суспільства як суб'єкти протидії корупції в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31, № 4. С. 204–211. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/33>.
13. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред.: Ю. С. Шемшученко та ін. ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 669 с.
14. Яцків І. Я. Громадська експертиза проєктів та чинних нормативно-правових актів органів публічного управління України як засіб забезпечення їх ефективності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 18. С. 125–131. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.18.125>.
15. De Vries C. E., Solaz H. The Electoral Consequences of Corruption. *Annual Review of Political Science*. 2017. Vol. 20. Pp. 391–408. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-052715-111917>.
16. Elers B., Giannakopoulos A., Tänzler D. Citizens' Participation and Anti-Corruption: the Advocacy and Legal Advice Centres of Transparency International and the EU-funded Research Project 'ALACs' // *Anti-Corruption Regimes in Europe: Between Corruption, Integration, and Culture* / hrsg. von S. Wolf. Baden-Baden : Nomos-Verl., 2010. Pp. 179–194.
17. Golden M. Puzzles of political corruption in modern advanced democracies // *Democracy and Accountability: Globalized Political Responsibility* / ed. by H. Magara. Toyko : Fukosha, 2010. Pp. 184–199.
18. Köbis N. C., Iragorri-Carter D., Starke C. A. Social psychological view on the social norms of corruption // *Corruption and Norms. Political Corruption and Governance* / ed. by I. Kubbe, A. Engelbert. Cham : Palgrave Macmillan, 2018. Pp. 31–52. DOI: [https://doi.org/10.1007/978-3-319-66254-1\\_3](https://doi.org/10.1007/978-3-319-66254-1_3).

19. Mincigrucci R., Mazzoni M. Civil Society and Corruption: Changes and Challenges // ECPR General Conference 2020 (24–28 August, 2020). URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/9960> (дата звернення: 27.09.2023).

20. Motolinia L. Electoral Accountability and Particularistic Legislation: Evidence from an Electoral Reform in Mexico. *American Political Science Review*. 2021. Vol. 115, Iss. 1. Pp. 97–113 DOI: <https://doi.org/10.1017/S0003055420000672>.

21. Mungiu-Pippidi A. Transparency and corruption: Measuring real transparency by a new index. *Regulation and Governance*. 2022. Vol. 17, Iss. 4. Pp. 1094–1113. DOI: <https://doi.org/10.1111/rego.12502>.

22. Okafor O. N., Adebisi F. A., Opara M., Okafor C. B. Deployment of whistleblowing as an accountability mechanism to curb corruption and fraud in a developing democracy. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*. 2020. Vol. 33, Iss. 6. Pp. 1335–1366. DOI: <https://doi.org/10.1108/AAAJ-12-2018-3780>.

23. Toleikiene R., Balciunas S., Juknevičienė V. Youth Attitudes Towards Intolerance to Corruption in Lithuania. *Scientific Papers of the University of Pardubice*. 2020. Vol. 28, Iss. (2). DOI: <https://doi.org/10.46585/sp28020109>.

24. Vian T., Agnew B., McInnes K. Whistleblowing as an anti-corruption strategy in health and pharmaceutical organizations in low-and middle-income countries: a scoping review. *Global Health Action*. 2022. Vol. 15, Iss. 1. DOI: <https://doi.org/10.1080/16549716.2022.2140494>.

Надійшла до редакції: 02.10.2023

Прийнята до опублікування: 12.11.2023

## REFERENCES

1. Abdullayev, V. A. (2021). The role of civil society in preventing and combating corruption. *Public Administration and Customs Administration*, 3(30), 5–13. <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2021-3.1>.

2. Andreishyna, N. (2023, January 24). *Confidence in anti-corruption bodies*. Active group. <https://activegroup.com.ua/2023/01/24/dovira-do-antikorupcijnix-organiv/>.

3. Bader, M., Gus, O., Meleshevych, A., & Nesterenko, O. (2019). Anti-corruption activities of local public organizations: methods of influence. In O. Nesterenko (Ed.), *Civil society vs. corruption in Ukraine* (pp. 15–73). SPIRIT AND LETTER.

4. Basantsov, I. V., & Zubareva, O. O. (2016). *Corruption in Ukraine: current realities and effective countermeasures*. Sumy State University.

5. Bondarenko, O. S. (2021). *The concept of criminal and legal anti-corruption*. Sumy State University.

6. De Vries, C. E., & Solaz, H. (2017). The Electoral Consequences of Corruption. *Annual Review of Political Science*, 20, 391–408. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-052715-111917>.

7. Elers, B., Giannakopoulos, A., & Tänzler, D. (2010). Citizens' Participation and Anti-Corruption: the Advocacy and Legal Advice Centres of Transparency International and the EU-funded Research Project 'ALACs'. In S. Wolf (Ed.), *Anti-Corruption Regimes in Europe: Between Corruption, Integration, and Culture* (pp. 179–194). Nomos-Verl.

8. Golden, M. (2010). Puzzles of political corruption in modern advanced democracies. In H. Magara (Ed.), *Democracy and Accountability: Globalized Political Responsibility* (pp. 184–199). Fukosha.

9. Ilienok, T. V. (2013). Combating corruption: international experience. *Juridical Science*, 2, 71–77.

10. Kablak, P. I. (2014). Some considerations regarding the definition of the concept of “public” in the context of establishing relations with the judiciary. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*, 12, 186–189.

11. Köbis, N. C., Iragorri-Carter, D., & Starke, C. (2018). A Social Psychological View on the Social Norms of Corruption. In: I. Kubbe, A. Engelbert (Eds), *Corruption and Norms. Political Corruption and Governance* (pp. 31–52). Palgrave Macmillan. [https://doi.org/10.1007/978-3-319-66254-1\\_3](https://doi.org/10.1007/978-3-319-66254-1_3).

12. Mincigrucci, R., & Mazzoni, M. (2020, August 24–28). Civil Society and Corruption: Changes and Challenges. In *ECPR General Conference 2020*. <https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/9960>.

13. Motolinia, L. (2021). Electoral Accountability and Particularistic Legislation: Evidence from an Electoral Reform in Mexico. *American Political Science Review*, 115(1), 97–113. <https://doi.org/10.1017/S0003055420000672>.

14. Mungiu-Pippidi, A. (2022). Transparency and corruption: Measuring real transparency by a new index. *Regulation and Governance*, 17(4), 1094–1113. <https://doi.org/10.1111/rego.12502>.

15. Mykhailenko, V. (2022, October 10). *Whistleblower participation in criminal proceedings through the prism of court practice*. Legal Newspaper Online. <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/uchast-vikrivacha-u-kriminalnomu-provadhenni-kriz-prizmu-sudovoyi-praktiki.html>.

16. Myloserdna, I. M. (2019). The participation of civil society in combating corruption: experience of Central and Eastern European Countries. *Political Life*, 3, 37–43. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.6>.

17. Nesterenko, O., Biletskyi, A., & Bader, M. (2019). *The influence of local public organizations on the implementation of anti-corruption reforms in the regions of Ukraine. Summary of the monitoring report 12/2019*. <https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/zvit-210x210-1e.pdf>.
18. Okafor, O. N., Adebisi, F. A., Opara, M., & Okafor, C. B. (2020). Deployment of whistleblowing as an accountability mechanism to curb corruption and fraud in a developing democracy. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 33(6), 1335–1366. <https://doi.org/10.1108/AAAJ-12-2018-3780>.
19. Onyshchuk, I. I. (2018). The methods of increasing quality and efficiency of influence of civil society institutions on the normal projecting of government authorities. *ScienceRise: Juridical Science*, 4(6), 9–15. <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2018.149740>.
20. Shemshuchenko, Yu. S. et al. (1998). *Law encyclopedia* (Vol. 1). Ukrainian encyclopedia.
21. Toleikienė, R., Balciunas, S., & Juknevičienė, V. (2020). Youth Attitudes Towards Intolerance to Corruption in Lithuania. *Scientific Papers of the University of Pardubice*, 28(2). <https://doi.org/10.46585/sp28020109>.
22. Trepak, V. M. (2020). Civil society institutions as subjects of combating corruption in Ukraine. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences*, 31(4), 204–211. <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/33>.
23. Vian, T., Agnew, B., & McInnes, K. (2022). Whistleblowing as an anti-corruption strategy in health and pharmaceutical organizations in low-and middle-income countries: a scoping review. *Global Health Action*, 15(1). <https://doi.org/10.1080/16549716.2022.2140494>.
24. Yatskiv, I. Ya. (2021). Public appraisals of projects and current legal acts of public administration bodies of Ukraine as an instrument for their effectiveness provision. *Investment: Practice and Experience*, 18, 125–131. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.18.125>.

Received the editorial office: 2 October 2023

Accepted for publication: 12 November 2023

**OLHA SERHIIVNA BONDARENKO,**

*Doctor of Law, Associate Professor,  
Sumy State University,  
Department of Criminal Law and Procedure;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2288-1393>,  
e-mail: [o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua](mailto:o.bondarenko@yur.sumdu.edu.ua)*

**THE ROLE AND ACTIVITIES OF THE PUBLIC IN THE IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION REFORMS**

The article is devoted to an important and topical issue of legal description of the role and activities of the public in the implementation of anti-corruption reforms.

Countering corruption has always been an important task for Ukraine. It has been proven that the public is the most interested stakeholder in the fight against corruption. It is the members of civil society who want to live in a state governed by the rule of law, where the principles of equality, publicity and transparency are truly in place. And the success of anti-corruption changes depends on the willingness and participation of every member of civil society.

It is noted that civil society involves active participation of citizens in political processes, civil dialogue and various public initiatives. Its main goal is to protect the rights and interests of citizens, as well as to oversee the activities of government agencies and prevent possible abuses.

The legal and numerous doctrinal definitions of the concept of “public” and its components in the context of anti-corruption reforms are analysed.


It is substantiated that the experience of involving the public in the implementation of anti-corruption reforms can be successful only if representatives of public authorities and business are open and transparent.

It is emphasised that citizens and civil society organisations play an important role in combating corruption, as they serve as advocates for the public interest, provide independent oversight, mobilise communities, protect whistleblowers, advocate for policy reforms and promote transparency, accountability and good governance. In particular, citizens are empowered to demand responsibility, act as whistleblowers, influence policy and elections, raise public awareness and promote ethical values. Their participation is essential for the development of transparent, accountable and corruption-free societies. Civil society organisations are also important actors in the anti-corruption fight in Ukraine. Their independent oversight, advocacy, support for whistleblowers, policy analysis and engagement with citizens contribute significantly to the promotion of transparency, accountability and good governance in the country.

**Key words:** *civil society, public, NGOs, corruption, anti-corruption.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Бондаренко О. С. Роль і напрями діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 82–94. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.07>.

**Citation (APA):** Bondarenko, O. S. (2023). The role and activities of the public in the implementation of anti-corruption reforms. *Law and Safety*, 4(91). 82–94. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.07>.

**ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ФЕДЧЕНКО,***кандидат юридичних наук, доцент,**Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,**кафедра кримінального процесу та стратегічних розслідувань;* <https://orcid.org/0000-0003-4006-3535>,*e-mail: mixayluz@ukr.net***ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ ЗА ПІДОЗРОЮ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ  
ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ОСКАРЖЕННЯ  
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Проаналізовано положення чинного кримінального процесуального законодавства України та окремі наукові праці в галузі кримінального процесу щодо здійснення затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення без ухвали слідчого судді, суду, особливо, коли затримання особи за підозрою проводиться уповноваженою службовою особою на місці вчинення злочину або одразу після його вчинення. Наголошено, що крім дізнавача, слідчого, прокурора, органів, які уповноважені на здійснення досудового розслідування, до суб'єктів, які також мають право затримати особу за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, належать поліцейські, військові, що перебувають на службі в Національній гвардії України, службовці спеціального правоохоронного військового формування служби правопорядку, працівники служби Управління державної охорони, військовослужбовці, які виконують обов'язки з охорони державного кордону, співробітники правоохоронного органу спеціального призначення Служби безпеки України, співробітники державного правоохоронного органу (Національного антикорупційного бюро України), співробітники митної служби, посадові особи, задіяні у проведенні антитерористичної операції, посадові й службові особи установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, капітани морських чи річкових суден України, що перебувають за її межами, працівники департаменту економічної безпеки. Розглянуто питання щодо наявності правових аспектів обґрунтованості здійснення затримання, особливо, коли таке затримання проводиться уповноваженою службовою особою. Запропоновано передбачити у ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України положення, яке розтлумачувало б вимоги щодо обґрунтованості рішень, особливо при затриманні особи, що відбувається на підставі положень, передбачених ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України. Проаналізовано положення кримінального процесуального законодавства щодо можливості затриманої за підозрою особи, яка вже має процесуальний статус підозрюваного, оскаржити відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 42 Кримінального процесуального кодексу України обґрунтованість свого затримання. Звернено увагу на проблемні правові аспекти, які не дозволяють під час досудового розслідування затриманій (без ухвали слідчого судді) за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення особі повною мірою реалізувати своє право на оскарження обґрунтованості затримання та звернутися з відповідною скаргою до прокурора, слідчого судді, коли таке затримання проводилося на місці вчинення злочину чи одразу після його вчинення. Із цією метою запропоновано передбачити у Кримінальному процесуальному кодексі України положення, відповідно до якого при затриманні особи відповідно до статей 207, 208 Кримінального процесуального кодексу України та складання протоколу про затримання уповноважена службова особа, яка склала вказаний протокол, зобов'язана негайно з моменту поміщення затриманого до ізолятора тимчасового тримання скласти постанову про обґрунтованість затримання та вручити її копію затриманому. Для забезпечення реалізації права підозрюваної (затриманої) особи вимагати перевірки обґрунтованості затримання запропоновано можливий порядок звернення до прокурора, слідчого судді щодо оскарження такого затримання під час досудового розслідування.

**Ключові слова:** *затриманий, службова особа, обґрунтоване рішення, скарга, слідчий суддя.*

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Питання затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, як і питання законності, достатньої обґрунтованості та правомірності прийнятих

рішень у кримінальному провадженні не втрачають своєї актуальності. Системний аналіз практики застосування затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення свідчить, що переважно правоохоронні органи у зв'язку з недосконалістю чинного кримінального процесуального законодавства змушені вказувати у протоколі затримання однаковий час затримання і час складання протоколу про затримання вже після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) навіть у тому разі, якщо ці дії відбулися в різні проміжки часу, тим самим порушуючи вимоги ст. 209 Кримінального процесуального кодексу України<sup>1</sup> (далі – КПК України) і зазвичай особливо не обґрунтовуючи підстави та умови затримання. Неможливість за чинною редакцією КПК України реалізувати своє право на оскарження позбавляє затриманого на певному етапі під час досудового розслідування реалізувати своє право на свободу, вільне пересування та недоторканність, передбачене ст. 29 Конституції України<sup>2</sup>.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Мета статті полягає в отриманні наукового результату щодо процесуальних аспектів обґрунтованості затримання за підозрою особи на місці вчинення злочину чи одразу після його вчинення та можливості оскарження такого затримання під час досудового розслідування.

Для досягнення окресленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначити та проаналізувати положення кримінального процесуального законодавства, яким регламентується затримання особи без ухвали слідчого судді, суду на місці вчинення злочину чи безпосередньо після його вчинення; з'ясувати правові елементи обґрунтованості здійснення такого затримання уповноваженою службовою особою; дослідити можливості оскарження затримання під час досудового розслідування підозрюваною особою, яка, крім того, має право вимагати й перевірки обґрунтованості свого затримання; розглянути питання щодо по-

рядку застосування можливої процедури оскарження затримання та шляхів реалізації права підозрюваної (затриманої) особи вимагати перевірки обґрунтованості затримання, а відповідно і права на його оскарження під час досудового розслідування.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** У процесі дослідження було здійснено пошук, узагальнення та аналіз наукових публікацій щодо здійснення затримання без ухвали слідчого судді, суду підозрюваної особи на місці вчинення злочину чи одразу після його вчинення. Проаналізовано правові аспекти щодо можливої обґрунтованості такого затримання, підстави, умови та порядок його оскарження на стадії досудового розслідування. Зокрема, метод системного аналізу, системно-структурний метод та загальнонаукові методи аналізу й синтезу дозволили проаналізувати підстави та умови затримання уповноваженою службовою особою особи за підозрою у вчиненні злочину на місці злочину чи одразу після його вчинення; дослідити правові положення, які можна покласти в основу доведення обґрунтованості такого затримання та визначити процесуальний порядок щодо можливості оскарження підозрюваним обґрунтованості свого затримання під час досудового розслідування.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Суб'єктами затримання особи за підозрою у вчиненні злочину без рішення суду можуть бути як уповноважені службові особи правоохоронних органів, так і пересічні громадяни, які, реалізуючи своє громадянське право із суспільно корисних мотивів щодо боротьби зі злочинністю, також мають право на затримання злочинця на місці вчинення злочину чи одразу після його вчинення. І такі дії у кримінальному законодавстві, як зазначають Л. М. Лобойко й О. А. Банчук (2014, с. 137), розглядаються як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння в діях особи, яка здійснює затримання. Право на затримання має кожна особа, яка використовує його з позиції необхідності виконання громадянського обов'язку, захисту своїх прав, свобод і законних інтересів (Авраменко, Благута, Хитра, 2014, с. 90).

Повертаючись до суб'єктів, уповноважених на затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, слід зауважити, що крім дізнавача, слідчого, прокурора органів, які уповноважені на здійснення досудового розслідування, а також слідчого судді, до суб'єктів, котрі також, як зазначають у своїй статті Т. Г. Фоміна та В. В. Рогальська (2022, с. 373–374), мають право затримати

<sup>1</sup> Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.09.2023).

<sup>2</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 26.09.2023).



особу за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, належать: 1) всі поліцейські; 2) всі військові, що перебувають на службі в Національній гвардії України та виконують правоохоронні функції із захисту життя, прав, свобод та законних інтересів людини; 3) всі службовці спеціального правоохоронного військового формування служби правопорядку, яка призначена для захисту життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів не лише військовослужбовців, а й звичайних громадян; 4) працівники служби Управління державної охорони, до обов'язків яких разом з іншими обов'язками також належить обов'язок з охорони життя та здоров'я посадових осіб органів державної влади та членів їхніх сімей; 5) військовослужбовці, які виконують обов'язки з охорони державного кордону, а також інші працівники, які залучені до оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України; 6) співробітники правоохоронного органу спеціального призначення Служби безпеки України, які забезпечують державну безпеку України; 7) співробітники державного правоохоронного органу (Національного антикорупційного бюро України), на яких покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів; 8) уповноважені посадові особи державного правоохоронного органу, які уповноважені виявляти, припиняти та розкривати злочини, які не віднесені до підслідності Національного антикорупційного бюро України та вчиняються вищими посадовими особами, котрі займають особливо відповідальне становище, перебуваючи на державній службі, та іншими державними службовцями, суддями та працівниками правоохоронних органів; 9) посадові особи, які відповідно до Митного кодексу України здійснюють митний контроль на території України щодо вчинення дій та переміщення товарів іншими особами під час проходження ними митного контролю; 10) посадові особи, які задіяні до проведення антитерористичної операції та під час її проведення мають право в районі проведення такої операції здійснювати затримання осіб, які вчинили чи вчиняють правопорушення; 11) посадові й службові особи, які зобов'язані виявляти кримінальні правопорушення, запобігати їм та припиняти їх вчинення в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, перебуваючи там на службі; 12) капітани морських чи річкових суден України, що перебувають за її межами під державним прапором, пізнавальним знаком України та приписані до порту в Україні, коли під час перебування за межами України на та-

кому судні вчиняється кримінальне правопорушення, вони також мають право затримувати особу за підозрою у його вчиненні; 13) працівники правоохоронного органу, які виявляють та розкривають злочини, що вчиняються у сфері економіки та завдають шкоди економічній безпеці України. Проте, як наголошують у своїй роботі дослідниці, зазначений перелік не є вичерпним, оскільки його доповнення або скорочення залежить від унесення змін і доповнень до законодавства України, пов'язаних із реформуванням системи правоохоронних органів (створення нових, реорганізація або ліквідація чинних органів тощо).

Водночас заслуговує на підтримку думка М. М. Потоцького (2022, с. 91) про те, що необхідно ухвалити спеціальний закон, який би визначав суб'єктів, уповноважених у випадках, передбачених таким законом, здійснювати затримання осіб на місці злочину чи одразу після його вчинення за аналогією до ч. 1 ст. 37 Закону України «Про Національну поліцію», де поліція уповноважена здійснювати затримання на підставах, у порядку та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення, а також іншими законами України<sup>1</sup>.

У кримінальному провадженні затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (як один із різновидів заходів забезпечення кримінального провадження) регламентоване ст. 208 КПК України, яка визначає підстави вказаного затримання, порядок його здійснення та передбачає можливість проведення особистого обшуку затриманого з дотриманням вимог статей 223, 236 КПК України. Крім цього, без ухвали слідчого судді відповідно до норм ст. 207 КПК України передбачено здійснення законного затримання, яке в теорії кримінального процесу розглядається як окремий вид затримання особи на місці вчинення злочину будь-якою іншою особою. Хоча, як справедливо наголошує А. Ю. Сердечна (2016, с. 127), якщо для пересічного громадянина законне затримання є його правом, яким він може скористатися чи не скористатися, то для працівників поліції законне затримання є не правом, а прямим обов'язком.

Затримання особи хоча і є короткостроковим заходом кримінального процесуального

<sup>1</sup> Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 26.09.2023).

примусу, оскільки відбувається в межах 72 годин, але належить до групи ізоляційних заходів, бо затримана особа поміщається до ізолятора тимчасового тримання і вона на певний час позбавляється можливості вільного пересування (Захарко та ін., 2021, с. 45; Бойко та ін., 2019, р. 31; Лобойко, Банчук, 2014, с. 137; Бутенко, 2019, с. 159; Фаринник, 2015, с. 137; Авраменко, Благута, Хитра, 2014, с. 90–91), чим обмежується її конституційне право на свободу, вільне пересування та недоторканність, передбачене ст. 29 Конституції України<sup>1</sup>.

Серед підстав затримання, визначених ст. 208 КПК України, є підстави, які дозволяють здійснювати фактичне затримання особи навіть тоді, коли внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення, що вже відбулося, ще не було здійснено. Такого висновку дозволяє дійти редакція пунктів 1 та 2 ч. 1 ст. 208 КПК України, за змістом яких за підозрою у вчиненні злочину особа підлягає затриманню на місці вчинення або на місці замаху на вчинення такого злочину. Також особа за підозрою у вчиненні злочину підлягає затриманню, якщо безпосередньо після його вчинення інша особа, зокрема потерпілий, котра є очевидцем цього злочину, прямо вказала на таку особу; якщо безпосередньо після вчинення злочину на тілі, одязі підозрюваної особи чи на місці вчинення злочину було виявлено сукупність очевидних ознак, з яких випливає, що саме ця особа щойно вчинила злочин<sup>2</sup>.

Проте зазначені випадки затримання особи за підозрою у вчиненні злочину службовою особою на місці вчинення такого злочину не є вичерпними, оскільки законодавець, враховуючи уведення воєнного стану на території України, передбачив ще одну підставу затримання особи за підозрою у вчиненні злочину без ухвали слідчого судді, а саме: у разі, якщо можлива втеча такої особи з метою ухилення від кримінальної відповідальності (п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК)<sup>3</sup>, чим значно розширив можли-

вість здійснення затримання особи на території, де діє воєнний стан, за підозрою у вчиненні вже будь-якого злочину уповноваженою службовою особою і без ухвали слідчого судді (Фоміна, Рогальська, 2022, с. 373).

Припинення злочинних посягань реалізується шляхом обмеження права на свободу та особисту недоторканність задля досягнення суспільно корисної мети. Законодавець допускає такий ступінь обмеження прав та свобод особи з огляду на суспільну небезпечність кримінальних правопорушень. Припинення кримінальних правопорушень здійснюється на стадії готування до злочину чи замаху на злочин. До того ж, припиняючи (шляхом обмеження права на свободу та особисту недоторканність) протиправну поведінку особи, яка порушує законодавство про кримінальну відповідальність, правоохоронні органи унеможливають подальшу її злочинну діяльність, а тому таке припинення є соціально необхідною та суспільно важливою діяльністю, що має на меті недопущення протиправної поведінки осіб (Потоцький, 2022, с. 71, 74).

Постає законодамірне питання щодо мотивів та мети затримання, яке в наукових колах породжує значні дискусії. Так, наприклад, на думку В. М. Тертишника (2018, с. 316), необхідність перешкодити підозрюваній особі ухилитися від кримінального переслідування чи переховуватися від органів досудового розслідування і негативно впливати на перебіг кримінального провадження та продовжити свою злочинну діяльність слід розглядати як мотив затримання.

Розглядаючи мету затримання, Т. О. Лоскутов (2011, с. 101–102) наголошує, якщо щодо особи наявне припущення про її винуватість у вчиненні злочину і щодо неї застосоване затримання, то метою такого затримання є забезпечення її короткочасної належної поведінки, оскільки воно спрямоване на забезпечення кримінального переслідування слідчим та встановлення причетності затриманої особи до вчинення злочину шляхом отримання обвинувальних доказів. Дійсно, як зауважує у своїй роботі Д. В. Лазарева (2018, с. 64), затримання особи за підозрою у вчиненні злочину створює необхідні передумови для виявлення та закріплення доказів у такому кримінальному провадженні шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які мають місце одночасно чи відразу після затримання особи. Такими процесуальними діями можуть бути особистий обшук затриманого, примусове освідування, пред'явлення підозрюваного чи викрадених речей для впізнання,

<sup>1</sup> Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 26.09.2023).

<sup>2</sup> Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.09.2023).

<sup>3</sup> Там само.

примусове отримання зразків для проведення експертизи тощо (Потоцький, 2022, с. 77).

Досліджуючи у своїй роботі мету затримання, М. М. Потоцький (2022, с. 68–69) аналізує різні погляди вчених-процесуалістів із цього питання. Він зауважує, що Є. І. Макаренко (2013) не підтримував ототожнення мети затримання з метою застосування запобіжних заходів, аргументуючи таку позицію тим, що мета, зазначена у ч. 1 ст. 177 КПК України, стосується скоріше обрання до особи ізоляційних запобіжних заходів, а не її затримання. І таку позицію у своїх працях підтримують інші вчені, наголошуючи на тому, що сутність інститутів затримання і запобіжних заходів суттєво відрізняється. У зв'язку з цим недоцільно об'єднувати цілі їх застосування, оскільки метою затримання особи без відповідної ухвали судових органів є з'ясування причетності затриманого до вчиненого кримінального правопорушення. Далі М. М. Потоцький (2022) наводить протилежну точку зору, якої дотримуються деякі науковці, що з'ясування причетності особи до злочину є загальною метою розслідування, а тому застосування затримання з такою метою не виправдано розширює межі примусового впливу, оскільки мета затримання полягає у припиненні злочину особою, запобіганні її уникненню від слідства й суду, фальсифікації нею доказів та іншим спробам завдати шкоди кримінальному провадженню. Продовжуючи свою думку, М. М. Потоцький (2022) зауважує, що співвідношення «підстави – мотиви – мета – умови» у разі застосування затримання можна відобразити таким чином: якщо підстави, мотиви та мета, які є причиною, приводом до застосування затримання, характеризують його з точки зору обґрунтованості, то умови як сукупність певних вимог правового характеру слугують гарантією законності його застосування. Із цього ж питання Є. І. Макаренко (2013, с. 305) наголошує, що метою затримання також є створення необхідних умов для належного проведення слідчих дій із збирання доказів, де вкрай необхідною є участь або присутність підозрюваного та прагнення органів досудового розслідування отримати незаперечні, викривальні докази у кримінальному провадженні. З останньою тезою навряд чи можна повністю погодитися, оскільки участь у доказуванні є не процесуальним обов'язком підозрюваного, а його процесуальним правом (пункти 8, 9 ч. 3 ст. 42 КПК України).

Моментом затримання в межах кримінального провадження закон чітко визначає той момент, коли особа силою або через підко-

рення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою (ст. 209 КПК України). Із цього приводу слушною є думка В. Г. Дрозд (2023, с. 274), яка робить акцент щодо правозастосування затримання за ст. 209 КПК України та звертається до постанови Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 червня 2021 р. у провадженні № 51-2172км19, зазначаючи, що відповідно до вказаної постанови особу вважають затриманою у значенні ст. 209 КПК України в разі застосування до неї сили та кайданок, навіть якщо протягом короткого часу сила та спеціальні засоби вже не застосовуються, однак особа перебуває в оточенні та під контролем поліцейських.

Своєчасне застосування затримання не дозволяє підозрюваному ухилитися від слідства та суду, фальсифікувати докази та іншими спробами завдати шкоди кримінальному провадженню, а також сприяє встановленню істини у справі та перешкоджає продовженню злочинної діяльності (Бугайчук, Федосова, 2018, с. 5).

Завдання шкоди кримінальному провадженню можливе за неналежної поведінки підозрюваної особи, що має на меті протидіяти кримінальному провадженню, що розглядається як діяння підозрюваної особи, яке спрямоване на створення перешкод у встановленні обставин виявленого злочину в умовах розпочатого розслідування та проявляється у виборі певної лінії поведінки, активних діях, спрямованих на створення перешкод у збиранні та використанні доказів органом слідства та судом (Волобуєв, 2019, с. 95).

Відповідно до загальних вимог усі процесуальні рішення слідчого, дізнавача, прокурора приймаються у формі постанови. Така постанова виноситься у випадках, передбачених КПК України, а також коли слідчий, дізнавач, прокурор визнає це за необхідне (ст. 110 КПК України).

А втім, для прийняття такого рішення, як затримання уповноваженою службовою особою, чинна редакція КПК України не вимагає попереднього складання про це дізнавачем, слідчим чи прокурором відповідної постанови, оскільки дозволяє оформлювати його протоколом затримання. Вся інформація щодо затримання повинна заноситися до протоколу, оскільки це має вирішальне та визначальне значення в багатьох моментах і насамперед під час вирішення питання щодо обґрунтованості та законності затримання особи за підозрою у вчиненні злочину без ухвали слідчого

судді. Якщо в протоколі про затримання не зазначені місце, дата, точний час чи підстави затримання або вказані не ті підстави, місце, дата чи час, за яких особу і було затримано, то таке затримання відбулося з грубим порушенням вимог, передбачених ч. 5 ст. 208 КПК України. Окрім цього, затримання особи в порядку ст. 208 КПК України буде незаконним, якщо воно здійснено уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді за вчинення кримінального правопорушення, за яке законом не передбачено покарання у вигляді позбавлення волі, а також коли затриманому не було роз'яснено його права, право на захист чи не забезпечено участь захисника з моменту такого затримання, коли його участь є обов'язковою. Під час затримання одночасно проводиться й особистий обшук затриманого за участі не менше двох понять, про що також зазначається у протоколі, а по завершенню складання протоколу його копія одразу підписується вручається затриманій особі та направляється прокурору (Білозоров, Єфіменко, 2020, с. 206).

Проте вказана правова конструкція, за якою не вимагається складання постанови про затримання, дозволяє уповноваженій службовій особі здійснювати затримання підозрюваної особи, яка щойно вчинила злочин, ще до внесення відомостей до ЄРДР і зрозуміло чому, оскільки скласти постанову, коли ще відсутнє кримінальне провадження, неможливо.

Слід зауважити, що в межах кримінального провадження з моменту фактичного затримання за підозрою така особа набуває процесуального статусу підозрюваного (ст. 42 КПК України). Серед передбачених законом прав у підозрюваного є право вимагати перевірки обґрунтованості такого затримання (п. 6 ч. 1 ст. 42 КПК України). Проте законодавець не дає чіткої відповіді на питання, яким чином (у межах 72 годин) затримана особа може вимагати такої перевірки та до кого зі скаргою з вимогою про це звертатися? Якщо до прокурора з вимогою перевірки обґрунтованості прийнятого дізнавачем чи слідчим рішення про затримання, оформленого протоколом, то згідно з п. 7 ч. 2 ст. 36 КПК України прокурор уповноважений лише на скасування незаконних та необґрунтованих постанов слідчих. Серед повноважень прокурора не передбачено його право на скасування рішення, зазначеного у протоколі, як і скасування самого протоколу.

Якщо проаналізувати положення ст. 303 КПК України щодо можливості оскарження рішень дізнавача, слідчого чи прокурора під

час досудового розслідування, то можна побачити, що до переліку рішень, які (затримана) підозрювана особа може оскаржити слідчому судді, суду, рішення про затримання в порядку ст. 208 КПК України закон також не відносить.

Одним із завдань кримінального провадження є вимога, за якою під час кримінального провадження жодна особа не повинна бути піддана необґрунтованому процесуальному примусу, про що прямо наголошено у ст. 2 КПК України. Саме тому не випадково вимога щодо прийняття обґрунтованих з тих чи інших питань процесуальних рішень дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом передбачена майже у всіх нормах КПК України, навіть при затриманні особи в умовах воєнного стану за підозрою у вчиненні злочину. І як слушно наголошує А. Г. Гаркуша (2022, с. 40), до таких належать злочини проти національної безпеки, життя, здоров'я, власності, безпеки та міжнародного правопорядку. Проте вказане затримання також здійснюється не більше ніж на 72 години та передбачає разом з іншими вимогами і вимогу щодо наявності обґрунтованих обставин, які дають підстави уповноваженій службовій особі вважати, що можлива втеча такої затриманої особи з метою ухилення від кримінальної відповідальності (п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України).

Обґрунтованість згідно із законом є частиною основоположної засади кримінального процесу – засади законності, і це показує значення обґрунтованості, оскільки обґрунтованість – це не звичайний термін (Шульгін, 2021, с. 101). Обґрунтованість – це один з елементів правових властивостей, притаманний процесуальним рішенням у кримінальному провадженні. Без обґрунтованості відповідних процесуальних рішень існування засади законності неможливе (Климчук, 2015, с. 58).

Як вже було зазначено вище, вимога щодо обґрунтованості у прийнятті процесуальних рішень стосується як органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, так і суду. Проте законодавець розкриває основні вимоги обґрунтованості лише щодо рішень, які ухвалюються судом, і з цього приводу зауважує, що обґрунтованим є рішення, ухвалені судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оцінені судом відповідно до ст. 94 КПК України (ч. 3 ст. 370 КПК України). Але на питання, яке рішення дізнавача слідчого, прокурора слід вважати обґрунтованим, закон відповіді не надає. І незрозуміло чому, адже в багатьох статтях КПК України законодавець наголошує

на обов'язковій обґрунтованості як на одному з елементів правової властивості щодо прийняття органами досудового розслідування, прокурором тих чи інших процесуальних рішень. У зв'язку з чим існує необхідність передбачити у ст. 3 КПК України положення, яке розтлумачувало б вимоги щодо обґрунтованості рішень, особливо при затриманні особи, що здійснюється в межах положень, передбачених ст. 208 КПК України. До них бажано віднести положення такого змісту: обґрунтованим рішенням (про затримання особи в порядку ст. 208 КПК України) слід вважати таке рішення, в якому існують передбачені законом умови щодо його прийняття та прослідковується наявний логічний взаємозв'язок між передбаченою законом підставою (підставами) щодо його прийняття та наявними (встановленими) на момент прийняття такого рішення фактичними даними, які підтверджують існування вказаних підстав для прийняття саме такого процесуального рішення.

Як уже зазначалося, сьогодні закон дозволяє здійснювати фактичне затримання особи без його юридичного оформлення у вигляді протоколу про затримання навіть до внесення відомостей про це до ЄРДР. У практичній діяльності правоохоронних органів фактичне затримання найчастіше відбувається до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Але через те, що КПК України чітко не регламентує можливість затримання особи до початку досудового розслідування, практичні працівники у протоколі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, майже завжди вказують час затримання і час складання такого протоколу вже після внесення відомостей до ЄРДР, навіть у тому разі, якщо ці дії відбулися раніше (Федченко, Захарко, 2019, р. 201). До того ж, коли затримання особи одразу («на гарячому») після вчинення злочину відбувається за межами стадії досудового розслідування, тобто до внесення відомостей про вчинення кримінального правопорушення до ЄРДР та не є результатом добре спланованих правоохоронними органами заходів, які підтверджують, що саме ця особа щойно вчинила злочин чи здійснила замах на його вчинення, то існує ризик оформлення щодо затриманої особи протоколу про адміністративне правопорушення, якого насправді не було, і таке незаконне адміністративне затримання (відповідно до ст. 261 Кодексу України про адміністративні правопорушення) використовується для досягнення завдань кримінального провадження і забезпечення його дієвості, що позбавляє затриману особу

процесуальних гарантій на забезпечення права на захист (ст. 20 КПК України), як і права вимагати перевірки обґрунтованості затримання (Федченко, Захарко, 2019, р. 202).

Про можливість існування порушення органами досудового розслідування вимог як вітчизняного, так і міжнародного законодавства, яке встановлює загальноприйняті стандарти у сфері забезпечення та захисту прав людини, наголошують і Є. В. Білозьоров та І. М. Єфіменко (2020, с. 202), які до таких порушень відносять недостатню обґрунтованість у прийнятті рішення про затримання уповноваженою службовою особою, ігнорування уповноваженою службовою особою положень законодавства щодо повідомлення особі про мету та мотиви затримання, нероз'яснення затриманому його прав та у вчиненні якого злочину він підозрюється тощо.

Положення Закону України «Про боротьбу з тероризмом» передбачають у районі проведення антитерористичної операції можливість здійснення так званого превентивного затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, а саме відповідно до кримінального процесуального законодавства України строком до 30 діб. Превентивна функція затримання особи за підозрою, на думку О. В. Винокурова й О. П. Кучинської (2020, с. 21), полягає в переслідуванні певної мети, зокрема і в перешкоджанні втечі чи можливому переховуванню такої особи від органів досудового розслідування, прокуратури та суду.

Таке затримання здійснюється за вмотивованим рішенням начальника Головного управління Служби безпеки України або начальника територіального органу Національної поліції за згодою прокурора та без ухвали слідчого судді, суду з метою відвернення терористичних загроз у цьому районі<sup>1</sup>. До того ж вказаний порядок породжує ситуацію, за якої на момент фактичного затримання, передбаченого ст. 209 КПК України, зазвичай ще немає зареєстрованого в ЄРДР кримінального провадження, а отже, немає визначеного і закріпленого за ним процесуального керівника (Федченко, Захарко, 2019, р. 202).

Слушною є пропозиція щодо необхідності внесення змін до ч. 3 ст. 214 КПК України, яка пропонує вказану норму доповнити положенням, яке б надавало можливість за заявою,

<sup>1</sup> Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 26.09.2023).

повідомленням про вчинення кримінального правопорушення до внесення відомостей в ЄРДР проводити не лише огляд місця події, а й затримання особи за підозрою у вчиненні злочину на місці вчинення або одразу після його вчинення (Рогальська, 2017, с. 201).

Враховуючи все вищезазначене, також доцільно передбачити в КПК України положення, відповідно до якого при затриманні особи згідно зі статтями 207, 208 КПК України та складанні протоколу про затримання уповноважена службова особа, яка склала вказаний протокол, зобов'язана негайно, з моменту поміщення затриманого до ізолятора тимчасового тримання, скласти постанову про обґрунтованість затримання та вручити її копію затриманому.

Крім цього, існує необхідність внести доповнення до ст. 303 КПК України щодо права особи, затриманої за підозрою (підозрюваного), звернутися зі скаргою до слідчого судді з вимогою перевірки обґрунтованості такого затримання. Водночас запропоновано правовий механізм з дотримання вимог щодо доведення обґрунтованості затримання особи за підозрою у вчиненні злочину на місці його вчинення чи одразу після вчинення. А також порядок, за яким затримана особа зможе під час досудового розслідування реалізувати своє право на оскарження обґрунтованості такого затримання, має безпосереднє відношення до підстав затримання, що здійснюється у вищезазначених випадках уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді і не охоплює можливість затримання особи за підозрою у вчиненні злочину у випадках, які регламентуються нормами щодо особливих порядків здійснення кримінального провадження. Оскільки дійсно, як зауважує М. Я. Никоненко (2014, с. 89), відповідно до такого порядку до уповноваженої службової особи, яка вправі здійснити затримання, слід також віднести керівників дипломатичних чи консульських установ, якщо таке затримання пов'язане з учиненням кримінального правопорушення на території вказаних установ, розташованих за межами України; капітанів морських чи повітряних суден, які належать Україні, у разі, коли кримінальне правопорушення вчиняється на такому судні під час перебування його за межами України. А ще це може бути й інша службова особа, уповноважена на вчинення процесуальних дій, якщо керівник дипломатичного представництва чи консульської установи України, капітан судна України є потерпілим внаслідок вчинення відповідного кримінального правопорушення.

**ВИСНОВКИ.** З огляду на вищевикладене можемо дійти таких висновків. По-перше, дізнавач, слідчий чи прокурор після складання протоколу про затримання одразу після поміщення затриманого до ізолятора тимчасового тримання, дотримуючись вимог законодавця щодо обов'язкової обґрунтованості у прийнятті такого рішення, на підтвердження вже проведених дій будуть складати постанову про обґрунтованість затримання з наведеним у ній: 1) встановлених обставин кримінального правопорушення; 2) передбачених законом як умов, так і підстав щодо такого затримання; 3) встановлених на момент затримання фактичних даних, які підтверджували існування вказаних підстав для такого затримання. Зазначене впливає і з вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), згідно з положеннями якої особу може бути затримано, якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення<sup>1</sup>. По-друге, отримуючи копію вказаної постанови, затримана за підозрою особа (підозрюваний) має змогу повною мірою реалізувати своє право, передбачене ст. 42 КПК України, а саме: вимагати перевірки обґрунтованості затримання. По-третє, вказаний правовий механізм під час досудового розслідування дозволяє як прокурору, так і слідчому судді перевіряти затримання на предмет його обґрунтованості та приймати рішення щодо наявності обґрунтованості у затриманні чи у її відсутності та негайно звільняти затриманого. По-четверте, така правова конструкція буде відповідати положенням ст. 29 Конституції України, відповідно до якої кожному затриманому гарантується право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Поки що чинним кримінальним процесуальним законодавством затримана за підозрою особа позбавлена конституційного права саме у будь-який час оскаржити в суді своє затримання, оскільки під час досудового розслідування законодавець надає затриманій особі лише право вимагати перевірки обґрунтованості свого затримання, не розтлумачуючи при цьому вимоги щодо самої обґрунтованості затримання і навіть не роз'яснюючи, у кого саме може вимагати таку перевірку та до кого зі скаргою (вимогою) про це має право звертатися затримана (підозрювана) особа.

<sup>1</sup> Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004) (дата звернення: 26.09.2023).

## СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Авраменко О. В., Благута Р. І., Хитра А. Я. Заходи забезпечення кримінального провадження : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
2. Білозьоров Є. В., Єфіменко І. М. Процесуальні особливості затримання особи до початку досудового розслідування. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3, т. 31 (70) С. 201–207. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/35>.
3. Бойко О. П., Захарко А. В., Литвинов В. В., Федченко В. М. Затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального проступку уповноваженою службовою особою. *The Scientific Heritage*. 2019. No. 42. Pp. 30–32.
4. Бугайчук К. Л., Федосова О. Ф. Застосування окремих положень статті 208 Кримінального процесуального кодексу України : наук.-метод. роз'яснення. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 65 с.
5. Бутенко В. Б. Генеза підходів щодо визначення системи запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 39. С. 158–160. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.36>.
6. Винокуров О. В., Кучинська О. П. Захист прав підозрюваного при затриманні та застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: теорія і практика : монографія. Київ : Алерта, 2020. 258 с.
7. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с.
8. Гаркуша А. Г. Скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою в умовах воєнного стану в контексті ст. 616 КПК України. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 37–47. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.03>.
9. Дрозд В. Г. Затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок: питання кореляції законодавчих приписів щодо їх правозастосування. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 270–275. DOI: <https://doi.org/10.32782/kj/2023.1.41>.
10. Затримання у кримінальному провадженні : навч. посіб. / А. В. Захарко, В. В. Рогальська, О. А. Солдатенко та ін. Одеса : Гельветика, 2021. 224 с.
11. Климчук М. П. Обґрунтованість кримінально-процесуальних рішень як елемент засади законності. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 2 (27), т. 8. С. 55–60.
12. Лазарева Д. В. Затримання уповноваженою службовою особою у кримінальному процесі України : монографія. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 188 с.
13. Лобойко Л. М., Банчук О. А. Кримінальний процес : навч. посіб. Київ : Ваїте, 2014. 280 с.
14. Лоскутов Т. О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим : монографія. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2011. 164 с.
15. Макаренко Є. І. Щодо мети затримання підозрюваного у вчиненні злочину. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 302–307.
16. Никоненко М. Я. Уповноважена службова особа, яка вправі здійснити затримання у кримінальному процесі. *Юридична наука*. 2014. № 9. С. 83–90.
17. Потоцький М. М. Затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення : дис. ... д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2022. 275 с.
18. Рогальська В. В. Затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді: процесуальні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. Вип. 2. С. 198–201.
19. Сердечна А. Ю. Затримання в кримінальному процесуальному законодавстві та особи, уповноважені його застосувати. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 40, т. 2. С. 126–130.
20. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. 15-те вид., допов. і перероб. Київ : Правова єдність, 2018. 854 с.
21. Фаринник В. І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві: сутність та класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 133–142.
22. Федченко В., Захарко А. Класифікація видів затримання залежно від способу кримінальної процесуальної регламентації. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2019. No. 1. Pp. 201–205.
23. Фоміна Т. Г., Рогальська В. В. Затримання особи в умовах воєнного стану: підстави та уповноважені службові особи на здійснення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 371–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.67>.

24. Шульгін С. О. Оцінка доказів слідчим і прокурором при прийнятті процесуальних рішень у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2021. 269 с.

Надійшла до редакції: 29.09.2023

Прийнята до опублікування: 03.11.2023

## REFERENCES

1. Avramenko, O. V., Blahuta, R. I., & Khytra, A. Ya. (2014). *Measures to ensure criminal proceedings*. Lviv State University of Internal Affairs.
2. Bilozorov, Ye. V., & Yefimenko, I. M. (2020). Procedural features of person's detention before the pre-trial investigation. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences*, 3(31), 201–207. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/35>.
3. Boiko, O. P., Zaharko, A. V., Lytvynov, V. V., & Fedchenko, V. M. (2019). The detention of a person suspected in the committing a criminal offense by an authorized officer. *The Scientific Heritage*, 3(42), 30–33.
4. Buhaichuk, K. L., & Fedosova, O. F. (2018). *Application of certain provisions of Article 208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine (scientific and methodological explanation)*. Kharkiv National University of Internal Affairs.
5. Butenko, V. B. (2019). Genesis of approaches to identify a system of safeguards not related to personal isolation. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 39, 158–160. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.39.36>.
6. Drozd, V. H. (2023). Detention of a person who has committed a criminal offense: the issue of correlation of legislative prescriptions regarding their enforcement. *Kyiv Law Journal*, 1, 270–275. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.41>.
7. Farynnyk, V. I. (2015). Measures of the criminal proceedings in the new criminal procedural law: the nature and classification. *Herald of Criminal Justice*, 1, 133–142.
8. Fedchenko, V., & Zakharko, A. (2019). Classification of types of detention depending on the method of criminal procedural regulation. *National Law Journal: Theory and Practice*, 1, 201–205.
9. Fomina, T. H., & Rohalska, V. V. (2022). Detention of a person under the martial law: grounds and authorized officials for implementation. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 4, 371–376. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.67>.
10. Harkusha, A. H. (2022). Cancellation of a preventive measure in the form of detention under martial law in the context of Art. 616 of the CPC of Ukraine. *Law and Safety*, 3(86), 37–47. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.03>.
11. Klymchuk, M. P. (2015). The validity of criminal procedural decisions as an element of the principles of legality. *Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 2(27), 55–60.
12. Lazareva, D. V. (2018). *Detention by an authorized official in the criminal process of Ukraine*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
13. Loboiko, L. M., & Banchuk, O. A. (2014). *Criminal process*. Vaite.
14. Loskutov, T. O. (2011). *Criminal Prosecution by Investigator*. Lira LTD.
15. Makarenko, Ye. I. (2013). Regarding the purpose of detaining a criminal suspect. *Law and Society*, 6, 302–307.
16. Nykonenko, M. Ya. (2014). An authorized officer empowered to make an arrest in a criminal proceeding. *Juridical Science*, 9, 83–90.
17. Pototskyi, M. M. (2002). *Detention of a person on suspicion of committing a criminal offense* [Candidate dissertation, Donetsk State University of Internal Affairs].
18. Rohalska, V. V. (2017). The detention by the authorized official person without trier's decision: the processual aspects. *Comparative and Analytical Law*, 2, 198–201.
19. Serdechna, A. Yu. (2016). Detention in criminal procedural law and persons authorized to use it. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 40(2), 126–130.
20. Shulgin, S. O. (2021). *Assessment of evidence by investigator and prosecutor when making procedural decisions in criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation* [Candidate dissertation, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs].
21. Tertyshnyk, V. M. (2018). *Scientific and practical commentary on the Criminal Procedure Code of Ukraine* (15th ed.). Legal Unity.
22. Volobuiev, A. F. (2019). *The mechanism of crime and its relationship with the conceptual provisions of criminology*. R. A. Kozlov Publisher.
23. Vynokurov, O. V., & Kuchynska, O. P. (2020). *Protection of the suspect's rights during detention and application of a preventive measure in the form of detention: theory and practice*. Alerta.



24. Zakharko, A. V., Rohalska, V. V., Soldatenko, O. A. et al. (2021). *Detention in criminal proceedings*. Helvetica.

Received the editorial office: 29 September 2023

Accepted for publication: 3 November 2023

**VOLODYMYR MYKHAILOVYCH FEDCHENKO,**

*Candidate of Law, Associate Professor,  
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,  
Department of Criminal Procedure and Strategic Investigations;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4006-3535>,  
e-mail: mixayluz@ukr.net*

**DETENTION OF A PERSON UNDER SUSPICION OF COMMITTING A CRIMINAL OFFENCE AND THE POSSIBILITY TO APPEAL IN CRIMINAL PROCEEDINGS**

The article analyzes the provisions of the current criminal procedural legislation of Ukraine and separate scientific works in the field of criminal procedure regarding the detention of a person under suspicion of committing a criminal offense without a decision of the investigating judge or a court, especially when the detention of a person under suspicion is carried out by an authorized official at the scene of the crime or immediately after its commission. It is emphasized that in addition to the inquirer, investigator, prosecutor, bodies authorized to carry out a pre-trial investigation, subjects who also have the right to detain a person under suspicion of having committed a criminal offense include all policemen, all military personnel serving in the National Guard of Ukraine, all employees of the special law enforcement military formation of the law enforcement service, employees of the State Security Department, military personnel performing duties for the protection of the state border, employees of the special law enforcement body of the Security Service of Ukraine, employees of the state law enforcement agency (NABU), employees of the customs service, officials involved in the anti-terrorist operation, officials and officials of enforcement agencies prisons and detention centers, captains of sea or river vessels of Ukraine located outside its borders, employees of the Department of Economic Security. The question of the presence of legal aspects of the justification of detention, especially when such detention is carried out by an authorized official, is considered. It is proposed to provide in Art. 3 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, a provision that would explain the requirements regarding the validity of decisions, and especially when a person is detained, which is carried out within the framework of the provisions of Art. 208 of the CPC of Ukraine. The provisions of the criminal procedural legislation regarding the possibility of a person detained on suspicion, who already has the procedural status of a suspect, to appeal, in accordance with Clause 6, Part 1, Art. 42 of the Criminal Procedure Code of Ukraine the validity of his/her detention. Attention is also paid to the problematic legal aspects that do not allow a person detained (without a ruling of an investigating judge) on suspicion of committing a criminal offence during a pre-trial investigation, when such detention was carried out at the scene of the crime or immediately after its commission, to exercise his or her right to challenge the validity of the detention and file a relevant complaint with the prosecutor or investigating judge. For this purpose, it is proposed to provide for a provision in the Criminal Procedure Code of Ukraine, according to which, when detaining a person within the framework of Articles 207, 208 of the CPC of Ukraine and drawing up a detention report, the authorised official who drew up the said report is obliged to draw up a resolution on the justification of detention and hand over copies to the detainee immediately upon placing the detainee in a temporary detention facility. In order to ensure the exercise of the right of a suspect (detainee) to demand verification of the validity of detention, a possible procedure for appealing to the prosecutor, investigating judge against such detention during the pre-trial investigation is proposed.

**Key words:** *detainee, official, reasoned decision, complaint, investigating judge.*


**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Федченко В. М. Затримання особи за підозрою у вчиненні злочину та можливості його оскарження у кримінальному провадженні. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 95–105. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.08>.

**Citation (APA):** Fedchenko, V. M. (2023). Detention of a person under suspicion of committing a criminal offence and the possibility to appeal in criminal proceedings. *Law and Safety*, 4(91), 95–105. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.08>.

UDC 94(38)-055.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.09>**IHOR ALBERTOVYCH LOHVYENKO,**


*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Theory and History of State and Law;*

 <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,

*e-mail: igor\_logv@ukr.net;*

**YEVHENIIA SERHIIVNA LOHVYENKO,**

*Candidate of Law, Associate Professor,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Constitutional and International Law;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,

*e-mail: evgeniyalogvinenko11@gmail.com*

## SOCIAL STATUS OF WOMEN IN ANCIENT SPARTA

The factors that determined the peculiarities of the social status of women in Ancient Sparta have been identified and analysed. It has been demonstrated that the establishment of community control over private life, namely: strict regulation of marriage and family relations, the compulsory nature of specific general education, which started for girls at the age of eight and lasted until marriage, determined that the national interests of women became a priority and dominated family values. It has been found that in Sparta, as in other polities of ancient Greece, childbearing was considered the most important function of women, as the offspring were to continue family traditions and take care of their elderly parents, conduct religious rites, etc. Only male children were seen as future citizens and defenders of the polis. In Lacedaemon, motherhood acquired a more accentuated meaning and was understood as service to the state. It became the basis of marriage and family relations, where polyandry was perceived as the norm. The Spartan woman was socially active. She was a direct participant in religious festivals and rituals, sports competitions. She publicly ridiculed the bachelors and cowards. If her own son turned out to be a coward, she could kill him herself. A mother did not bear any legal responsibility for the murder of a cowardly son. The economic rights of Spartans, which other women in ancient Greece did not have, have been investigated. Due to her husband's military service, a Lacedaemonian woman managed not only his oikos, but also his cleris. Polyandry allowed a woman to unite two or more "houses" under her control and thus increase her influence in society. It has been noted that a strong economic foundation allowed wealthy women to have more freedom in society and even influence those in power in making responsible political decisions. With the loss of Messenia, women lose their economic freedom. The social status of women also changes, as they become more subordinate to men. It has been argued that in Sparta, the state minimised the private life of spouses. Under such conditions, a woman was socially active, knew the inner life of the polis well, and understood the foreign policy priorities of the state. She acted as a motivator and guide of Spartan ideology for the men of her family. And in this way, the Lacedaemonian woman was significantly different from other women in ancient Greece.

**Key words:** *Ancient Greece, Sparta, Lycurgus, state, woman, education, marriage, family.*

### *Original article*

**INTRODUCTION.** Ancient Greece was distinguished from other ancient civilisations by its polis type of statehood, which involved the formation of government with the direct participation of its citizens. Polises were state entities without any bureaucracy, where magistrates (officials of the city) were elected either by direct vote or by lot, which was considered to be a manifestation of the will of the gods. The society and the state were closely interconnected, as the citizens of the polis exercised control over their activities after electing

the authorities and, in case of dissatisfaction with the decisions of the magistrates, had the opportunity to remove dishonest officials or replace them with others. Polises were usually located in a small area and had a limited population. For the most part, the inhabitants knew each other and undoubtedly influenced the decisions of citizens who elected magistrates and strategists at public meetings. Athens, Corinth, and Sparta stood out among the ancient Greek polises for their size. They played a crucial role in the political life of

ancient Greece. Scholars usually pay more attention to Athens and Sparta. This is due not only to the availability of historical sources for the study of the largest city-states, but also to the different forms of government that they had. While the scholars studied the origins of democracy in Athens, Sparta was of interest as a classical monarchical aristocracy. Thus, the originality of the polises and their polarity in all spheres of life has attracted more than one generation of researchers. As a result, there have been many works on the history of Sparta, which dealt with the formation and development of the state, legal and social institutions of the ancient state. At the same time, among the numerous scientific studies, there is a lack of analytical works that would show the place and role of women in Spartan society, and characterise the peculiarities of their legal status.

Typically, the scholars have provided social characteristics of women in Sparta by referring to the works of ancient historians and philosophers. However, these works usually reflect the personal attitude of the ancient author (Aristotle, Plato, Plutarch, Cicero, etc.) to the subject of their study and do not contain a proper critical approach to the issue. Also, the researchers paid insufficient attention to the comparative analysis of sources, which greatly simplified the picture of the social life of a Spartan woman and eventually led to a distortion of the reality of the time. Therefore, it is logical to conduct an impartial study of the social and legal status of the Spartan woman, to identify and analyse the factors that determined the exceptionally important role of women in the life of Lacedaemon.

The topic is also relevant because studying the history of women in Sparta and their place in society will help to see the origins of modern gender issues and identify the factors that determine gender equality.

And finally, the authors devoted their first study to the legal status of women in ancient Athenian society (Lohvynenko I., Lohvynenko Ye., 2021), which was typical for most ancient Greek polises. Now it is logical to show the life of a Spartan woman, which in many ways contrasted with traditional ideas about women not only in ancient Greece but throughout the ancient world.

**PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH.** The *purpose* of the research is a comprehensive and integrated analysis of the social status of women in Ancient Sparta. In order to achieve this purpose, it is necessary to solve the following *objectives*: to identify and analyse the main factors that determined the social status of women in Sparta; to characterise marriage and

family relations in the Spartan polity; to show the influence of the state on the development of marriage and family relations; to determine the legal rights of women in Ancient Sparta; to reveal the role and place of women in Spartan society; to make appropriate generalisations and conclusions, showing the connection between the past and gender issues of the present.

**METHODOLOGY.** The study was based on the principle of historicism, which allowed all events and phenomena to be considered in a cause-and-effect relationship. This approach was used to identify the main factors that influenced the social status of women in Sparta and determined its peculiarities. The hermeneutic method and systematic analysis were useful in the study of ancient Greek legislation and primary sources, primarily the works of ancient philosophers, politicians and scientists: Aristotle, Plutarch, Xenophon, Plato, Thucydides, and others. The comparative legal method was used to study the legal rights and obligations of women in ancient Greek polities and to determine the specifics of the legal status of women in Sparta. The anthropological method helped to understand the formation of the worldview of a Spartan woman and her understanding of her own purpose in society. The study also used a gender approach, which, through the study of social institutions (family, household, upbringing and education system, etc.) and a comprehensive analysis of religious, political and legal norms, allowed for a more detailed description of the Spartan woman and her place in the society of the time. Finally, the authors relied on the latest findings of the scholars who have studied the history of statehood and law of Ancient Sparta.

**RESULTS AND DISCUSSION.** The chronology of Sparta begins in the ninth century BC, when the Dorian tribes invaded the Eurotus Valley and conquered the local Achaeans. Antiquarians explain the creation of the Spartan state by establishing control over the occupied lands and the need to maintain power over the oppressed population (Kolisnichenko, 2013).

The early history of Sparta is little known. A large array of written sources that refer to the beginning of Sparta's history mostly convey mythologised stories about the first rulers of the polis and the lives of its inhabitants. They also contain philosophical and theoretical explanations by authors of the Classical and Hellenistic periods about the peculiarities of the formation of Spartan social institutions. It is worth noting that the ancient Greek thinkers and poets who left written records of life in Laconia were not direct witnesses of that time. Their works were published much

later than the events described, so the reliability of the knowledge they passed on to us requires careful analysis.

It is known from sources that the Spartans considered the legislator Lycurgus to be the founder of the political system that turned Laconia into a powerful state. Discussions among scholars about the historicity of this figure continue to this day. Some consider him to be a mythological figure, while others consider him to be a real historical character. In our opinion, the activities of the legislator Lycurgus took place in the early period of Sparta's history, shortly after the Dorian conquest. Further changes in the policy were only consecrated by his name.

Prior to the Lycurgic reforms, Sparta was a polis that was not much different from many others in terms of social structure and political administration. After the conquest of Messenia, the Spartan state not only expanded its borders but also significantly increased the number of enslaved people. Most of the conquered lands were appropriated by the nobility, which led to an aggravation of internal contradictions in the polis itself. As a result, Sparta faced a real threat of losing a significant part of the conquered territory due to internal social conflict during the Second Messenian War (7th century BC). The reforms carried out at that time were essentially a compromise between the Spartan aristocracy and ordinary citizens. They not only saved Lacedaemon from discord and decline, but also turned it into a strong and influential state in ancient Greece. R. Fleck and E. Hanssen (2009, p. 227), describing the reasons for the rise of Lacedaemon in the 7th century BC, rightly noted that it was the conquest of Messenia and the Lycurgic reforms that "laid the foundation for Sparta's unique system".

Significant changes in all spheres of the polis' life determined the social status of Spartan women. The reforms led to the formation of a new social system of Lacedaemon. The entire population was divided into three main social groups: Spartans, Periekos, and Ilots. (Bandurka et al., 2021, p. 101). Spartans were full citizens who lived exclusively in the main city. Periekos (from the ancient Greek *περίοικοι* – "those who live around", "surrounding") were residents of the surrounding lands captured by Sparta, simple community members, personally free but deprived of political rights (Gurevich, 1894, p. 30). According to the reforms of Lycurgus, the lands of Laconia were divided into plots of land – cleris – which were granted to Spartans and Periekos depending on the number of their families. Thus, 9,000 cleris were allocated to the Spartans and 30,000 to the Periekos (Plutarch, 1994a, p. 53).

Thanks to the Periekos as the main taxpayers, the state treasury was replenished. In addition, they had to supply sacrificial animals and a certain amount of agricultural products to the temples of Sparta for cult rites and rituals (Zaikov, 1988, p. 22). The Periekos were subject to military service. They had to supply the Hoplite contingents. According to Herodotus (1993, p. 397), the Lacedaemonian army consisted of 5,000 Spartan soldiers and the same number of Hoplite-Periekos.

At the lowest level of the social hierarchy of the Lacedaemonian state were the Ilots (from the Greek *εἰλώτης* – "captured", "prisoners") (Gurevich, 1894, p. 30). Scholars continue to debate the social status of the Ilots. Without going into a detailed analysis of the arguments used by researchers to justify their conclusions, we note what is generally acknowledged in the scientific world. First, the Ilots did not have any political rights. Secondly, they were not barbarians, but Greeks. Thirdly, the Ilots worked on Spartan farms, keeping part of the harvest for themselves. Fourthly, they were not the property of the Spartans, and therefore they had no right to sell them or set them free. Fifthly, the Ilots were allowed to start a family, perform religious rites and be untouchable while staying in the temple of Poseidon on Cape Tenar. In view of this, the status of the Ilots, in our opinion, can be defined as a specific type of "state" slavery, which differs significantly from the so-called "classical" slavery known to us from the history of Ancient Athens.

It is known that the Spartans valued courage and bravery above all else. In the polis, they paid homage not only to the gods but also to people. Heroes who showed courage and perseverance in battle were honoured, their images were mythologised and they became the basis of many legends. However, the Spartans were also educated on negative examples, which they found both in their polis and outside it. For example, in order to make future warriors despise the enemy and have no fear of the mighty Persia, they were shown overweight Persians and explained that it was no more difficult to fight such opponents than women. At the same time, it was emphasised that intemperance in eating leads to the inability to become a real warrior. Ilots also played an important role in the education of Spartan youth. They served as a demonstration of the negative. For example, a slave was forced to drink undiluted wine until he could barely stand. Then the intoxicated man was brought to the young Spartans, mocked, and the young men were shown the consequences of excessive wine consumption. If he was too talkative or slurred his words, he was

also mocked for his inability to formulate his thoughts concisely (Shama, 2015, pp. 64–65). Thus, the Spartans cultivated a humiliating, even hostile attitude towards the Ilots from their childhood. In our opinion, this can be explained by the fact that the Spartans perceived the Ilots as a threat, a real force capable of destroying not only the established way of life in Sparta, but also the foundations of its state system. The Spartans' collective fear of the Ilots can also explain the fact that the latter were forced to wear special clothing such as a hat made of dog skin, and instead of the traditional linen chiton, they were forced to wear animal skin, i.e. to have an appearance that allowed free citizens of the city to easily recognise a slave. Since the Spartans lived in constant expectation of disobedience or even revolt of the Ilots, the latter were forbidden to gather at night and carry weapons (Lur'e, 1939, pp. 102–103). According to Thucydides (1981, p. 196), "most of the Lacedaemonian measures from time immemorial were aimed, in fact, at keeping the Ilots in line". An ancient Greek historian describes one of these insidious "measures" as follows: "Intimidated by the impudence of numerous young Ilots, the Lacedaemonians... proposed to select the most capable in military affairs, promising them freedom... So, about 2000 thousand Ilots were selected, and they went around the temples with wreaths on their heads (as if they had already been granted freedom). After a while, the Lacedaemonians killed these Ilots, and no one knew where and how they died". The so-called cryptics (from the ancient Greek *κρυπτός* – "secret", "hidden"), which were held every autumn as a necessary educational measure, were also terrifying. Their essence was that armed young Spartans dispersed in small groups around Lacedaemon. They waited for the night to attack and kill a defenceless Ilote man in hiding (Plutarch, 1994a, p. 67). These state-authorized actions were aimed not only at the physical elimination of potentially dangerous Ilots, but also had a more far-reaching goal – intimidation, suppression of any resistance to the authorities and complete subjugation of the enslaved population (Figueira, 2018, p. 567).

The Spartan was instilled with a sense of superiority and hostility towards the Ilots from childhood. According to A. Powell (2015, p. 96), the "great numerical imbalance" between the Ilots and the citizens was the decisive reason that prompted Sparta to "gather its children into a single group that was carefully guarded", because only in this way "could the Spartans be taught to see themselves as the norm and the Ilots as outsiders".

With the change of the social system, starting in the eighth century, Lacedaemon acquired the

features of a large military settlement, the entire life of which was focused on the training of soldiers, the ability to solve both internal and external problems of Sparta with arms. That is why the life of a Spartan was clearly regulated from birth to death. The state system of male education included three stages, which were determined by the age of the person: children (*παιδιά*) – from 7 to 14/15 years old; juniors (*αγόρια*) – from 14/15 to 19 years old; and young men (*νέοι άνθρωποι*) – from 20 to 30 years old (Bandurka et al., 2020, p. 104). At the age of 20, every Spartan became liable for military service and had to join the *syssitia* (*συσσίτια*), a daily communal meal that was a prerequisite for obtaining citizenship. Only men participated in *sissitia*, usually no more than 15 people (Gurevich, 1894, p. 37). General meals, on the one hand, developed and strengthened the sense of collectivism that was necessary in battle, and on the other hand, served as a form of total control over the male population, which prevented any manifestations of discontent in both the polis and the army (Hodkinson, 2018, pp. 36–37).

With the introduction of the Lycurgus reforms, women's lifestyles also changed. Specific Spartan ethics had a significant impact on the system of girls' education, marriage, family, formation of life values and worldview. Comparing the system of girl's education in Sparta with the traditions of female education in ancient Greece, Xenophon (1998, p. 23) wrote: "People believe that they are raising their daughters, future mothers, well when they give them as little meat as possible and even less seasoning; wine is forbidden altogether or given diluted with water... all the Hellenes demand that their daughters stay at home and spin wool". Lycurgus believed that slaves were capable of making clothes, and that the main purpose of free women was to give birth to children. On this basis, he decreed that "women should exercise as much as men" because "strong spouses give birth to stronger offspring". In order to strengthen their bodies, Plutarch (1994a, pp. 57, 90) noted, girls had to run, wrestle, throw a javelin and discus, so that in the future "the fetus that they will bear would be healthy from the very beginning" and women could give birth safely.

According to the existing canons, girls were forbidden to stay at home and "lead a pampered and refined life". They had to attend festive processions, dance and sing without clothes in the presence of young men, and were allowed to mock officials who abused their authority (Plutarch, 1994a, p. 57).

When describing the Spartan way of life, researchers have traditionally noted the rather low educational level of women. This is explained by

the fact that in ancient Greece women did not participate in government, and therefore they had no reason to become literate, although some of them did. S. Pomeroy (2002, p. 5) was critical of this stereotypical statement, noting that the education of boys in Sparta was focused on the acquisition and development of military skills, and therefore there was little time for the humanities. The girls, “accompanied by their mothers and older women,” had much more time and “in such a female environment they learned not only to read and write, but also music, dance, and poetry.” It is known that the Dorian poet-lyricist Alcman was invited to Sparta, where he taught girls choral singing and wrote lyrics for songs that the Lacedaemonians performed at festivals. Unfortunately, Alcman’s work has survived to this day in the form of small fragments of poetry, but even these fragments clearly demonstrate the author’s high artistic skill in glorifying the Spartan way of life, in particular, restraint in food:

“There are three seasons – winter,  
And summer, and autumn is the third.  
And the fourth is spring, when  
Flowers are plentiful,

And don’t think about plenty to eat...” (Gorbov et al., 1935, p. 40).

According to S. Pomeroy (2002, pp. 5–6), the main obstacle to finding out the cultural level of the inhabitants of Ancient Sparta is the lack of written sources that would allow us to show the structure of education in the polis more broadly and reasonably. According to the researcher, girls did not write down myths, religious canons, rules of etiquette, melodies, poems, and lyrics, but memorised them, because “they certainly could not sing and dance while holding a papyrus roll”, and therefore a “strong oral tradition” developed in Lacedaemon, which consisted of passing on from generation to generation all the “necessary information” that influenced the formation of the worldview of young residents of Lacedaemon. In view of this, S. Pomeroy (2002, p. 8) concluded that Spartan society for a long time “remained conservative and aware of its traditions”. If women were “carriers of oral traditions”, it can be assumed that their cultural level was higher than that of men.

This idea can be confirmed by the stories related to Gorgo, the daughter of Cleomenes I. According to Herodotus (1993, pp. 241–242, 357), Gorgo was only 8 or 9 years old when she warned her father against the temptation of a bribe, which the tyrant Miletus Aristagoras persistently and insidiously offered for the “favour of hearing his request”. Clement I listened to his daughter and thus avoided a major war with the Susans. Another case when Gorgo showed her wisdom and in-

genuity is related to Demartes. While in exile, he sent a secret message to Sparta, the text of which he wrote on a wooden writing board and covered it with wax. No one could understand what the message meant when they received it. Only Gorgo figured out how to remove the wax from the board and read the text.

It is clear that Gorgo, who was the daughter of a king and eventually became a queen herself, had the opportunity to learn to write and read in her high-status family. However, there is other evidence that suggests that literacy was known to the women of Lacedaemon. S. Pomeroy (2002, p. 8) drew attention to short stories about Spartan mothers who sent letters to their sons and encouraged them to be brave on the battlefield. “Given the fact,” the researcher writes, “that mothers were separated from their sons who were in military service for long periods of time, the idea that they communicated through letters is not inconceivable. In addition, the inscriptions found in the shrines dedicated to the deeds of famous women not only testify to the veneration of the memory of the dead, but also “allow us to reasonably assume that visitors could read them”.

The system of women’s education and girl’s nudity, which was commonplace at sporting events in Sparta, caused a mixed reaction among Greeks in other polities. The majority had a negative attitude to the Lacedaemonian methods of education, as they violated the traditional understanding of the essence of women, their place and role in society. A typical example is Pelaeus’ statement about the women of Sparta in the tragedy *Andromache* by the famous Greek playwright Euripides (1969, p. 312):

“And yet,  
How can a Spartan be modest, when  
From maidenhood, leaving home,  
She shares a palette with a youth and a peplos  
Her thighs exposes while running...  
It’s unbearable. Or strange,  
That you bring up the depraved?”

However, a part of the ancient Greek society admired the beauty of strong, athletic blond Lacedaemonians and considered them the ideal of a woman mother (Tetlow, 2005, p. 44). According to Plato (2000, p. 150), the participation of girls in festive processions, nudity, dancing and singing, wrestling and athletics competitions in the presence of young men were all explained by “not so much geometric as erotic necessity” that was supposed to lead to marriage.

The state in Sparta minimised the private life of citizens and interfered heavily in all spheres of social life, including marriage and family relations. Marriage of a man who had reached the age

of twenty was considered a duty, the failure to fulfil which entailed appropriate consequences. The unmarried (*ἀγαμος*) became outcasts of society. According to the laws of the Lycurgus, bachelors were forbidden to be spectators at the *hymnopedias* (from the ancient Greek *ὑμνοπαιδία*, literally “games without clothes”), where girls competed. “It is possible,” S. Pomeroy (2002, p. 34) suggests, “that bachelors preferred unproductive sexual relations with boys to reproductive sex with women, and this ban on attending the great festival was a punishment from the state. At festivals and hymnodramas, the researcher believes, the Spartans were able to “examine the bodies of potential wives,” as “women not only undressed but also displayed them to whet the appetite of unmarried men for marriage”.

As a punishment for their unwillingness to marry, bachelors were forced to walk naked around the square in winter and sing humiliating songs in which the performers ridiculed their fear of women and marriage (Lohvynenko Ye., Lohvynenko I., 2019, p. 181). Despite their previous achievements, unmarried men could lose respect among young people, who were supposed to respect their elders. For this reason, no one punished the young man who refused to give way to the famous commander Derkild, saying: “You have not yet given birth to anyone who could ever give way to me” (Plutarch, 1994a, pp. 57–58). Clearchus Solemnus argued that even women could despise and insult the unmarried: “In Lacedaemon, at one of the festivals, women chase bachelors around the altar and beat them with scourges so that they, avoiding such humiliation, revive their passion and marry in time” (Afinei, 2010, p. 249). The authenticity of this story is questionable, as there is no mention of it in other sources. At the same time, the general trend towards the mandatory timely marriage is correctly reflected. It is worth paying attention to Plutarch’s testimony that the most severe punishment for men who avoided marriage could be deprivation of civil rights (Pomeroy, 2002, p. 41).

It is not known from the sources what punishments were imposed on unmarried women. E. Tsoukalidis (2023) believes that they did not bear any legal responsibility, since due to constant wars, the male population of Sparta was small and therefore “many women could not find husbands and remained childless”.

Girls, like boys, already had good physical fitness before marriage. Unlike other polises of ancient Greece, where girls could marry after reaching puberty (at 13–14 years old), in Sparta “they were allowed to mature physically” and most of them did not marry until they reached 18 years

old. According to K. O’Pry (2015, p. 11), Lacedaemon “was not concerned with the number of children a woman could bear, but with the production of healthy male children for the Spartan army and healthy female children for reproduction”. The researcher saw the role of a woman in motherhood, and that of a man in service to the army. They were united by the fact that they “served the polis” together.

Unlike other polities, marriage in Sparta had its own peculiarities. Upon reaching the age of marriage, a girl, with the mediation of her father or elder brother, considered the proposals of suitors. After the parties came to an agreement, a marriage ritual was held, which involved the symbolic abduction of a girl. The bride was received by a so-called friend (Plutarch, 1994a, p. 58). She cut her hair short, dressed her in a man’s clothes and “put her on a straw”. The bridegroom, who was at the *syssythia* at the time, would come to the bride, “untie her belt and carry her to the bed”. After staying with her for a while, he would return to the community to “spend the night there as usual”. The young man spent his days and nights with his friends, and went to his wife “with great caution and shyness, fearing that someone would not notice”. Such visits to his wife lasted quite a long time. There were many cases when children were born in such families, and the husbands “did not see their wives even once during the day”. According to Plutarch, short visits between spouses were right, because in this way “a new and lively passion was kept alive” between husband and wife, and the fire of “mutual love and desire” was kept burning.

This format of marital relations lasted until the man turned 30. It was believed that secret meetings between husband and wife contributed to the birth of healthy offspring. At the same time, as E. Tetlow (2005, p. 44) notes, “this practice involved checking a woman’s ability to give birth before the marriage was declared”, which was important in the society of the time.

M. Joshua’s (2021) explanation of the marriage ritual is of interest. He believes that the bride’s hair was cut short and dressed in a man’s clothes so that the groom, who “knew only the company of other men before marriage, would feel more comfortable in sexual relations with a woman”. In our opinion, the girl’s short hairstyle was not meant to “provide comfort” to the man in an intimate relationship, but to be an indication that the woman was married. This explanation is more reasonable, since the scholar himself notes that “women kept their hair short throughout their marriage”. S. Pomeroy (2002, pp. 42–43) also believes that a short hairstyle was a sign of a

married woman: “In childhood, a virgin wore her hair long and uncovered; as a wife, she wore it short and covered it”. At the same time, the researcher suggested that the bride’s male attire was meant to “facilitate the man’s transition to procreative sex from the homosexual sexual intercourse to which he was accustomed”.

In the marriage and family relations of the Lacedaemonians, with the exception of royal families, marital fidelity was not considered a binding norm. Xenophon (1998, p. 23) in *The State System of the Athenians and Lacedaemonians* draws the reader’s attention to the fact that some of the laws introduced by Lycurgus did not correspond to the general ideas about the family that had developed in ancient Greek society. In particular, he reports that in Sparta, a man was allowed to share his wife with another man. If the man was elderly and the wife was young, “the old man would invite a person whose physical and moral qualities he admired to the house to have children”. Or, “if someone did not want to live with his wife, but wanted to have children of whom he could be proud”, then such a person could have children with his wife with the husband’s consent.

Xenophon believes that the state’s interference in the private life of its citizens is right, because it created conditions for the birth of healthy children, which was in the interests of the whole community. Even kings were not immune from interference in their private lives. According to Plutarch (1994b, p. 36), in the middle of the fifth century BC, the ephorate, who had de facto power in Sparta, “imposed a fine” on Archidamus II for marrying a short woman. The Ephorates feared that such a marriage could produce weak “kings” rather than strong and powerful kings.

Spartan legislation on family relations was focused on creating conditions under which the most important thing in marriage was the birth of healthy offspring – future warriors and citizens of Lacedaemon. In the case of a childless wife, a Spartan, unlike men in other polities, had more opportunities to have children: first, he had the right to divorce and marry another woman; second, he could remarry and have two wives; third, he was allowed to adopt an illegitimate son or officially adopt a child from an impoverished family. The authorities supported all methods of acquiring an heir. In addition, they put pressure on childless men who were able to have offspring to create a full-fledged family. For example, the ephorate forced King Anaxandrides II (mid-6th century BC), who was married to his niece and had no children, to take a second wife “to procreate the line of Eurysthenes”. However, after the king

remarried, his first wife became pregnant three times and gave birth to healthy sons. Anaxander II also had one son from his second wife (Herodotus, 1993, pp. 238–239; Cartledge, 2002, p. 264).

“Lycurgus believed”, writes Plutarch (1994a, p. 58), “that children belong to society, not to their parents. For this reason, he wanted citizens to be “descended from the best” and “not from accidental” people. The Spartans were convinced that Lycurgus’ wise rulings made adultery impossible in the state. As an example, Plutarch cites the story of the Lacedaemonian Herod, who, when asked by a foreigner: “What is the punishment for adultery in Sparta?”, assured him that there was no one to punish in the polis, since there were no adulterers. When the guest asked him again, “But if there is one?”, Herod explained that the guilty person should be punished by giving away an ox that, if it stretched its neck from the top of Tahit, could drink water from the Eurotus. To the stranger’s surprise: “How can I find an ox of this size?”, Herod replied in unison, smiling: “How do you find an adulterer in Sparta?”.

Studying the history of the Spartan woman, S. Pomeroy (2002, p. 74) noted that to this day there is no known punishment for adultery in Lacedaemon. Studying women’s rights in the ancient world, E. Tatlow (2005, p. 45) concluded that adultery was not considered a crime in ancient Sparta, “unless the woman’s husband refused permission to have sex with her. For example, a man committed adultery with the queen of Sparta, who conceived a child. The only known punishment was that the king removed the child from the line of succession.” In our opinion, adultery could not exist in a society that did not attach great importance to monogamy and family relationships.

One of the peculiarities of marriage and family relations in Sparta was polyandry. In the polis it was common for women to marry three or four or more men if they were brothers. Polybius (1895, p. 362) states that the Lacedaemonians had a custom “whereby three or four men, or even more if they were brothers, had one wife and their children were common; it was also considered a praiseworthy and common thing if a citizen made a sufficient number of children with his wife and gave her to any of his friends”.

In the scientific literature, there is no single view on the causes and nature of the existence of this form of polygamy in Lacedaemon. It is seen as a relic of group marriage. Most scholars explain Spartan polyandry by the desire of the state to avoid the division of family property between numerous heirs that a wife could give birth to her husband. According to O. Zolotnikova (2009,



pp. 57–58), “ancient Greek polyandry should be approached more broadly”, since it is part of “a specific phenomenon caused by circumstances that inevitably arise in the process of development of kinship and marriage institutions”. The researcher considers polyandry in three ways. First, as a form of marriage where a wife has two or more husbands at the same time. Secondly, as a socially approved sexual behaviour when a woman can legally have more than one partner both before and during marriage. Thirdly, as repeated multiple marriages of women, which are supported by the state and recognised by society. As a result of the comparative analysis, the researcher concluded that in ancient times, cases of “sharing wives, sometimes mixed with fraternal polyandry, were found among the Northern European tribes (Britons, Caledonians, Liburnians), Etruscans, Scythians, Indians, Libyans and some other Arabian peoples”. However, unlike women of other nations, Spartans were distinguished by “relatively free sexual behaviour” and “relative independence in society”, which was due to their “extraordinary economic rights” and “constant presence in a warlike state where men as professional warriors were absent for a long time”. As a result, the researcher concludes, the “exceptional role” of Spartan women “does not fully correspond to the nature of classical patriarchal slavery”. In view of the above, the reports of ancient historians that only the husband decided whether to give his wife to others or not are questionable (Xenophon, 1998, p. 23; Polybius, 1895, p. 362). In our opinion, the Spartan woman’s consent to her husband’s choice of partner was mandatory. It is known that children born of such unions were recognised by both the wife’s husband and their blood father.

Xenophon and Plutarch, explaining the non-traditional marriage and family relations for ancient Greece, pointed out that a married woman in Sparta willingly gave birth to another man because of the desire to manage two houses at the same time. E. Tatlow (2005, p. 44), describing the peculiarities of marriage and family relations in Lacedaemon, outlined the “advantages” of polyandry: “The advantage for a father who already had children was to give his sons brothers who could not claim inheritance. The advantage for a woman was that she had power in more than one household”. In other words, polyandry allowed women to increase their economic resources.

As already noted, each Spartan family received a cleris – a plot of land along with ilots, i.e. labour. Men devoted most of their time to military training or were at war, and therefore did not have the physical capacity to carry out managerial

functions on the land granted. Gradually, these functions were taken over by women (Fleck, Hanssen, 2009, p. 224).

It is important to pay attention to the legal status of these lands. “Until the 1980s”, writes S. Hodkinson (2018, p. 30), “it was traditionally believed that Spartan land tenure was of a public nature: the polis controlled a set of identical plots that were allocated to Spartan citizens as a life-time lease and returned to the polis after their death. Today, most scholars have come to the conclusion that Sparta “essentially developed a Greek system of private land ownership. Spartan citizens owned private estates of variable size, which they usually passed on to their heirs through separate inheritance, and they also legally alienated them to other citizens through donations or wills” (Hodkinson, 2002, p. 2).

In the absence of a son, a Lacedaemonian either adopted a future heir from another house or, by his decision, his daughter received the inheritance. According to S. Hodkinson (2004, p. 104), a Spartan daughter had inheritance rights similar to those enshrined in the code of ancient Greek laws of Hortina in Crete (fifth century BC), namely, half of the share allocated to the son was her inheritance. The scholar identified three ways for a Spartan woman to inherit: first, she inherited as the sole heir; second, she received half a share in a division with her brother(s); third, she inherited on equal terms with her sister(s).

The researcher’s conclusions are interesting, logically sound, but ambiguous. For example, regarding the division of inherited land plots. Usually, the works of ancient authors indicate a constant number – 9 thousand cleris, which were granted to Spartan families. This suggests that Lacedaemonian law did not allow for their division among heirs. Obviously, the land was inherited only by the eldest son, whose duty was to support his younger brothers after the death of his father. Therefore, polyandry in the Spartan way could be the alternate cohabitation of brothers with the wife of the eldest brother. Children born in such a union were considered joint, as it was difficult to establish paternity in each case. In such a marriage, the cleris remained indivisible. Younger brothers had the opportunity to receive land allotments through their adoption by families with no son heirs. The main condition for such adoption was marriage to the daughter of the cleris owner. Studying polyandry in the Spartan state, E. Tatlow (2005, p. 44) rightly noted that the “practice of wife-sharing” allowed for “better children and maximised the fertility of strong women”. The Spartans believed that women capable of having healthy offspring should give

birth not only for their own family, but also for other families. Polygamy, according to the researcher, made it possible to “limit the number of heirs in the family, which helped to keep the family estate intact, while the wife gave birth to more children to other families”.

The key issue, in our opinion, is the question of women’s ownership of land. R. Fleck and E. Hanssen (2009, p. 232) believe that “Spartan men granted women property rights, but not political rights”. Essentially repeating S. Hodgkinson’s argument about the order of daughters’ inheritance of their fathers’ property, they identified the so-called “collective benefit” of men in granting women land ownership. Land ownership, according to scholars, was in the collective interests of men, as it gave them the opportunity to devote themselves to military service. At the same time, women’s property rights “were ‘fragile’ in the sense that they could disappear as soon as they no longer met the collective interests of men”. It is difficult to agree with this thesis, since the legal status of women in general and property rights in particular were determined not by the “collective interests” or “collective benefit” of men, but primarily by military, political and socio-economic factors: The presence of a significant amount of land, the labour force (“Ilots”) assigned to it, the Spartans’ establishment of total control over the captured lands, the economic exploitation of the Periekos, the physical inability of men to exercise administrative functions on the lands granted to them, the rather high socialisation of Lacedaemon’s women, etc. Thus, women’s right to land was determined by the objective conditions prevailing in the Spartan state.

Men often did not have the opportunity to personally manage the oikos, so this function was gradually taken over by women. The state’s assignment of labour (Ilots) to the cleris and clear regulation of the distribution of the product produced on them did not require any special managerial efforts from women. Comparing the economic rights of Spartans and other women in ancient Greek polises, R. Fleck and E. Hanssen (2009, p. 228) noted that in ancient Greece only men were engaged in agriculture and disposed of the land that was their property. Women, of course, were engaged in domestic work. “Among the Spartans,” the researchers write, “both women and men were equally well suited to agricultural production. The main agricultural task of Spartan citizens was not to plough, plant and harvest (as was the case with citizens of other Greek city-states), but rather to manage the estates that the Ilots cultivated... Such work put intelligence, not strength, first, and therefore an educated

Spartan woman was an ideal replacement for an educated Spartan man”.

Thus, in a typical ancient Greek polis, a woman was under the care of her father (or brother) and then her husband for her entire life. She did not own land, did not inherit property, and could not pass it on. The only thing that was a woman’s property was meilia (consolation), a part of the bride’s dowry that was returned in case of divorce (Vinnichuk, 1988, p. 145). Compared to others, a Spartan woman had the right to manage the cleris, which made her economic status close to that of a man (Fleck and Hanssen, 2009, p. 231).

The social status of the ancient Greek woman is characterised by her restrictions in the family, the state, and lack of access to the most valuable economic resources. She was actually deprived of the right to own land and other real estate because she could marry a resident of another polis. A Spartan woman did not have this opportunity, and therefore there was no risk of losing land due to the marriage of her daughter for the family. This led to the state’s tolerant attitude to the economic rights of Lacedaemonians.

Despite a rather large amount of literature on the history of Sparta, its economy, in particular the land tenure system, remains poorly studied. We can agree with S. Pomeroy (2002, p. 78), who noted that the laws known to us at that time cannot fully “reflect the real historical situation”, show the dynamics and nature of changes over a long period. Therefore, in our opinion, there is an urgent need to identify the main trends in the development of the land tenure system in Sparta, as this will help to more clearly define women’s economic rights and the degree of their freedom in the society of that time.

Lacedaemon had two land tenure systems: private and state. Most of the land belonged to the state. As mentioned earlier, it was divided into equal plots of land, called cleris, which were assigned at birth to both Spartans and Periekos. These lands could only be used for the duration of a person’s life. Such a system was unstable, as the population, particularly the male population, fluctuated. Therefore, men who were assigned cleris were replaced by women in government. After the Spartan victory in the Peloponnesian War (431–404 BC), the licurial system of public property effectively ceased to exist. After the war, Sparta received a lot of gold and silver, which undermined the foundations of economic equality laid down by Lycurgus. There was a rapid differentiation of society: the minority concentrated wealth and formed an elite; the majority became impoverished and, in the absence of proper state control, had no way to retain the cleris. Thus, the

ground was created for the development and dominance of the private land tenure system. The state, which had previously concealed the actual economic inequality of its citizens under the guise of a declaration of equality and restrained the process of stratification of the population by material wealth, was no longer an obstacle to the enrichment of individual families and the concentration of large material resources in their hands (Pomeroy, 2002, p. 79).

Aristotle (1983, pp. 429–430), who lived in the fourth century BC, described the economic situation as follows: “The women of Lacedaemon lead a life of liberty and luxury in the fullest sense of the word”. They “own nearly two-fifths of the land, as they have a considerable number of heir daughters and pay a large dowry for their daughters”. In Sparta, as in the rest of ancient Greece, women did not have political rights and were not represented in government. Yet, according to the philosopher, there is no difference in “whether women rule or, as was the case in Sparta, they are ruled by officials”. The consequences in both cases are negative. In Lacedaemon, this became one of the main reasons for the decline of the state. Of course, this conclusion of the philosopher is not correct. The reasons for the decline of Lacedaemon were different such as the loss of Messenia, oligarchy, which became critical in 425 BC, and so on (Plutarch, 1994b, p. 547). However, it is difficult to disagree with Aristotle’s statement about the wealth of women and their influence on politicians.

The history of the confrontation between the Spartan kings Agidas and Leonidas shows the significant influence of noble women on the political life of Lacedaemon at that time. Agidas, according to Plutarch (1994b, p. 267), “surpassed not only Leonidas in his intelligence and fortitude” but also all the former rulers who reigned after Agesilaus the Great. Agesilaus was crowned king at the age of 18. Despite his young age, he proved to be an energetic ruler and tried to restore the power of Sparta to its former glory in the time of Lycurgus. The young king’s mother, Agesistratus, and his grandmother, Archidamia, actively supported Agidas and played a key role in the implementation of the proclaimed reforms. Plutarch (1994b, p. 267) notes that Agesistratus was a very influential person who “through his many friends, supporters and debtors” decided “many public affairs”. Archidamia was no less influential. Women used all their connections to support their royal relative. It is important that women who “owned a lot of wealth” in Sparta and did not want to give it up opposed the reforms. They supported Leonidas, who eventually won. Agidas was defeated

and executed. Agesistrata and Archidamia were also punished by death (Plutarch, 1994b, p. 275). Leonidas acted so cruelly because he feared that over time, these authoritative women of the royal family could become a real threat to his power. Thus, this episode of Lacedaemon’s story clearly shows that Spartan women had incomparably greater freedom and influence on the internal political life of their state than their contemporaries from other polises.

A characteristic manifestation of a woman’s authority in Sparta was the reverence for her as a mother. “Motherhood”, writes M. Joshua (2021), was highly valued and... Spartan women were particularly proud that their independent status allowed them to raise strong and independent children like themselves. It is worth noting that in Lacedaemon, childbearing was considered the greatest service a woman could render to the state. Commemorative grave inscriptions were allowed in only two cases: men who died on the battlefield and women who died in childbirth (Myszkowska-Kaszuba, 2014, p. 80; Fleck, Hansen, 2009, p. 241).

In ancient Greece, only Spartan women had the right to kill their children if they proved to be cowards on the battlefield. According to Plutarch (1990, p. 337), the mother killed Damatrius as soon as she found out that he was a coward and “unworthy of her”. An epigram dedicated to this tragedy is of interest:

“The mother killed Damatrius, the law of Sparta he broke,

He was a Lacedaemon, she was a Lacedaemon”.

Distichus makes us understand that the punishment was considered legitimate and the mother did the right thing. Another Spartan woman asked her son, who had just returned from battle: “What about our men?” He replied: “They are all dead”. Then the mother exclaimed: “Did they send you to tell us about it?” and killed her son with a piece of tile. Another woman disowned her son and then killed him for leaving his post and running away from the army. Thus, cowardice was considered the most serious crime in Lacedaemon (Lohvynenko, 2017, p. 33) and could be punished by both the state and the mother, who was not legally responsible for the murder of her child.

Why did the mother treat her cowardly son so harshly? Firstly, because for both men and women, serving the interests of the state was an absolute priority, and family issues and relationships were relegated to the background. Secondly, negative consequences occurred not only for the cowardly soldier, but also for his family members. Thus, a coward was publicly deprived of citizenship and

property (Fleck, Hanssen, 2009, pp. 232–233). In fact, he became an outcast of society. In his elegy, the famous Spartan poet Tirtheus (Kallistrov, 1964, p. 136) conveyed the general attitude of the community towards those who made a mistake on the battlefield:

“...He has disgraced his family, disgraced his blossoming youth:

Shame and dishonour follow him inexorably.

Indeed, there is no mercy for the man who has fled,

No compassion, no honour, no love.

We must fight hard for our children and our native land...

Oh, young people, do not abandon the old in battle!”

The family was considered to be disgraced and usually impoverished due to the confiscation of property. According to S. Pomeroy (2002, p. 37), cowards were mostly young men who first encountered “real conflict”, not “hardened veterans”. Therefore, in order to prevent cowards from “not reproducing”, they were forbidden to have children. For the same reason, their sisters were “socially ostracised” because they could not find spouses. However, the mother had a chance to save her family – to disown her son and punish him herself. Thus, a woman mother performed an important “cumulative” function in Lacedaemon. She was the main link between private and public life.

In general, in Sparta, the state had a decisive influence on the nature of family relations, as the private life of spouses was minimised by the authorities. Under such conditions, a woman was socially active, well aware of the inner life of the polis, and understood the foreign policy priorities of the state. She acted as a motivator and guide of Spartan ideology for her husband and son. And this is what made the Lacedaemonian woman stand out among other women in ancient Greece.

**CONCLUSIONS.** Thus, a Spartan woman, compared to other women in ancient Greek polities, played an exceptionally important role in public life. The community’s control over private life, namely the strict regulation of marriage and family relations, the compulsory nature of specific general education, which for girls began at the age of eight and lasted until marriage, determined that national interests and values for women became a priority and dominated the values of family and family. In Sparta, as in other policies of Ancient Greece, childbearing was considered the most important function of women, as the off-

spring were supposed to continue family traditions and take care of their elderly parents, perform religious rites, etc. Only male children were seen as future citizens and defenders of the polis, so only men were recognised as having the right to public life. In Lacedaemon, motherhood acquired a more accentuated meaning and was understood as service to the state. It became the basis of marriage and family relations, where polyandry was perceived as the norm. The Spartan woman was socially active. She was a direct participant in religious ceremonies and rituals, sports competitions, and publicly ridiculed bachelors and cowards. If her own son proved to be a coward, she could kill him herself. A mother did not bear any legal responsibility for the murder of a cowardly son. Moreover, the state approved of such an act and considered it a “just manifestation of motherhood”.

The economic rights of the Spartans, which other women in ancient Greece did not have, are noteworthy. Due to her husband’s military service, a Lacedaemonian woman managed not only his oikos but also his cleris. Polyandry allowed a woman to unite two or more “houses” under her control and thus increase her influence in society.

From the fifth century onwards, the private land tenure system replaced the state one. The practice of dividing and inheriting land became widespread, with daughters receiving their share. The great retrospective of Epitadaius allowed to donate or bequeath all movable and immovable property to another person at his own discretion. This accelerated the process of differentiation of Spartan society and the enrichment of individual families. 2/5 of all land was concentrated in the hands of women. A strong economic foundation allowed wealthy women to have more freedom in society and even influence those in power in making responsible political decisions. With the loss of Messenia, women lost their economic freedom. The social status of women also changed, and they became more subordinate to men.

The history of the Spartan woman shows that her relative freedom and influence in society were determined not primarily by legislation, but by economic, military-political, cultural factors, the education system and the morality of the time. This is important to take into account today when addressing gender issues, as real, not declarative, gender equality in all spheres of society should be ensured not only by adopting laws, but also by creating appropriate conditions for their implementation.

## REFERENCES

1. Afinei (2010). *A feast of wise men* (N. T. Golinkevich, Trans.). Nauka.
2. Aristotle (1983). *Works* (vol. 4) (A. I. Dovatur, Ed.). Thought.

3. Bandurka, O. M., Holovko, O. M., Lohvynenko, I. A. et al. (2021). *History of state and law of foreign countries* (O. M. Bandurka, Ed.). Kharkiv National University of Internal Affairs.
4. Bandurka, O. M., Shvets, D. V., Burdin, M. Yu. et al. (2020). *History of state and law of foreign countries* (O. M. Bandurka, Ed.). Maidan.
5. Cartledge, P. (2002). *Sparta and Lakonia. A regional history 1300–362 BC*. London; New York.
6. Euripides (1969). *Tragedies* (Vol. 1) (I. Annenskii, Transl.). Fiction.
7. Figueira, T. (2018). Helotage and the spartan economy. In A. Powell (Ed.), *A companion to Sparta* (Vol. 2) (pp. 565–595). Wiley Blackwell.
8. Fleck, R., & Hanssen, A. (2009). “Rulers ruled by women”: an economic analysis of the rise and fall of women’s rights in ancient Sparta. *Economics of Governance*. Springer, 10(3), 221–245.
9. Gorbov, D. A., Nilender, V. O., & Preobrazhenskii, P. F. (Eds). (1935). *Ancient Literature. Lyrics of ancient Hellas*. ACADEMIA.
10. Gurevich, Ya. G. (1894). *Greek and Roman History (systematic course)*. I. N. Skorokhodov Printing Office.
11. Herodotus (1993). *Stories in nine books*. Scientific thought.
12. Hodkinson, S. (2002). *Female Property Ownership and Status in Classical and Hellenistic Sparta*. The Center for Hellenic Studies.
13. Hodkinson, S. (2004). Female property ownership and empowerment in classical and hellenistic Sparta. In T. J. Figueira (Ed.), *Spartan Society, Swansea (The Classical Press of Wales)*.
14. Hodkinson, S. (2018). Sparta: An Exceptional Domination of State over Society? In A. Powell (Ed.), *A Companion to Sparta* (Vol. 2). Wiley.
15. Joshua, M. (2021, June 14). *Spartan Women*. World History Encyclopedia. <https://www.worldhistory.org/article/123/spartan-women/>.
16. Kallistrov, D. P. (Ed.). (1964). *Textbook of Ancient Greek History*. Thought.
17. Kolisnichenko, A. I. (2013). *History of the state and political and legal doctrines of Ancient Greece and Rome*. N. Terletsky.
18. Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2021). The status of a woman in the ancient world: features of marital and family relations in Ancient Athens. *Law and Safety*, 83(4), 28–37. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.03>.
19. Lohvynenko, Ye. S. (2017). Punishment of servicemen in ancient states. *Law and Safety*, 1(64), 31–35.
20. Lohvynenko, Ye. S., & Lohvynenko, I. A. (2019). *Punishment in the Law of the Ancient World*. FOP Panov A. M.
21. Lur’e, S. Ya. (1939). On the fascist idealisation of the police regime of ancient Sparta. *Bulletin of Ancient History*, 1(6), 98–106.
22. Myszkowska-Kaszuba, M. (2014). The only women that are mothers of men: Plutarch’s creation of the Spartan mother. *Graeco-Latina Brunensia*, 19(1), 77–92.
23. O’Pry, K. (2015). Social and Political Roles of Women in Athens and Sparta. *The Saber and Scroll Journal*, 1(2), 7–14.
24. Plato (2000). *The state* (D. Koval, Transl.). Foundations.
25. Plutarch (1990). *Table talks*. Science.
26. Plutarch (1994a). *Comparative hagiographies* (vol. 1). Science.
27. Plutarch (1994b). *Comparative hagiographies* (vol. 2). Science.
28. Polybius (1895). *General History in Forty Books. Vol. II (Books VI–XXV)* (O. G. Mishchenko, Transl.). Ye. G. Potapova Printing Office.
29. Pomeroy, S. (2002). *Spartan Women*. Oxford University Press.
30. Powell, A. (2015). Spartan education. In W. M. Bloomer (Ed.), *A Companion to Ancient Education* (pp. 90–111). Wiley Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781119023913.ch5>.
31. Shama, O. I. (2015). *History of Ancient Greece. Anthology*. V. Hnatiuk ENPU.
32. Tetlow, E. M. (2005). *Women, crime, and punishment in ancient law and society* (vol. 2). Continuum.
33. Thucydides (1981). *History* (Ya. M. Borovskii, Ed.). Science.
34. Tsoukalidis, E. (2023). Women in Classical Sparta. <https://www.academia.edu/26999526/>.
35. Vinnichuk, L. (1988). *People, manners and customs of ancient Greece and Rome* (V. K. Ronin, Trans.). Higher school.
36. Xenophon (1998). *The State System of the Athenians and Lacedaemonians* (H. G. Dakyns, Transl.).
37. Zaikov, A. V. (1988). Periekians in the structure of the Spartan polis. *Antiquity and the Middle Ages*, 24, 19–29.
38. Zolotnikova, O. (2009). “Πολυάνωρ γυνή” (“Wife of many husbands”): ancient Greek polyandry as reflected in the mythic/epic tradition. *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, 6, 57–72.

Received the editorial office: 13 August 2023

Accepted for publication: 27 September 2023

**ІГОР АЛЬБЕРТОВИЧ ЛОГВИНЕНКО,**

кандидат історичних наук, доцент,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра теорії та історії держави і права;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-4418>,  
e-mail: [igor\\_logv@ukr.net](mailto:igor_logv@ukr.net);

**ЄВГЕНІЯ СЕРГІЇВНА ЛОГВИНЕНКО,**

кандидат юридичних наук, доцент,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра конституційного і міжнародного права;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7687-843X>,  
e-mail: [evgeniyalogvinenko11@gmail.com](mailto:evgeniyalogvinenko11@gmail.com)

**СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ЖІНКИ У СТАРОДАВНІЙ СПАРТІ**

Визначено та проаналізовано фактори, які визначали особливості соціального статусу жінки у Стародавній Спарті. Показано, що встановлення контролю общини над приватним життям, а саме: жорстка регламентація шлюбно-сімейних відносин, обов'язковість специфічного загального виховання, що для дівчат розпочиналося з восьми років і тривало фактично до заміжжя, визначало те, що загальнодержавні інтереси для жінки ставали пріоритетними і домінували над сімейними цінностями. З'ясовано, що у Спарті, як і в інших полісах Стародавньої Греції, дітонародження вважалося найголовнішою функцією жінки, оскільки потомство мало продовжувати родові традиції та піклуватися про старих батьків, проводити релігійні обряди тощо. Тільки дітей чоловічої статі розглядали як майбутніх громадян і захисників поліса. У Лакедемоні материнство набуло більш акцентованого значення і розумілося як служіння державі. Воно стало основою шлюбно-сімейних відносин, де поліандрія сприймалась як норма. Спартанська жінка була суспільно активною. Вона була безпосередньою учасницею релігійних свят та ритуалів, спортивних змагань. Публічно висміювала холостяків та боягузів. Якщо ж власний син виявився легкодухом, то могла власноруч його вбити. Мати за вбивство сина-боягуза ніякої юридичної відповідальності не несла. Досліджено економічні права спартанок, яких не мали інші жінки Стародавньої Греції. Через зайнятість чоловіка на військовій службі лакедемонянка управляла не лише його ойкосом, а і клером. Поліандрія давала можливість жінці об'єднувати під своїм управлінням два «доми» або більше і таким чином посилювати свій вплив у суспільстві. Зауважено, що міцне економічне підґрунтя дозволяло заможним жінкам мати більшу свободу в суспільстві і навіть впливати на нововладців у прийнятті відповідальних політичних рішень. З втратою Мессенії жінка позбувається економічної свободи. Змінюється й соціальний статус жінки, яка стає більш підвладною чоловікові. Зауважено, що у Спарті держава мінімізувала приватне життя подружжя. За таких умов жінка була соціально активною, добре знала внутрішнє життя полісу, розумілася на зовнішньополітичних пріоритетах держави. Вона виступала для чоловіків своєї родини мотиватором і провідником спартанської ідеології. І цим лакедемонянка суттєво відрізнялася від інших жінок Стародавньої Греції.

**Ключові слова:** *Стародавня Греція, Спарта, Лікурґ, держава, жінка, виховання, шлюб, сім'я.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Lohvynenko I. A., Lohvynenko Ye. S. Social status of women in Ancient Sparta. *Law and Safety*. 2023. No. 4 (91). Pp.106–118. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.09>.

**Citation (APA):** Lohvynenko, I. A., & Lohvynenko, Ye. S. (2023). Social status of women in Ancient Sparta. *Law and Safety*, 4(91), 106–118. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.09>.

**ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА ЗАГУМЕННА,**

кандидат юридичних наук, доцент,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра теорії та історії держави і права;

 <https://orcid.org/0000-0003-0617-8363>,  
e-mail: [yuliyazagum@gmail.com](mailto:yuliyazagum@gmail.com)

**ПОГЛЯДИ НІКОЛЛО МАКІАВЕЛЛІ НА ПУБЛІЧНУ БЕЗПЕКУ**

У статті досліджено та розкрито розуміння побудови концепцій феномена публічної безпеки у філософсько-правових поглядах Нікколо Макіавеллі.

У тогочасній Європі гарантування публічної безпеки було надзвичайно актуальним завданням практично для кожної держави, що передбачало турботу про індивідуальне спасіння людини, тобто пошук упевненості у вірі, на індивідуальному рівні, а на колективному рівні – піклування про захист підданих від насильства, війни, несправедливості, голоду, зростання цін, злиднів, турбота про суспільний добробут у найширшому розумінні. Акцентовано, що одна з найбільш популярних та докладно опрацьованих концепцій публічної безпеки того часу була запропонована видатним італійським мислителем, дипломатом і політичним діячем Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Довкола її змісту, сенсу та спрямованості точилися і досі точаться гострі наукові дискусії, які торкаються окремих спірних моментів безпекової концепції та допомагають краще з'ясувати важливі нюанси макіавеллівського бачення публічної безпеки і ключових інструментів її гарантування.

За результатами дослідження зроблено висновок, що безпековій концепції Макіавеллі властиві раціоналізм, секуляризм, прагматизм, націоналізм, акцент на поєднанні силових та правових елементів із переважанням перших, інституційних та особистісних чинників публічної безпеки з пріоритетом перших, інструментів психологічного тиску (залякування, щоб тримати в покорі народ), військової сили і дипломатії (щоб запобігати зовнішнім загрозам), розмежуванні етики та політики у сфері публічної безпеки, збалансованому ставленні до необхідності підтримання внутрішньої і зовнішньої безпеки, високій оцінці історичного досвіду гарантування безпеки в античності та в сучасних йому централізованих і абсолютистських державах на ранньому етапі.

**Ключові слова:** *Ренесанс, Реформація, публічна безпека, національна безпека, безпека, Нікколо Макіавеллі, державець.*

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Період Ренесансу та Реформації, що хронологічно охоплює другу половину XV – кінець XVI ст., характеризується тим, що християнський світ поступово, але невпинно віддалявся від Середньовіччя, розпадаючись на систему суверенних національних держав. Водночас синхронно із цими процесами «національні правопорядки набували самостійного значення, що відповідало становленню національних держав» (Кресін, 2017, с. 64).

Водночас Реформація позначила конфесійний розкол Європи та стала причиною пошуку алгоритмів співіснування держав з різними християнськими конфесіями, до чого, природно, європейські народи ще не були готові. У тяжкій релігійній конфронтації вони мали виборювати принципи толерантності та взаємоповаги. У більшості країн Європи державці швидко перехоплювали власність і юрисдикції в церкві та стрімко секуляризувалися.

Тим самим Реформація була «остаточним триумфом світської влади в боротьбі з Церквою, що тривала вже кілька століть» (Allen, 1928). Цей триумф відкриває шлях поступовій десакралізації політико-правової сфери, що зрештою «приводить до досить суперечливого поєднання двох ідей: з одного боку, незалежності монархів і очолюваних ними держав, абсолютності останніх, більше не включених до всесвітньої теологічної та світської ієрархії; з іншого – суспільної легітимності держав і, виходячи з цього, необхідності знаходження певної кореляції між волею монархів і волею суспільств» (Кресін, 2017, с. 223). Означені процеси накладаються на конфліктність, що суттєво зросла між державами і підживлюється як релігійними, так і територіальними причинами. Ескалація насильства та експансіонізму заповнила весь політико-правовий простір Європи, «вихлюпулася» у Новий Світ та відповідно надала нові

імпульси комплексові безпекових проблем, що закономірно стають предметом осмислення в тогочасній політико-правовій думці, яка була змушена реагувати на нові суспільно-політичні, правові, етнонаціональні та конфесійні умови.

Отже, у тогочасній Європі гарантування публічної безпеки було надзвичайно актуальним завданням практично для кожної держави, що передбачало турботу про індивідуальне спасіння людини, тобто пошук упевненості у вірі, на індивідуальному рівні, а на колективному рівні – піклування про захист підданих від насильства, війни, несправедливості, голоду, зростання цін, злиднів, турботу про суспільний добробут у найширшому розумінні. Тому практично всі політичні лідери держав (абсолютну більшість з яких у тогочасній Європі становили монархії) прагнули легітимізувати принаймні на символічному рівні маніфестацію турботи про публічну безпеку безвідносно до ступеня усвідомлення її змісту, нюансів, проявів і форм. Належне врядування дедалі більше асоціюється з безпечним урядуванням, з управлінням, що здатне гарантувати безпеку якнайбільшій кількості людей протягом найтривалішого період часу.

Одна з найбільш популярних та докладно опрацьованих концепцій публічної безпеки була запропонована видатним італійським мислителем, дипломатом і політичним діячем Нікколо Макіавеллі (1469–1527). Довкола її змісту і спрямованості точилися та досі точаться гострі наукові дискусії (Yigzaw, 2017; Росock, 1975; Skinner, 1978; Strauss, 1958), які торкаються окремих спірних моментів безпекової концепції та допомагають краще з'ясувати важливі нюанси макіавеллівського бачення публічної безпеки та ключових інструментів її гарантування.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою дослідження є з'ясування особливостей побудови концепцій феномена публічної безпеки у філософсько-правових поглядах Нікколо Макіавеллі. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: з'ясувати особливості побудови концепцій феномена публічної безпеки за доби Відродження та Реформації в європейській політико-правовій думці з одночасною експлікацією ключових теоретичних узагальнень у цій сфері; опрацювати основні праці Макіавеллі, в яких були артикульовані фундаментальні безпекові погляди.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Слід зауважити, що методологія дослідження правового феномена публічної безпеки пов'язана із

залученням до методологічного арсеналу таких науково-теоретичних підходів і пояснювальних схем, які б забезпечили поглиблене, всебічне пізнання згаданого явища в єдності його онтологічних, феноменологічних, нормативних, діяльнісних, структурних, функціональних та ціннісних компонентів і форм прояву. Це особливо важливо з того погляду, що всі означені компоненти повинні враховуватися в модернізації цього суспільного явища в умовах сучасної України з огляду на глибоку практичну потребу розбудови сучасної системи національної безпеки, здатної забезпечити не лише актуальні потреби особи, суспільства та держави, а й гарантувати на майбутнє утвердження та розвиток ключових конституційних цінностей, що підлягають першочерговому захистові з боку всіх суб'єктів її забезпечення.

Зайве наголошувати на тому, що методологічні підвалини дослідження публічної безпеки в теоретико-правовому розрізі є фундаментальними засадами розкриття онтологічних (сутнісних), феноменологічних (форм зовнішнього прояву), аксіологічних (ціннісних), структурних і функціональних, інституціональних та нормативно-правових аспектів сторін досліджуваної проблематики. Натомість сучасні теоретичні підходи, як засвідчує їх неупереджений науковий аналіз, до визначення сутності та правової природи феномена національної безпеки, на жаль, вирізняються суттєвою невизначеністю в панівних поглядах на безпеку як таку й характеризуються значною недооцінкою низки методологічних аспектів формування стратегії національної безпеки, що передбачає єдиний, здебільшого вже не адекватний сучасним вимогам алгоритм мислення, ухвалення переважно шаблонних, а отже, переважно помилкових стратегічних рішень і розбалансування діяльності у сфері безпеки тощо (Загуменна, 2021), що призводить чи здатне призвести до суттєвих (людських, матеріальних, територіальних та інших) втрат і завдати значної шкоди ключовим національним інтересам як конституційним цінностям. Методологічною основою нашого дослідження є діалектичний метод наукового пізнання, у межах якого було застосовано методи аналізу та синтезу.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Основними працями, в яких були артикульовані фундаментальні безпекові погляди Макіавеллі, є його твори «Державець» (Мак'явеллі, 2007), «Розмірковування про десять книг Тита Лівія» (Machiavelli, 1965a), «Мистецтво війни» (Machiavelli, 1965b), «Флорентійські хроніки» (Мак'явеллі, 2007). Вони



містять чималий (чи не найбільший і не найвпливовіший у межах усієї політико-правової думки раннього Нового часу) конгломерат ідей, концептів, настанов і практичних рекомендацій, що не лише зафіксували оригінальну авторську безпекову політико-правову концепцію, а й містили чимало суперечливих поглядів, аналіз яких дає змогу по-різному оцінювати спадщину цього видатного мислителя – від ідеї безпекового аморалізму (публічна безпека перебуває поза шкалою моральних цінностей і має забезпечуватися засобами, які можуть бути аморальними з точки зору суспільної моралі) до ідей раціоналізму, реалізму і прагматизму, застосування яких обстоював їх автор у безпековій сфері. Створений Макіавеллі образ публічної безпеки «концептуально направлений на пошук сталого політичного порядку, захищеного інституційно. Порушуючи у своїй раціонально обґрунтованій концепції порядку рівновагу між силою та чесністю, між владою і повагою, віддаючи пріоритет інституціалізації, флорентієць силу раціонального мислення передає на службу силі влади» (Левчук, 2009, с. 319).

Як і для більшості гуманістів, безпекова концепція Макіавеллі мала чітко окреслені антропологічні засади, тобто спиралася на ґрунтовні авторські уявлення про специфіку людської природи, в особливостях якої і криється, на думку мислителя, базова людська потреба в безпеці як такій. Виходячи із засад антропологічного песимізму (природа людини лиха, зла, агресивна), він вважає, що людські властиві конкуренція й боротьба, за умови розгортання та поширення яких у суспільстві безпечно життя може гарантувати лише держава, що змушує людей коритися їй та її законам. Загалом Макіавеллі (1950) вважає, що «про людей ... можна сказати, що вони невдячні, непостійні, лицемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи. Поки їм робиш добро, вони всі твої, пропонують тобі свою кров, майно, життя, дітей, все це доти, доки потреба далека, як я уже сказав, але тільки-но вона починає наблизитися, люди вчиняють бунт. Державець, який повністю покладається на їхні слова, вважаючи непотрібними інші заходи, пропаде».

Тому державець, який прагне успіху і тривалого утримання при владі, найперше має гарантувати безпеку і захист своїх підданих. Водночас він має застосовувати силу та репресії (тобто діяти силою залякування), адже лише вони можуть стримати агресивні прояви людської природи, які не вщухають із часом, але набувають дедалі небезпечніших проявів і

тому потребують справжнього управлінського мистецтва з метою їх приборкання й мінімізації їх деструктивних наслідків. На думку Макіавеллі (1950), приборкання людських пристрастей та стримування агресивних проявів людської природи, що переростають у соціальні й політичні конфлікти, передбачає неодмінне застосування сили з боку публічної влади, адже сила породжує страх. Саме він, з точки зору мислителя, є найпотужнішим соціальним зв'язком, здатним загнуждати агресивні прояви людської природи в інтересах збереження цілісності соціуму. Як зауважує Макіавеллі (1950), «люди менше бояться образити людину, яка викликала любов, ніж того, хто діяв страхом. Адже любов тримається узами вдячності, але оскільки люди лихі, то ці узи рвуться за всякої слушної для них нагоди. Страх же ґрунтується на боязні перед карою; він не полишає тебе ніколи». Недаремно деякі дослідники вживають щодо безпекової концепції Макіавеллі назву «політика страху» (Woodley, 2016).

Зразком ідеалу публічної безпеки для Макіавеллі, як і для багатьох інших сучасних йому європейських гуманістів, були античні часи, зокрема доба Стародавнього Риму, де була реалізована концепція *Pax Romana* (Берд 2019, с. 109; Woolf, 1993). Цікаво, що при цьому, звертаючи увагу на часи правління «добрих імператорів»<sup>1</sup> у Римі, Макіавеллі (1965а) фактично ототожнює умови публічної безпеки з належним урядуванням: безпека державця йде пліч-о-пліч із безпекою народу; тріумф миру і справедливості в державі; утвердження повсюдно в країні спокою та добробуту; зникнення ворожнечі, розпусти, корупції та надмірних амбіцій. Фактично для цього окреслені мислителем управлінські елементи є ключовими в його концепції публічної безпеки в цілому. Їх він використовує як своєрідні нормативні взірці, з якими порівнює сучасні йому політико-правові умови, відносини та порядки.

Водночас у сучасності взірцем гарантування високого рівня публічної безпеки для Макіавеллі була Франція (на його думку, «це королівство з найкращими порядками і владою») (Machiavelli, 1965а), адже сильна централізована монархія, що утворилася в цій державі, була добрим прикладом, який мислитель вважав вартим для наслідування в сучасній йому Італії

<sup>1</sup> У науковій літературі традиційно доба п'яти так званих добрих імператорів (лат. *Quinque imperatores boni*) пов'язується з римськими імператорами, які правили в період 96–180 рр.: Нерва, Траян, Адріан, Антонін Пій та Марк Аврелій.

(Nederman, Gómez, 2002). При цьому на підтвердження своєї думки мислитель звертає увагу на те, що свобода й безпека «гарантуються багатьма інституціями» (Machiavelli, 1965a), у чому можна вбачати спробу філософського обґрунтування переваг інституційних чинників підтримання публічної безпеки над особистісними. На думку Макіавеллі (1965a), у Франції люди живуть у безпеці з тієї причини, що її королі пов'язані нескінченними законами, в яких і міститься безпека їх народу. Саме законослухняний характер французького режиму гарантує публічну безпеку, а такий його характер впливає як з додержання законів, так і з упорядкованого здійснення державної влади (Nederman, Gómez, 2002).

З-поміж інституційних чинників публічної безпеки Макіавеллі відводить особливе місце судовій владі, яка приборкує панство і, заступаючись за народ, заспокоює недовіру до королівської влади з боку простолюду. Отже, ця влада «зуміла, ні в кого не викликаючи недоволення королем, урозумляти сильних людей і захищати малих. Для безпеки короля і королівства годі було придумати щось краще за цей лад» (Machiavelli, 1965b). Таким чином, ключова роль у гарантуванні внутрішньої безпеки держави, на думку Макіавеллі (1965b), належить судовій владі, яка, вирішуючи правові конфлікти, домагається підтримання правопорядку та спокою всередині країни. При цьому він зауважує, що «немає корисної і необхідної влади, яка може бути надана тим, хто є ... охоронцями свободи держави, ніж право звинувачувати громадян перед народом або перед якимось суддею чи радою за будь-яку спробу порушення громадської свободи» (Machiavelli, 1965b). Без доступу громадян до судової влади не може бути стабільності держави. Відсутність арбітра у правових конфліктах спричиняє громадянські безпорядки, коли кожен змушений буде вдаватися до силових засобів захисту свого права, що може призвести до загибелі держави (Machiavelli, 1950, р. 130). Таким чином, вчасне виявлення та залягодження суспільних конфліктів за допомогою права й судової влади проявляються в його концепції важливими чинниками гарантування публічної безпеки.

Як сучасник Італійських воєн Макіавеллі саме в них та у внутрішніх чварах дрібних італійських держав убачає основні прояви того стану, який є прямою протилежністю французькому взірцеві, окресленому вище. Отже, протилежністю публічній безпеці, на думку Макіавеллі (1950, р. 143), є численні «звірства війни, чвари і заколоти, жорстокість у мирний

час, як і на війні, безліч убитих державців, безліч громадянських і зовнішніх воєн», що набувають осуду з боку мислителя як загрозові для незалежності його країни.

Та перш ніж гарантувати добробут підданним, держава має гарантувати їм безпеку. Основна мета держави, на думку Макіавеллі, це забезпечення безпеки підданих, щоб вони набули «міцність і певність» (Ма́к'явеллі, 2007, с. 398), при цьому сам уряд повинен бути «міцним і надійним» (Ма́к'явеллі, 2007, с. 157). Тим самим безпека виявляється не лише умовою вітального розвитку людини, а й передумовою для реалізації всіх інших функцій держави, ключовою та панівною, первинною її функцією.

Характерно, що безпека держави залежить також і від умиротворення народу, а не лише його правлячої меншості. Адже, «коли ненависть повсюдна, убезпечити себе годі, бо не знаєш, звідки ждати лиха, а коли всіх боїшся, довіритися не можна нікому» (Ма́к'явеллі, 2007, с. 93). Тому мислитель пропонує засуджувати дії кожного державця, який «покладаючись на фортеці, нічого не робив для того, щоб народ перестав його ненавидіти» (Ма́к'явеллі, 2007, с. 451).

Водночас для гарантування безпеки держави необхідно забезпечити її самодостатність. Це означає, що держава повинна мати власну армію, сильне врядування, спиратися на соціальну єдність народу та міцну економічну основу. Інакше кажучи, Макіавеллі визнає плюралістичність способів та інструментів гарантування публічної безпеки, що мають взаємопов'язаний характер та повинні відображати ефективні управлінські практики, які державцеві потрібно добре опанувати та застосовувати з урахуванням географічного розташування держави, її історичного досвіду, наявних інструментів гарантування безпеки, способів набуття та реалізації державної влади, особливостей економічної ситуації та соціального життя в країні, її зовнішньополітичного оточення тощо.

На думку Макіавеллі, держави повинні поводити себе як у внутрішніх, так і в закордонних справах, виходячи з пріоритету гарантування безпеки, який набуває в нього абсолютного характеру. При цьому основна мета його праці – створити викінчений каталог правил-настанов практичного ґатунку, адресованих володареві, який, раціонально і послідовно керуючись ними, «стає ніби спадковим і влада його зразу робиться міцнішою і надійнішою, ніж коли б він правив з давніх часів» (Ма́к'явеллі, 2007, с. 457). Фактично йдеться про пошук такого спектра засобів, які б якомога

більше допомагали утримувати період перебування при владі державця, мінімізуючи при цьому ризики її втрати з боку як внутрішніх, так і зовнішніх загроз. До того ж Макіавеллі виходить із необхідності поєднання персональних якостей державця з інституційними засобами гарантування публічної безпеки. Він апелює до того, що «Державець має бути обачним у своїй довірливості і вчинках, не лякатися себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозріливість не зробила його нестерпним» (Мак'явеллі, 2007, с. 437). Водночас «розумний Державець повинен подумати про такий лад, за якого його співгромадяни потребуватимуть держави і його самого: тоді вони завжди зберігатимуть йому вірність» (Мак'явеллі, 2007, с. 421). Отже, вістря інтелектуального пошуку мислителя звертається до пошуку оптимальних інструментів гарантування як публічної безпеки, так і персональної безпеки державця, що вочевидь не збігаються.

Така прикладна спрямованість політико-правової безпекової концепції Макіавеллі закономірно детермінує її реалізм та прагматизм. Так, у розділі XV «Державця» мислитель прямо заявляє про розрив із середньовічною умоглядною та відірваною від життя традицією і маніфестує своє прагнення описувати політичні практики такими, якими вони є насправді, а не нормативні (бажані, але не дійсні) ідеали публічної безпеки (Мак'явеллі, 2007, с. 433–434). Мислитель закликає «шукати справжньої, а не уявної сутності речей» (Мак'явеллі, 2007, с. 434), адже інакше ми уподібнимося до «людини, яка забуває, що робиться задля того, що треба робити, швидше готує собі загибель, ніж порятунок» (Мак'явеллі, 2007, с. 434). Заперечуючи проти застосування якихось апріорних принципів, що треба робити задля публічної безпеки, він пропонує виходити з категорій потреби та інтересу, якими і керуються в повсякденному житті всі люди, зокрема можновладці, державці та народ.

Ґрунтуючись на засадах прагматизму та реалізму, безпекова концепція Макіавеллі складалася не з апріорних рекомендацій, а з емпіричних узагальнень, заснованих на критичному та ретельному аналізові багатого практичного досвіду функціонування безпекових інстанцій і засобів у різних країнах – від античності до сучасних йому Італії, Франції, Іспанії, Німеччини. В умовах домінування ще переважно середньовічного (теологічного за змістом і спрямованістю) підходу до осмис-

лення публічної безпеки такий (емпірично та прагматично орієнтований) підхід, блискуче застосований Макіавеллі до проблеми публічної безпеки, дав революційні, по суті, результати і призвів до початку секуляризації безпекової проблематики, незабаром підхопленої сучасними йому гуманістами та діячами Реформації.

Отже, в основу безпекової концепції Макіавеллі лягли також ідеї політичного реалізму та відмежування етики від політики, що дало змогу аналізувати проблеми публічної безпеки крізь призму дійсного (наявних політичних практик і чинних правопорядків), а не нормативно бажаного. Вважаючи неправомірною будь-яку спробу імпортувати моральні міркування до сфери політики, мислитель чітко і послідовно прагматизує публічну безпеку, уявляючи її сферою реальних політичних ходів і практик, до яких вдаються держави, їхні володарі, збройні сили, а також різні соціальні верстви в політичному протистоянні як всередині країн, так і на міжнародній арені. Таким чином, сферою публічної безпеки мислитель вважав надзвичайно широке поле політичних практик із залученням знаних акторів – від державців до простолюду. Відмежувавши сферу морального імперативу від сфери публічної безпеки, Макіавеллі кинув виклик тисячолітній інтелектуальній традиції, що тривала від Платона, Аристотеля, Цицерона до Августина і Фоми Аквінського, яка обстоювала ідею синергії між публічною безпекою як елементом політики й етичними засадами організації безпекових інституцій (Korab-Karłowicz, 2023). Розрив такої синергії, що трапився у творчості Макіавеллі, означав на практиці і його відмову від розгляду трансцендентних інстанцій публічної безпеки (Бог, церква), а також перехід до прагматичного дискурсу, орієнтованого на наявні політичні практики. Тим самим Макіавеллі, по суті, започаткував своєрідний «коперніканський переворот» у політико-правових ученнях раннього Нового часу, акцентуючи на світському характері як публічної безпеки, так і інстанцій її гарантування. Такий підхід уособлював відмову від розгляду теологічного виміру публічної безпеки й зосередження уваги виключно на секулярних її елементах як таких, що породжені практикою, а не умоглядними теоріями. Такі елементи відтепер стали розглядатися як єдино можливі в політико-правовому вченні Макіавеллі.

Водночас сутність і спрямованість його безпекової концепції дає змогу кваліфікувати її як «силову» (оскільки панівне значення для гарантування безпеки має військова сила, а не

закон: «не може бути добрих законів, де немає сильного війська, а де є сильне військо, звісно, будуть добрі закони») (Мак'явеллі, 2007, с. 425) та прагматичну (оскільки політичні добродетності часом можуть нехтуватися на угоду цілям гарантування публічної безпеки, а основною є максима «мета виправдовує засоби»<sup>1</sup>).

Водночас ця концепція може вже бути інтерпретована як «національна», адже в ній саме національний аспект відіграє фундаментальне значення для підтримки обороноздатності та виживання держави. При цьому Макіавеллі оперує критеріями забезпечення безпеки не лише окремих міст-держав, а Італії в цілому (на відміну від його сучасника Ф. Гвіччардіні). Він твердо переконаний, що патріотизм пов'язаний із військовою справою та має слугувати цілям підтримання та зміцнення національної безпеки. У безпекових цілях він на перше місце серед обов'язків громадян висував обов'язок захисту країни (Sabine, 1961, р. 349). Отже, Макіавеллі може вважатися фундатором концепції національної безпеки в сучасному розумінні цього поняття, що спирається на розуміння важливості явищ патріотизму й національної ідеї всередині держави (Leung, 2012, р. 8). Поєднання особистих та публічних цінностей у захистові національної безпеки було певною даниною античному безпековому дискурсу (образ воїна-громадянина) та водночас актуальною вимогою пізньоренесансної італійської дійсності доби Італійських воєн.

Погляди на публічну безпеку, запропоновані Макіавеллі, органічно вписуються в ідеологічне обґрунтування абсолютизму в політико-правовій думці тогочасної Європи. Адже персона володаря, який прагне забезпечити державу від внутрішніх і зовнішніх ворогів та спиратися при цьому на насильство, аксіоматично передбачала наявність у нього розлогого інструментарію для досягнення безпекових цілей. Найпершим і найважливішим інституційним елементом публічної безпеки в цьому контексті для Макіавеллі виступає концентрація публічної влади в руках володаря та створення системи сильного централізованого врядування у країні. На думку мислителя, «завбачливий законодавець республіки..., чия мета полягає в сприянні суспільному благу, а не своїм приватним інтересам, і який прагне передати свою країну наступникам, повинен зосередити всю владу в себе» (Machiavelli,

1965б). Отже, безпека країни прямо залежить від підпорядкування її єдиному уряду.

При цьому самої лише концентрації публічної влади задля безпекових цілей недостатньо. Цілком закономірно, що Макіавеллі звертає увагу на проблему підтримання внутрішньої стабільності для забезпечення публічної безпеки: рівновага між конкуруючими інтересами окремих осіб і угруповань усередині держави; убезпечення суспільства від появи надмірних статків окремих осіб, адже страх їх втратити буде збуджувати цих людей до заколотів проти держави та громадянських воєн. Інструментом публічної безпеки Макіавеллі вважає поряд із міцною армією, сильним централізованим урядом, суспільною єдністю та економічним вирівнюванням суспільства також підтримання законності й правопорядку. Так само держава повинна вживати заходів із попередження погіршення економічного становища народу задля превенції заздрощів і соціальної нестабільності. Натомість недовговічність держави зумовлюється ініціаторами корупції і безпорядків, надмірними амбіціями й корупцією можновладців, що посилюють нерівність у суспільстві, яка спричиняє занепад держави (Machiavelli, 1950, р. 254).

Крім того, Макіавеллі став одним із перших мислителів, які задіяли в своєму інтелектуальному дискурсі про публічну безпеку категорію інтересів держави, якій у такий спосіб було надано персоніцентричне значення. Наявність специфічних інтересів держави означала остаточне конституювання її як окремої, автономної від суспільства, церкви, всього християнського світу політико-правової реальності, наділеної суверенністю у вирішенні своїх справ та самостійністю у відносинах з іншими державами. Крім того, Макіавеллі вдався до певного отождолення інтересів держави та її безпеки: одне явище можна визначити через інше, тобто ключовий інтерес держави полягає в підтриманні її безпеки, а безпека держави є предметом її постійної турботи й докладання зусиль (Korab-Karpowicz, 2023). Враховуючи, що потреби держави в безпеці детермінують її інтереси, Макіавеллі стверджує, що мудрий державець повинен дбати про належне фінансове забезпечення оборони країни, утримання боєздатної та чисельної армії, яка має захистити державу в разі нападу на неї з боку ворогів або ж допомогти державі розширити свої кордони (Leung, 2012, р. 4–9).

З національною ідеєю Макіавеллі тісно пов'язана й ідея створення національної армії, потреба в якій дедалі частіше усвідомлювалася

<sup>1</sup> Часом цю максиму приписують самому Н. Макіавеллі, а іноді – видатному британському мислителю XVII ст. Т. Гоббсу.

ренесансними мислителями, які переконувалися на прикладах Італійських воєн в неефективності і низькій боєздатності найманих військ, котрі часто переходили від одного супротивника на бік іншого, переслідуючи передовсім матеріальну вигоду. Тож, на його думку, «без власних військ жодна держава не відчуває себе в безпеці, навпаки, вона завжди кинута напризволяще, не маючи тієї сили, яка б захистила її в лихолітті» (Мак'явеллі, 2007, с. 431). Досвід національної армії, створеної у Франції наприкінці Столітньої війни, був одним з яскравих і переконливих прикладів, який на практиці довів свою ефективність і на який мислитель закликав орієнтуватися в безпековій політиці в Італії. Саме така армія здатна не лише захистити, а й розширити кордони держави. Натомість наймані війська самі несуть загрозу розпаду держави, що, на думку мислителя, добре помітно на прикладі Західної Римської імперії, яка почала занепадати від початку широкого застосування найманих військ (Мак'явеллі, 2007, с. 431). Доводячи переваги національної армії над найманим військом, Мак'явеллі заперечує проти наявності в найманців відданості самопожертви, натомість наголошуючи на патріотизмі громадян, готових пожертвувати власним життям задля захисту країни. Таким чином, він чітко пов'язує військову службу громадян з їх відданістю й вірністю державі (Skinner, 1992, р. 41), ставлячи в залежність від широкого застосування такої служби й публічну безпеку, особливо в часи збройних конфліктів. На його думку, саме наявність міцної армії має допомогти забезпечити політичну єдність Італії, роз'єднаної численними кордонами слабких міст-держав, які ставали легкою здобиччю іноземних загарбників. Відокремлені збройні формування були неспроможні забезпечити країну від страждань іноземного панування та зберегти суверенну державу.

Серед учених, які аналізують безпекові погляди Мак'явеллі, досі не вщухають суперечки довкола того, чи збирався мислитель застосовувати свою доктрину лише для Флоренції чи Італії в цілому. Якби там не було, він, схоже, вважав, що розробив універсальну концепцію, однаковою мірою придатну для використання в будь-якому контексті та масштабі. Головним для Мак'явеллі вочевидь було те, що він чітко усвідомлював переплетення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави та взаємозв'язок між ними, вододіл між якими не був для нього непроникним (Мак'явеллі, 2007, с. 442). Він, зокрема, зауважує, що зазвичай «владареві можуть загрозувати дві небезпе-

ки: одна, внутрішня, з боку підданців, а друга, зовнішня, від чужоземних можновладців. Від другої захищаються з допомогою доброго війська і добрих союзників. Якщо є добре військо, завжди знайдуться й добрі союзники, і внутрішнє становище завжди буде міцне, якщо міцне становище зовнішнє, аби лише якась змова не викликала чвар...» (Мак'явеллі, 2007, с. 442). Якщо державець не зможе ефективно забезпечувати свою державу від зовнішніх ворогів, він не утримається при владі, і навпаки, якщо він не забезпечить стабільності державного ладу та ефективного контролю над підданими, відвернення чвар і заколотів, то в разі зовнішньої агресії його влада впаде, підточена зсередини внутрішніми суперечностями й негараздами (Leung, 2012; Ilodigwe, 2019, р. 29).

Зв'язок концепції публічної безпеки з ідеєю державних інтересів простежується і в тому, що, на думку Мак'явеллі, кожна держава як автономна одиниця анархічного міжнародного правопорядку має власні інтереси, які вона змушена обстоювати, щоб вижити в конкретних політичних умовах. При подібності універсального базового інтересу (забезпечення публічної безпеки) кожна держава водночас має власні інтереси, що конкурують з інтересами сусідніх держав та детерміновані її географічним розташуванням, історичними традиціями, геополітичними стратегіями, внутрішньополітичною та військовою могутністю тощо. Тим часом послаблення зовнішньо- чи внутрішньополітичного виміру безпеки держави неодмінно позначиться на загальному стані публічної безпеки та може мати тривалі негативні наслідки для держави. Тому значну проблему мислитель убачає в тому, що дрібним та політично роздробленим італійським державам бракує узгодженості у проведенні спільної зовнішньої політики, яка б дала змогу протистояти іноземним загарбникам. Натомість ці держави були втягнуті у чвари між собою і більше переймалися міжусобними конфліктами, аніж загальноіталійською безпекою. Мак'явеллі в конкретних умовах військових конфліктів та внутрішньополітичної нестабільності пропонує державцям відмовитися від тяжіння до моральних імперативів і керуватися прагматичними міркуваннями гарантування публічної безпеки (Ilodigwe, 2019, р. 30). Тим самим у його інтерпретації сама публічна безпека переходить у розряд абсолютних суспільних імперативів (Woodley, 2016), які домінують у шкалі політико-правових цінностей.

Акценти на прагматичності в забезпеченні публічної безпеки доволі виразно помітні в аналізі Мак'явеллі сфери дипломатії,

формування зовнішньополітичних альянсів та у сфері воєнної безпеки. Мислитель схиляється до анархічної картини міжнародних відносин: їх невпорядкованість, несталість, хаотичність відкривають шлях для гарантування національної безпеки силовими методами та балансування на інтересах інших держав. Слід усіляко протидіяти спробам окремих держав мати панівне значення в Європі, оскільки це прямо загрожуватиме безпеці їхніх сусідів. Водночас загроза з боку зовнішніх ворогів є фундаментальним аспектом зовнішньої безпеки держави. Без її збереження неможливо забезпечити свободу своїм громадянам, тому зовнішня загроза, що виникає переважно із суперництва і жадоби панування, може бути використана і в цілях зміцнення національної безпеки (Machiavelli, 1950, p. 451).

У дипломатичній сфері державець має поводити себе як лис, уникаючи пасток, та одночасно як лев, захищаючись від ворогів: збройна сила має підтримуватись дипломатичним хистом (навіть хитрістю). Використовуючи дипломатичні засоби, державець повинен стати лідером і захисником своїх слабших сусідів, що не лише підвищить репутацією його держави на міжнародній арені, а й зміцнить її безпеку (Мак'явеллі, 2007, с. 439–440). Взагалі Мак'явеллі приділяє багато уваги створенню репутаційних чинників публічної безпеки: необов'язково насправді бути сильним, головне таким здаватися в очах як підданих, так і сусідніх держав, що дозволить уникати зовнішніх загроз.

Мак'явеллі не поділяє пацифістського пафосу, властивого більшості гуманістів його часу. Він пропонує не ухилятися від можливості зовнішніх воєн, коли це вигідно. Так, для гарантування своєї безпеки держави змушені проводити свідому політику розширення своїх кордонів у відносинах з іншими державами (Sabine, 1961, p. 331). Проте державець, реалізуючи таку політику, все ж повинен дбати про її визнання і схвалення, тобто знову таки має

дбати про репутаційні чинники гарантування публічної безпеки.

Отже, на думку мислителя, дипломатія потрібна для збереження влади державця, підтримання публічної безпеки та створення тривкої позитивної репутації на міжнародній арені. Вона ж дає змогу державі уникнути ізоляції, зовнішньополітичних пасток та утвердити вплив серед сусідів, а так само підтримувати баланс сил на зовнішній арені (Leung, 2012).

Інший аспект, на якому наголошує Мак'явеллі, – це вагома роль договорів у міжнародній політиці, детермінована неможливістю ізолюваного існування держав у системі міжнародних відносин. Адже жодні уряди «не можуть бути міцними через могутніх ворогів, які завжди протистоять їм чисельно» (Мак'явеллі, 2007, с. 157). Отже, потенційні чи реальні зовнішні загрози підштовхують державу до створення більш чи менш стійких міжнародних альянсів, що спрямовані проти тих чи інших сусідів або їхніх союзів. Активна політика в цьому напрямі слугує додатковим засобом зміцнення зовнішньої безпеки держави, а тому має бути предметом постійної турботи державця (Leung, 2012).

**ВИСНОВКИ.** Отже, безпековій концепції Мак'явеллі властиві раціоналізм, секуляризм, прагматизм, націоналізм, акцент на поєднанні силових та правових елементів з переважанням перших, інституційних та особистісних чинників публічної безпеки з пріоритетом перших, інструментів психологічного тиску (заякування, щоб тримати в покорі народ), військової сили і дипломатії (щоб запобігати зовнішнім загрозам), розмежуванні етики та політики у сфері публічної безпеки, збалансованому ставленні до необхідності підтримання внутрішньої і зовнішньої безпеки, високій оцінці історичного досвіду гарантування безпеки в античності та в сучасних йому централізованих і абсолютистських державах на ранньому етапі.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму / пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ : BookChef, 2019. 288 с.
2. Загуменна Ю. О. Концептуалізація феномену національної безпеки в теоретико-правовій науці: особливості сучасної методології. *Форум права*. 2021. № 66 (1). С. 37–55. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4486522>.
3. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2017. 680 с.
4. Левчук І. І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 36. С. 316–326.
5. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / пер. з італ. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. 511 с.

6. Allen J. W. *A History of Political Thought in the 16th Century*. London : Routledge, 1928. 560 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203706091>.
7. Ildigwe D. Machiavelli and the Limits of Realism in International Relations. *Journal of International Relations and Foreign Policy*. 2019. Vol. 7, No. 1. Pp. 20–38. DOI: <https://doi.org/10.15640/jirfp.v7n1a3>.
8. Korab-Karpowicz W. J. Political Realism in International Relations // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* / ed. by E. N. Zalta, U. Nodelman. Stanford : Stanford University, 2023. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/> (дата звернення: 11.09.2023).
9. Leung J. Machiavelli and International Relations Theory. *Glendon Journal of International Studies*. 2012. Vol. 1. Pp. 3–13.
10. Machiavelli N. *Discourses on the First Decade of Titus Livius* // *Machiavelli: The Chief Works and Others* : in 3 vols / transl. by A. H. Gilbert. Durham NC : Duke University Press, 1965a. Vol. 1. Pp. 175–532.
11. Machiavelli N. *The Art of War* // *Machiavelli: The Chief Works and Others* : in 3 vols / transl. by A. H. Gilbert. Durham NC : Duke University Press, 1965b. Vol. 2. Pp. 561–726.
12. Machiavelli N. *The Prince and The Discourses*. New York : Modern Library, 1950. 540 p.
13. Nederman C. J., Gómez T. V. Between Republic and Monarchy? Liberty, Security, and the Kingdom of France in Machiavelli. *Midwest Studies in Philosophy*. 2002. Vol. 26. Pp. 82–93. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-4975.261055>.
14. Pocock J. G. A. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton : Princeton University Press, 1975. 664 p.
15. Sabine G. H. *A History of political theory*. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1961. 349 p.
16. Skinner Q. *Great Political Thinkers: Machiavelli*. Oxford : Oxford University Press, 1992. 459 p.
17. Skinner Q. *The Foundations of Modern Political Thought* : in 2 vols. Cambridge : Cambridge University Press, 1978. Vol. 1: The Renaissance. 313 p.
18. Strauss L. *Thoughts on Machiavelli*. Glencoe, IL : The Free Press, 1958. 348 p.
19. Woodley S. Machiavelli and the Politics of Fear // ERLC : сайт. 19.05.2016. URL: <https://erlc.com/resource-library/articles/machiavelli-and-the-politics-of-fear/> (дата звернення: 11.09.2023).
20. Woolf G. *Roman peace // War and Society in the Roman World* / ed. by J. Rich, G. Shipley. London : Routledge, 1993. Pp. 171–194.
21. Yigzaw T. D. Reason of state in the philosophical works of Niccolo Machiavelli. *African Journal of History and Culture*. 2017. Vol. 9 (10). Pp. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.5897/AJHC2017.0379>.

Надійшла до редакції: 15.09.2023

Прийнята до опублікування: 28.10.2023

## REFERENCES

1. Allen, J. W. (1928). *A History of Political Thought in the 16th Century*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203706091>.
2. Berd, M. (2019). *S.P.Q.R. History of Ancient Rome* (O. Demianchuk, Transl.). BookChef.
3. Ildigwe, D. (2019). Machiavelli and the Limits of Realism in International Relations. *Journal of International Relations and Foreign Policy*, 7(1), 20–38. <https://doi.org/10.15640/jirfp.v7n1a3>.
4. Korab-Karpowicz, W. J. (2023). Political Realism in International Relations. In E. N. Zalta, U. Nodelman (Eds.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University. <https://plato.stanford.edu/entries/realism-intl-relations/>.
5. Kresin, O. V. (2017). *Formation of the theoretical foundations of comparative legal research in the second half of the XVIII – the first third of the XIX century: comparative conceptualization*. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine; Logos.
6. Leung, J. (2012). Machiavelli and International Relations Theory. *Glendon Journal of International Studies*, 1, 3–13.
7. Levchuk, I. I. (2009). The phenomenon of social order – historical and political interpretation. *Actual Problems of Politics*, 36, 316–326.
8. Machiavelli, N. (1950). *The Prince and The Discourses*. Modern Library.
9. Machiavelli, N. (1965a). *Discourses on the First Decade of Titus Livius*. In A. H. Gilbert (Transl.), *Machiavelli: The Chief Works and Others* (Vol. 1). Duke University Press.
10. Machiavelli, N. (1965b). *Discourses on the First Decade of Titus Livius*. In A. H. Gilbert (Transl.), *Machiavelli: The Chief Works and Others* (Vol. 2). Duke University Press.
11. Machiavelli, N. (2007). *Florentine Histories. Il Principe* (A. Perepadi, Transl.). Folio.
12. Nederman, C. J., & Gómez, T. V. (2002). Between Republic and Monarchy? Liberty, Security, and the Kingdom of France in Machiavelli. *Midwest Studies in Philosophy*, 26, 82–93. <http://doi.org/10.1111/1475-4975.261055>.

13. Pocock, J. G. A. (1975). *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press.
14. Sabine, G. H. (1961). *A History of political theory*. Holf, Rinehart and Winston.
15. Skinner, Q. (1978). *The Foundations of Modern Political Thought* (Vol. I). Cambridge University Press.
16. Skinner, Q. (1992). *Great Political Thinkers: Machiavelli*. Oxford University Press.
17. Strauss, L. (1958). *Thoughts on Machiavelli*. The Free Press.
18. Woodley, S. (2016, May 19). *Machiavelli and the Politics of Fear*. ERLC. <https://erlc.com/resource-library/articles/machiavelli-and-the-politics-of-fear/>.
19. Woolf, G. (1993). Roman peace. In J. Rich, G. Shipley (Eds), *War and Society in the Roman World*. Routledge.
20. Yigzaw, T. D. (2017). Reason of state in the philosophical works of Niccolo Machiavelli. *African Journal of History and Culture*, 9(10), 78–84. <https://doi.org/10.5897/AJHC2017.0379>.
21. Zagumenna, Yu. O. (2021). Conceptualization of the Phenomenon of National Security in Theoretical and Legal Science: Features of Modern Methodology. *Forum of Law*, 66(1), 37–55. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4486522>.

Received the editorial office: 15 September 2023

Accepted for publication: 28 October 2023

**YULIIA OLEKSANDRIVNA ZAHUMENNA,**

*Candidate of Law, Associate Professor,  
Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Theory and History of State and Law;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0617-8363>,  
e-mail: [yuliyazagum@gmail.com](mailto:yuliyazagum@gmail.com)*

**NICCOLO MACHIAVELLI'S VIEWS ON PUBLIC SECURITY**

The article investigates and reveals the comprehension of how the concepts of the public security phenomenon are constructed in the philosophical and legal views of Niccolo Machiavelli.

In Europe at that time, ensuring public security was an extremely urgent task for almost every state, which involved concern for the individual human salvation, i.e. the search for confidence in faith, at the individual level, and at the collective level – concern for the protection of subjects from violence, war, injustice, hunger, rising prices, poverty, and concern for public welfare in the broadest sense. It is emphasised that one of the most popular and detailed concepts of public security at that time was proposed by the prominent Italian philosopher, diplomat and politician Niccolo Machiavelli (1469–1527). There have been and still are heated academic discussions around its content, meaning and focus, which touch upon some controversial aspects of the security concept and help to clarify important nuances of Machiavellian vision of public security and key instruments for its guarantee better.


According to the results of the study, it has been concluded that Machiavelli's security concept is characterised by rationalism, secularism, pragmatism, nationalism, an emphasis on a combination of power and legal elements with the predominance of the former, institutional and personal factors of public security with the priority of the former, instruments of psychological pressure (intimidation to keep the people in line), military force and diplomacy (to prevent external threats), separation of ethics and politics in the field of public security, a balanced attitude to the need to maintain internal and external security, and a high appreciation of the historical experience of ensuring security in antiquity and in modern centralised and absolutist states at an early stage.

**Key words:** *Renaissance, Reformation, public security, national security, security, Niccolo Machiavelli, statesman.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Загуменна Ю. О. Погляди Ніколло Макиавеллі на публічну безпеку. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 119–128. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.10>.

**Citation (APA):** Zahumenna, Yu. O. (2023). Niccolo Machiavelli's views on public security. *Law and Safety*, 4(91), 119–128. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.10>.



**СИМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ СЕРБЕНЮК,***Харківський національний університет внутрішніх справ,  
відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності;* <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,*e-mail: simon6@ukr.net***ПОКРАЩЕННЯ ПУБЛІКАЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ:  
ПРОБЛЕМАТИКА, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ  
МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧНИХ МЕТОДІВ<sup>1</sup>**

Вивченням проблематики фінансування наукової діяльності протягом тривалого часу займаються чимало як українських, так і зарубіжних учених. Причому така проблематика постає навіть у роботах науковців із розвинених західних держав. Спектр таких досліджень надзвичайно широкий: від аналізу проблем і порушень згаданих вище принципів права до моделювання інноваційних систем грантової підтримки, враховуючи такі, що моделюють рівноправну справедливую систему. Зарубіжні вчені здебільшого приділяють увагу дослідженням особливостей надання грантів та їх впливу, вдосконаленню та інноваціям системи розподілу фінансових ресурсів у сфері науки тощо. В Україні переважна більшість наукових досліджень стосується порівняльної характеристики частки внутрішнього валового продукту, яка виділяється на фінансування науки, загальних проблем міжнародної співпраці з іноземними надавачами грантової підтримки, вдосконалення системи розподілу фінансових ресурсів у сфері науки тощо. На жаль, конкретним механізмом винагороди за публікації у провідних іноземних наукових виданнях належної уваги не приділялось. Це питання є не менш важливим, оскільки індивідуальна підтримка публікаційної активності являє собою потужний «важіль заохочення» наукових та науково-педагогічних працівників, прямим наслідком якого є вплив на результати тієї чи іншої установи в ланцюгу міжнародних та всеукраїнських рейтингів. Крім того, така підтримка сприяє розвитку науки, науково-технічному прогресу і підвищенню рейтингу держави на міжнародній арені.

Статтю присвячено формулюванню можливих шляхів вирішення проблеми належної державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у провідних закордонних фахових виданнях відповідно до таких критеріїв: рівні права та можливості на отримання фінансування публікацій у закордонних фахових виданнях з боку держави, незважаючи на вік, стать, расу, національність, релігійні переконання, соціальний, майновий стан, місце роботи, тематику досліджень тощо; фінансування за наявності закордонних фахових публікацій надається лише особисто вченому без посередництва установи, де він працює, чи третіх осіб задля підвищення його наукової ефективності та якості, популяризації української науки та залучення до науки конкурентоспроможних професіоналів міжнародного рівня; суми фінансування закордонних фахових публікацій встановлюються прозоро.

Сформовано механізм обчислення відповідного фінансування. Запропоновано визначення понять «механізм державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у зарубіжних фахових виданнях, включених до провідних міжнародних баз даних», «провідні міжнародні бази даних» та «закордонне фахове видання». Проаналізовано публікаційну активність (1996–2022) українських учених у наукових виданнях, що індексуються в міжнародній наукометричній базі даних Scopus.

**Ключові слова:** наукова та науково-технічна діяльність, фінансування, законодавство, статистичні дані, математичні обчислення, вдосконалення нормативно-правової бази.

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Проблема забезпечення принципів права, як-от: справедливості, рівності, гу-

манізму щодо фінансування та заохочення наукової діяльності, є однією з основних проблем права та державного управління в галузі

<sup>1</sup> Висловлюємо щирі вдячність колегам – **Сергію Євгеновичу Абламському** та **Людмилі Сергіївні Надопті** – за спільне обговорення

актуальних проблем поточного фінансування українських учених.

освіти, науки і молодіжної політики. Наукова діяльність у системі суспільних відносин перебуває в симбіозі з якістю життя й освіти, сучасним прогресом різних галузей суспільно-політичних відносин, міжнародними відносинами тощо. Тому є очевидним, що ступінь науково-технічного прогресу та рейтинг держави на міжнародній арені прямопропорційно залежать від розвитку науки, який так само залежить від наявності відповідних професіоналів-рушіїв та фінансової і матеріально-технічної бази. Останні індикатори безумовно залежні від фінансування наукової діяльності.

Вивченням проблематики фінансування наукової діяльності протягом тривалого часу займаються чимало як українських, так і зарубіжних учених. Причому така проблематика окреслена навіть у роботах науковців із розвинених західних держав. Спектр подібних досліджень є надзвичайно широким: від аналізу проблем та порушень згаданих вище принципів права до моделювання інноваційних систем грантової підтримки, враховуючи такі, що моделюють рівноправну справедливую систему.

Щодо питання проблематики досліджень зарубіжних учених, то варто виокремити такі їх напрями: грантові заявки та особливості їх оцінювання (Roy, 1985; O'Malley et al., 2009; Stephan, 2010); ефекти впливу результатів розгляду грантових заявок на подальшу наукову діяльність учених та/або її подальше фінансування (Bol, Vaan, Rijt, 2018; Fortin, Currie, 2013; Weinberg et al., 2014); проблеми і шляхи виходу з кризи фінансування наукових досліджень (Howard, Laird, 2013; Stephan, 2010); інші фактори, окрім фінансування, що впливають на продуктивність наукової праці (Colatat, 2015); інноваційні пропозиції щодо фінансування науки (Lehner, Hunzeker, Ziegler, 2017; Bollen et al., 2017).

Аналогічно постає питання про аналітику досліджень у галузі фінансування наукових досліджень в Україні. Варто зауважити, що хоча й чимало дослідників (Меняйло, 2011; Никончук, 2020; Колобердянко, Ващенко, Маллакурбанова, 2011; Кропивницький, 2018) присвятили свої роботи цій проблематиці, проте переважна більшість робіт стосується порівняльної характеристики частки внутрішнього валового продукту, яка виділяється на фінансування науки, загальних проблем міжнародної співпраці з іноземними надавачами грантової підтримки, удосконалення системи розподілу фінансових ресурсів у сфері науки тощо. Окремо увага також приділяється механізму фінансування та апробації результатів

наукової діяльності в закладах вищої освіти МВС України (Сербенюк, Надопта, 2023). Звертає на себе увагу думка В. І. Меняйло (2011) про те, що однією з актуальних проблем української науки є необхідність у «забезпеченні законодавчо встановленого рівня фінансування наукової сфери та розробці дієвих механізмів запровадження державно-приватного партнерства в науковій, науково-технічній діяльності з метою розбудови потужної інноваційної системи, здатної забезпечити високий рівень розвитку суспільства та гідне місце країни в міжнародному економічному середовищі». На думку дослідниці, для того, щоб наука почала впливати на соціально-економічний розвиток держави, необхідним є дотримання органами державної влади законодавства у сфері наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, зокрема щодо належного фінансування наукової сфери, упровадження преференцій для суб'єктів інноваційної діяльності, розвитку державно-приватного партнерства у науковій та інноваційній сферах (взаємодія науки, держави і бізнесу).

На жаль, питання правового забезпечення індивідуальної підтримки публікаційної активності учених практично не розглядалось у наукових роботах, присвячених удосконаленню фінансування української науки. Останнє питання є не менш важливим, оскільки індивідуальна підтримка публікаційної активності являє собою потужний «важіль заохочення» наукових та науково-педагогічних працівників, прямим наслідком якого є вплив на результати тієї чи іншої установи в ланцюгу міжнародних та всеукраїнських рейтингів. Натепер в Україні практикується заохочення закладами вищої освіти своїх співробітників за публікації у провідних виданнях (зазвичай у тих, що індексуються в міжнародних базах Scopus та Web of Science). Проте за умови додаткового централізованого заохочення цілком імовірним було б покращення позицій українських установ у міжнародних рейтингах. Тож у цій статті буде приділено увагу рекомендаціям щодо доцільної державної підтримки публікацій українських учених в іноземних наукових виданнях.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** *Метою* статті є вироблення можливих шляхів вирішення проблеми належної державної підтримки та фінансування публікацій українських учених, зокрема механізму державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у закордонних фахових виданнях, включених до провідних міжнародних баз даних. На основі цієї мети можна сформулювати

такі завдання: надати визначення поняття «механізм державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у зарубіжних фахових виданнях, включених до провідних міжнародних баз даних», враховуючи дискусію щодо сутності поняття «провідні міжнародні бази даних» та формулювання визначення поняття «закордонне фахове видання»; проаналізувати публікаційну активність (1996–2022) українських учених у наукових виданнях, що індексуються у міжнародній наукометричній базі даних Scopus; запропонувати механізм фінансування публікацій українських учених у провідних закордонних наукових виданнях.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** У процесі дослідження, яке має не лише теоретичний, а й практично-орієнтований характер, були використані такі методи юридичної науки, як: емпіричний (щодо вивчення нормативної правової бази наукової діяльності та заохочення у відповідній сфері), статистичний (аналіз та опрацювання статистичних даних публікаційної активності), порівняння (зокрема щодо порівняльного аналізу наукових досліджень українських та іноземних учених), аналізу (з метою дослідження сутності визначених у статті понять і вивчення їхніх юридичних особливостей), правотворчий (формування нормативної бази для системи заохочень у галузі публікаційної активності у провідних наукових виданнях інших країн), математичних обчислень (щодо визначення розмірів прогнозованих винагород та необхідних дотацій).

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Перед початком презентації дослідження зазначимо, що в цій статті під поняттям «наукове видання» ми розумітимемо видання (для монографій), науковий іноземний журнал або український фаховий журнал / збірник наукових праць, або збірник матеріалів наукової конференції, організатори якої в певному видавництві видають збірник тез доповідей / статей учасників та вживають сукупність заходів щодо його індексації у провідних міжнародних наукових базах даних.

Як відомо, перелік основних шляхів удосконалення наукової діяльності містить такі складові, як «вдосконалення» та осучаснення «нормативно-правової бази, налагодженого механізму бюджетного фінансування освітньої діяльності та наукових досліджень» (Абламська, Дрозд, 2022). Зі свого боку на виконання завдання 7.2.2.4 Оперативного плану Міністерства освіти і науки України на 2023 рік, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 10 січня 2023 р. № 15, з метою за-

провадження інструментів цільового фінансування наукових публікацій вітчизняних науковців у закордонних фахових виданнях, включених до провідних міжнародних баз даних, Міністерство освіти і науки України своїм листом «Про надання пропозицій» 14 березня 2023 р. від № 1/3626.23, адресованим закладам вищої освіти та науковим установам, ініціювало розроблення проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про державну підтримку публікацій українських вчених в іноземних наукових виданнях». Проте для врахування інтересів усіх зацікавлених сторін і чинної нормативно-правової бази існує чимало проблемних моментів для формування дієвого механізму фінансування публікаційної активності українських учених.

Для початку приділимо увагу основним компонентам такої підтримки, ризикам та сформулюємо основну проблематику, зокрема щодо відсутності чітких визначень окремих термінів у сучасній вітчизняній нормативно-правовій базі. Отже, основними складовими винагороди за публікаційну активність міжнародного рівня є:

- 1) фінансова підтримка публікацій наукових статей у закордонних виданнях, що індексуються у провідних базах даних;
- 2) фінансова підтримка участі в міжнародних конференціях і публікації тез доповідей у закордонних збірниках, які індексуються у провідних базах даних;
- 3) фінансова підтримка видання монографій у провідних закордонних видавництвах;
- 4) фінансування процедури отримання патентів на винаходи, промислові зразки, корисні моделі, авторські свідоцтва на об'єкти права інтелектуальної власності за кордоном;
- 5) преміювання наукової діяльності, описаної у пунктах 1–4.

Майже кожен із зазначених пунктів супроводжується відсутністю в чинній нормативно-правовій базі чітких критеріїв щодо так званого належного видання. Тобто насамперед має бути розроблена система вимог до іноземного видання, публікація наукової праці в якому надавала б право автору (авторам) на отримання фінансової винагороди. Для цього передусім необхідно сформулювати чітке визначення поняття «провідна міжнародна база даних».

Нині існує чимало наукометричних баз даних. Вони можуть охоплювати як усі предметні галузі, так і кілька або тільки одну. Серед найбільш відомих можна виокремити такі: Scopus (найбільша у світі база наукових публікацій, створена у 2004 р. видавництвом

Elsevier, Нідерланди), Web of Science, Index Copernicus, DOAJ (каталог журналів відкритого доступу), Open Academic Journals Index, Mathematical Reviews (MathSciNet), zbMATH Open (останні дві охоплюють лише праці з математики) тощо. Отже, важливим питанням є виокремити найбільш провідні бази даних, індексування в яких справді свідчить про внесок у науку, адже багато наукометричних баз мають комерційний характер та не мають жодного впливу на відбір якісних статей для індексування.

Підхід, який здається найбільш раціональним, полягає у формуванні 3–4 груп баз даних за аналогією з класифікацією українських фахових видань за категоріями. Перша група – це міжнародні бази Scopus та/або Web of Science, які мають функцію оцінки якості публікацій. Варто зауважити, що оскільки світові рейтинги університетів, зокрема рейтингування Times Higher Education, використовують останнім часом набори даних Elsevier Scopus, перевагу слід надавати саме науковим виданням, що індексуються в Scopus. Друга група баз даних включає в себе провідні бази, що охоплюють одну або кілька дисциплін (наприклад, MathSciNet або zbMATH Open – з математики, Index Copernicus – для гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, DOAJ – для журналів з наявним відкритим доступом тощо). Решту баз можна віднести до третьої групи або за певним критерієм розділити на дві групи. Отже, під поняттям «провідні міжнародні бази даних» пропонуємо вважати міжнародні наукометричні бази Scopus та/або Web of Science. Відповідно закордонні фахові видання, включені до провідних міжнародних баз даних (далі – закордонні фахові видання), – це наукові видання інших держав, які:

1) індексуються в Scopus та/або Web of Science і вважаються фаховими згідно з галузю знань та дисциплінами індексування, що наведені у профілі видання в Scopus, Web of Science або Scimago Journal & Country Rank (SJR);

2) зареєстровані та видаються в інших країнах іноземними мовами і не видають переклади українських фахових видань чи наукових конференцій, проведених в Україні.

Під фінансуванням публікацій у закордонних фахових виданнях розумітимемо надання матеріальної фінансової винагороди особисто вченому як винагороди за публікацію закордонної фахової наукової публікації; фінансової допомоги на покриття вартості видання закордонної фахової наукової публікації не більш ніж чотирьох авторів і лише по факту індексації роботи в Scopus та/або Web of Science.

Обмеження чотирма авторами можна обґрунтувати підвищеними ризиками щодо неоднозначності наукового внеску всіх співавторів.

Такий підхід пов'язаний із певними ризиками. Існує чимало випадків, коли наукові видання високих квантилів раптово переставали індексуватись у базі даних Scopus або навіть скасовувалась індексація уже проіндексованих праць<sup>1</sup>. Таке явище є доволі поширеним і не залежить від дисциплін, тому ризиковано надавати фінансування наперед індексації (наприклад, за фактом прийняття статті до друку). Звісно, за кордоном доволі поширеною є практика укладання договорів із провідними видавництвами на рівні закладів вищої освіти, наукових інститутів щодо безкоштовної публікації або надання суттєвої знижки за публікацію у виданнях таких видавництв наукових праць співробітників цих установ. На жаль, в Україні така система сприяння не налагоджена, проте існує підхід державного фінансування публікації перекладів статей деяких українських фахових видань (наприклад, з математики, фізики тощо) у провідних видавництвах та їх індексація у Scopus та/або Web of Science. Знову ж виникають ризики щодо недоброчесної публікації статей редколегією таких видань (велика кількість статей за короткі проміжки часу, часто – невисокої якості тощо), що цілком імовірно швидко призводить до припинення індексації. До того ж публікація провідними видавництвами статей відкритим доступом нині зазвичай оцінюється в понад 1,5 тис. дол. США, що зазначається на сайтах видань. Таким чином, основна проблема щодо фінансування публікаційної активності вітчизняних науковців зводиться до компромісу між обмеженими фінансовими ресурсами держави, високими ціновими політиками міжнародних видавництв та справедливою винагородою в українських реаліях за якісні наукові дослідження.

Як відомо, за даними Scimago Journal & Country Rank українські вчені з афіліацією «Україна» опублікували до 2022 р. включно 272 840 робіт<sup>2</sup>. Це загальне число, до якого враховано фахові видання категорії «А», проіндексовані переклади статей, тези деяких

<sup>1</sup> Scopus може вилучати проіндексований контент // Пан бібліотекар : сайт. 02.07.2019. URL: <https://www.xn--80abaqzevto0rc.xn--j1amh/2019/07/scopus.html> (дата звернення: 29.09.2023).

<sup>2</sup> Ukraine // Scimago Journal & Country Rank : сайт. URL: <https://www.scimagojr.com/countrysearch.php?country=UA> (дата звернення: 29.09.2023).

конференцій, проведених в Україні. Наприклад, було опубліковано 13 453 роботи із соціальних наук (у 2022 р. 351 праця з юриспруденції, 336 – із соціології та політології, 347 – з лінгвістики та мови тощо), 35 080 – з математики, 1 084 – з психології, 91 484 – з фізики та астрономії тощо. У 2022 р. було опубліковано 18 413 праць, з яких 10 603 були публікації відкритого доступу.

Хоча в період воєнного стану деякими видавництвами скасовано плату за опублікування статей (APCs) українськими авторами в журналах відкритого доступу, проте якщо умовно поставити за мету збільшити публікаційну результативність вдвічі за рахунок індивідуального фінансування вартості публікацій на прикладі кількості опублікованих у попередньому 2022 р. робіт (без укладення з видавництвами додаткових договорів про знижки), то у 2023 р. фінансування науки потрібно було б орієнтовно збільшити майже на 1,5 млрд грн, враховуючи приблизну середню вартість публікації 2 тис. дол. США та серед-

ньозважений курс американського долара на готівковому валютному ринку України (за даними НБУ) на 30 грудня 2022 р. у 40,66 грн<sup>1</sup>. Якщо ж не враховувати кількість статей відкритого доступу за 2022 р. (частина з яких опублікована безкоштовно за рахунок політик видань, перекладів фахових видань або за рахунок спільного розподілу плати між понад чотирма співавторами) та взяти за основу фінансування кількість статей закритого доступу, то отримаємо суму в 635,11 млн грн.

Зазначимо, що, за даними Міністерства фінансів України, на фінансування української науки на 2023 р. спрямовано 11,9 млрд грн<sup>2</sup>.

Розглянемо деякі статистичні дані. За даними Scimago Journal & Country Rank, за кількістю праць у Scopus за період до 2022 р. Україна у світовому рейтингу посідала зазвичай місця від 40-ї до 50-ї позиції серед 150 кращих країн з усього світу. Більш детальніша інформація про публікаційні показники України в базі даних Scopus наведена у табл. 1 та на рис. 1.

Таблиця 1

## Показники рейтингів України згідно із Scimago Journal &amp; Country Rank

<i>Місце в рейтингу</i>	<i>Період (роки), кількість робіт</i>
26	1997 (6 338 робіт)
27	1996, 1998, 2001 (відповідно 5 824, 6 694, 7 795 робіт)
30	1999 (6 308 робіт)
31	2000, 2002 (6 494 і 7 082 роботи відповідно)
33	2003 (7 175 робіт)
35	2004 (7 267 робіт)
38	2005 (7 608 робіт)
39	2006, 2007 (6 938 та 6 972 роботи відповідно)
41	2019–2021 (18 810, 20 478 та 21 319 робіт відповідно)
42	2008 (7 402 роботи)
43	2009, 2010 (7 265 і 7 846 робіт відповідно)
45	2011, 2012, 2013 (8 391, 9 172 та 10 213 робіт відповідно)
46	2014, 2015, 2017, 2018 (10 549, 11 044, 12 861 і 14 618 робіт відповідно)
47	2016, 2022 (11 361 і 18 373 роботи відповідно)

<sup>1</sup> Середньозважений курс на готівковому валютному ринку України (за даними НБУ) на 30.12.2022 // Мінфін : сайт. 30.12.2022. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/bank/nbu/2022-12-30/> (дата звернення: 29.09.2023).

<sup>2</sup> Мінфін: На фінансування науки у 2023 році спрямовано майже 12 млрд гривень // Міністерство фінансів України : офіц. сайт. 06.02.2023. URL: [https://mof.gov.ua/uk/news/minfin\\_na\\_finansuvannia\\_nauki\\_u\\_2023\\_rotsi\\_spryamovano\\_maizhe\\_12\\_mlrd\\_griven-3825](https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_na_finansuvannia_nauki_u_2023_rotsi_spryamovano_maizhe_12_mlrd_griven-3825) (дата звернення: 29.09.2023).

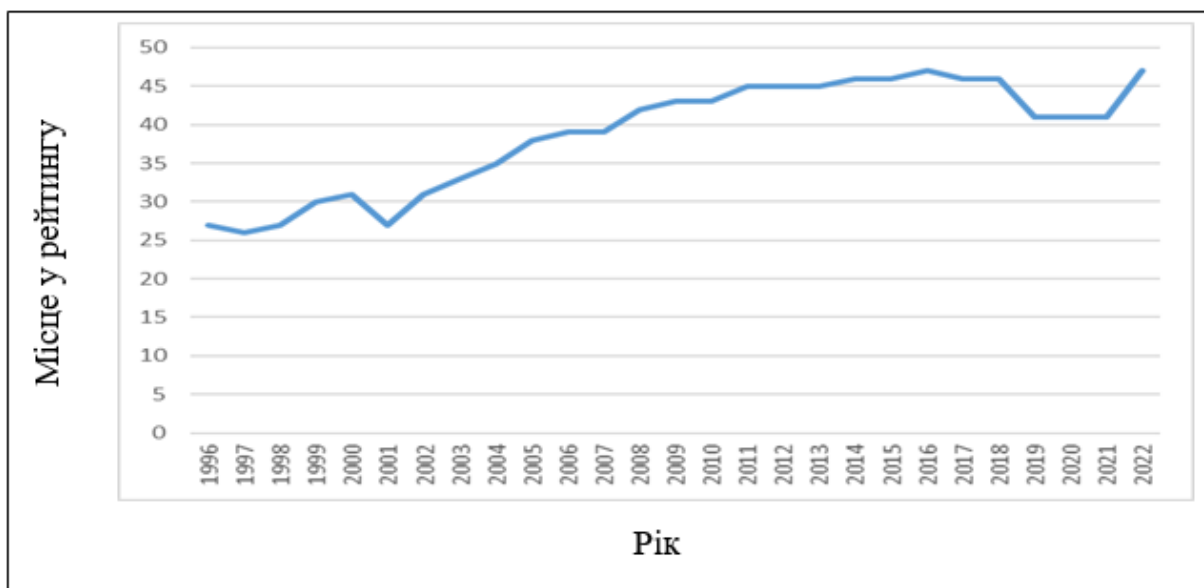


Рис. 1. Графік зміни показника місця України в щорічних рейтингах Scimago Journal & Country Rank

Провідні позиції займають США, Китай, Великобританія, Німеччина, Японія. Наприклад, якщо розглянути кращих 30 країн, то значно випереджають Україну за кількістю праць (1996–2022) Фінляндія (30 місце, 441 019 праць), Чехія (29 місце, 442 056 робіт), Португалія (28 місце, 446 897 праць), Данія (23 місце, 537 423 публікації), Туреччина (19 місце, 842 469 робіт), Швеція (18 місце, 861 788 праць), Індія (7 місце, 2 648 539 робіт). Серед наших сусідів Польща посідає 17-те місце з 902 167 роботами. Нагадаємо, що Україна перебуває на 45 місці з 272 840 працями. Тож збільшивши кількість публікацій у Scopus у 4 рази, Україна могла б опинитись на 16 місці між Нідерландами та Швейцарією.

Якщо говорити про публікаційну активність у 2022 р., то Україна перебуває на 47-му місці з 18 413 роботами, поступаючись, зокрема, Румунії (45 місце, 18 837 праць), Чехії (39 місце, 26 375 робіт), Греції (38 місце, 26 544 публікації), Єгипту (24 місце, 44 219 праць), Польщі (19 місце, 58 516 робіт).

Проаналізувавши статистичні дані, можна побачити закономірність, що попри переважне зростання кількості статей, рейтинг України щодо публікацій у Scopus значно спав, проте останніми роками зріс на кілька позицій, але у 2022 р. знову впав до найгіршої позначки з 2016 р. – 47 місце. Так, найкращим результатом України було 26 місце з 220 країн у 1997 р. (6 338 робіт). Таким чином, постає гостра необхідність у збільшенні фінансування публікацій у Scopus.

Варто зауважити, що з метою розвитку української науки можна окремо приділити

увагу фінансовим винагородам/фінансуванню за публікації у наукових виданнях, що індексуються в міжнародних наукометричних базах другої групи. Зокрема, це стосується публікації допоміжних результатів, даних тощо, що слугують базою для подальших результатів та подаватимуться до видань, що індексуються в Scopus та/або Web of Science. У цьому дослідженні цій проблемі увага приділятися не буде.

Перейдемо до розгляду пропонованого механізму фінансування.

Фінансування публікацій у закордонних фахових виданнях має бути незалежним від місця роботи лише на основі факту індексації закордонної фахової наукової публікації у Scopus та/або Web of Science з обов'язковим зазначенням в інформації про афіліацію автора держави Україна (як у статті, так і в профілі). Відповідне фінансування отримує на свою банківську картку вчений, який є автором закордонної фахової наукової публікації. Фінансування публікацій у закордонних фахових виданнях пропонується здійснювати з розрахунку на одну фахову наукову публікацію. Публікація вченим кількох закордонних фахових наукових робіт протягом року служитиме підставою для отримання цим вченим кількох фінансувань публікацій у закордонних фахових виданнях протягом року в розмірі, прямо пропорційному кількості таких публікацій.

З метою фінансування публікацій українських учених у закордонних фахових виданнях створюються: Єдиний державний реєстр українських вчених, які публікуються в закордонних наукових виданнях, що індексуються у Scopus та/або Web of Science; спеціальна

онлайн-платформа (далі – онлайн-платформа) підтримки публікацій українських учених у виданнях, що індексуються у Scopus та/або Web of Science, де кожен отримувач фінансування за публікації у закордонних фахових виданнях має акаунт і містяться особисті дані вчених включно із платіжними реквізитами.

Наявність хоча б однієї публікації в закордонних фахових виданнях дає можливість ученому особисто відкрити акаунт на онлайн-платформі. У профілі науковця на онлайн-платформі обов'язково має бути прив'язка до його профілів у Scopus, Web of Science, ORCID, Google Scholar.

Базовою одиницею фінансування публікацій українських учених у закордонних фа-

хових виданнях пропонується встановити мінімальну зарплату станом на момент індексації публікації у Scopus та/або Web of Science (далі – мінімальна зарплата).

Розмір фінансування публікацій українських учених у закордонних фахових виданнях пропонується здійснювати відповідно до таких критеріїв: квартиль видання ( $Q$ ) та рівень авторської співпраці авторів публікації (1–4 рівні залежно від кількості авторів). Розмір премії ( $P$ ) для одного вченого за одну публікацію можна обчислювати за формулою:

$$P = K_Q \times K_a \times \text{Розмір мінімальної зарплати},$$

де коефіцієнти впливу  $K_Q$ ,  $K_a$  визначаються за таблицями 2 та 3.

Таблиця 2

#### Коефіцієнти впливу квартилів

Квартиль видання в Scopus та/або Web of Science	Коефіцієнт впливу ( $K_Q$ )
Q1	4
Q2	3
Q3	2
Q4	1

Таблиця 3

#### Коефіцієнти впливу залежно від кількості авторів

Кількість авторів	Рівень	Коефіцієнт впливу авторів ( $K_a$ )
1	перший	1
2	другий	0,5
3–4	третій	0,25
5 і більше	четвертий	0,1

У разі публікації тез доповіді на конференції до 5 сторінок включно результуюче значення  $P$  пропонується множити на коефіцієнт 0,5, випуски видань із повноцінними статтями учасників міжнародних конференцій – на коефіцієнт 0,75.

Інші наукові праці (книги, монографії, розділи монографії тощо), проіндексовані у Scopus та/або Web of Science, або преміюються за кожну сторінку з розрахунку як поділена на кількість авторів одна десята мінімальної зарплати, або компенсується вартість публікації.

В умовах воєнного стану доцільно було б запропонувати, щоб автори, чиею афіліацією вказано внутрішньо переміщену установу, отримували б додаткову надбавку за особливо важкі умови, розмір якої визначався б Кабінетом Міністрів України.

Варто виокремити додаткові можливості для заохочення науковців, які логічно запропонувати в цій роботі:

– базуючись на інформації з Єдиного державного реєстру українських вчених, які пуб-

лікуються в закордонних наукових виданнях, що індексуються в Scopus та/або Web of Science, Міністерство освіти і науки України в кожній галузі науки присуджує відзнаки (у вигляді грамот, нагрудних знаків тощо) авторам, які мають три і більше закордонних фахових наукових публікацій, незалежно від місця роботи автора чи підпорядкування установи, де він працює;

– базуючись на інформації з Єдиного державного реєстру українських вчених, які публікуються у закордонних наукових виданнях, що індексуються в Scopus та/або Web of Science, у кожній галузі науки Міністерство освіти і науки України присуджує відзнаки підприємствам, установам та організаціям, а також їх керівникам та/чи керівникам структурних підрозділів, де працюють автори з великою кількістю закордонних фахових наукових публікацій.

Насамкінець з метою спрощення процедури процесуальної діяльності окремих правоохоронних органів рекомендовано включати до тексту нормативно-правових документів



твердження щодо відповідальності за порушення чинного законодавства з корисливих мотивів. Наприклад, усі зловмисні дії щодо незаконного отримання фінансування, призначеного іншій особі, за публікації у закордонних фахових виданнях або видавання себе за іншу особу з метою отримання такого фінансування пропонується прирівнювати до шахрайських дій, за які загрожує відповідальність відповідно до чинного законодавства.

**ВИСНОВКИ.** З метою створення сприятливих умов для проведення якісних наукових досліджень міжнародного рівня на території України, сприяння зростання рейтингу України на міжнародному рівні, зокрема у сферах науки та захисту прав громадян, розвитку інновацій і науково-технічного прогресу в Україні, а також популяризації професії науковця серед молоді у дослідженні розглянуто можливі шляхи вирішення проблеми належної державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у закордонних фахових виданнях відповідно до таких критеріїв:

– рівні права та можливості на отримання фінансування публікацій у закордонних фахо-

вих виданнях з боку держави, незважаючи на вік, стать, расу, національність, релігійні переконання, соціальний, майновий стан, місце роботи, тематику досліджень тощо;

– фінансування за наявності закордонних фахових публікацій надається лише особисто вченому без посередництва установи, де він працює, чи третіх осіб задля підвищення його наукової ефективності та якості, популяризації української науки і залучення до науки конкурентоспроможних професіоналів міжнародного рівня;

– суми фінансування закордонних фахових публікацій встановлюються прозоро.

Запропоновано визначення понять «механізм державної підтримки та фінансування публікацій українських учених у закордонних фахових виданнях, включених до провідних міжнародних баз даних», «провідні міжнародні бази даних» та «закордонне фахове видання». Проаналізовано публікаційну активність (1996–2022) українських учених у наукових виданнях, що індексуються в міжнародній наукометричній базі даних Scopus.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Абламська В. В., Дрозд В. Г. Деякі питання вдосконалення освітньо-наукової діяльності ЗВО МВС України в умовах воєнного стану // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 162–164.
2. Колобердянко І. І., Ващенко В. С., Маллакурбанова О. А. Проблеми державної підтримки науки в Україні. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2011. № 3 (11). С. 176–184.
3. Кропивницький Р. С. Підтримка держави як інструмент державного управління науковою діяльністю в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 14. С. 105–110.
4. Меньяло В. І. Державна підтримка наукової сфери як основи національної інноваційної системи. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2011. № 3. С. 42–46.
5. Никончук В. М. Державна підтримка організації наукових досліджень в національній економіці України. *Економічний простір*. 2020. № 156. С. 86–89. DOI: <https://doi.org/10.32782/2224-6282/156-15>.
6. Сербенюк С. О., Надопта Л. С. Організаційно-правові та фінансові засади наукової діяльності в закладах вищої освіти МВС України: проблеми та шляхи вирішення з використанням математико-статистичної методології. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 214–225. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.18>.
7. Bol T., Vaan de M., Rijt van de A. The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. Vol. 115, No. 19. Pp. 4887–4890. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1719557115>.
8. Bollen J., Crandall D., Junk D., Ding Y., Börner K. An efficient system to fund science: from proposal review to peer-to-peer distributions. *Scientometrics*. 2017. Vol. 110. Pp. 521–528. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2110-3>.
9. Colatat P. An organizational perspective to funding science: Collaborator novelty at DARPA. *Research Policy*. 2015. Vol. 44, Iss. 4. Pp. 874–887. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.01.005>.
10. Fortin J. M., Currie D. J. Big Science vs. Little Science: How Scientific Impact Scales with Funding. *PLoS ONE*. 2013. Vol. 8, No. 6. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0065263>.
11. Howard D. J., Laird F. N. The New Normal in Funding University Science. *Issues in Science and Technology*. 2013. Vol. 30, No. 1. Pp. 71–76.
12. Lehner E., Hunzeker D., Ziegler J. R. Funding Science with Science: Cryptocurrency and Independent Academic Research Funding. *Ledger*. 2017. Vol. 2. Pp. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.5195/ledger.2017.108>.
13. O'Malley M. A., Elliott K. C., Haufe Ch., Burian R. M. Philosophies of Funding. *Cell*. 2009. Vol. 138, Iss. 4. Pp. 611–615. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2009.08.008>.



14. Roy R. Funding Science: The Real Defects of Peer Review and An Alternative To It. *Science, Technology & Human Values*. 1985. Vol. 10. Pp. 73–81.
15. Stephan P. E. The Economics of Science – Funding for Research. *International Centre for Economic Research Working Paper*. 2010. No. 12. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1634772>.
16. Weinberg B. A., Owen-Smith J., Rosen R. F., Schwarz L., McFadden Allen B., Weiss R. E., Lane J. Science Funding and Short-Term Economic Activity. *Science*. 2014. Vol. 344, Iss. 6179. Pp. 41–43. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1250055>.

Надійшла до редакції: 04.10.2023

Прийнята до опублікування: 08.11.2023

## REFERENCES

1. Ablamska, V. V., & Drozd, V. H. (2022, May 26). *Some issues of improving the educational and scientific activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Training of law enforcement officers in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law”, Kharkiv, Ukraine.
2. Bol, T, Vaan de, M. & Rijt van de, A. (2018). The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(19), 4887–4890. <https://doi.org/10.1073/pnas.1719557115>.
3. Bollen, J., Crandall, D., Junk, D., Ding, Y., & Börner, K. (2017). An efficient system to fund science: from proposal review to peer-to-peer distributions. *Scientometrics*, 110, 521–528. <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2110-3>.
4. Colatat, P. (2015). An organizational perspective to funding science: Collaborator novelty at DARPA. *Research Policy*, 44(4), 874–887. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.01.005>.
5. Fortin, J. M., & Currie, D. J. (2013). Big Science vs. Little Science: How Scientific Impact Scales with Funding. *PLoS ONE*, 8(6). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0065263>.
6. Howard, D. J., & Laird, F. N. (2013). The New Normal in Funding University Science. *Issues in Science and Technology*, 30(1), 71–76.
7. Koloberdyanko, I. I., Vashchenko, V. V., & Mallakurbanova, E. A. (2011). Problems of states support for science in Ukraine. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Economics Sciences*, 3(11), 176–184.
8. Kropivnitsky, R. S. (2018). Government support as the instrument of the state scientific management in Ukraine. *Investment: Practice and Experience*, 14, 105–110.
9. Lehner, E., Hunzeker, D., & Ziegler, J. R. (2017). Funding Science with Science: Cryptocurrency and Independent Academic Research Funding. *Ledger*, 2, 65–76. <https://doi.org/10.5195/ledger.2017.108>.
10. Meniailo, V. I. (2011). State Support of Science as the Basis of the National Innovation System. *State and Regions. Series: Public Management and Administration*, 3, 42–46.
11. Nykonchuk, V. M. (2020). State support for the organization of scientific research in the national economy of Ukraine. *Economic Scope*, 156, 86–89. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/156-15>.
12. O'Malley, M. A., Elliott, K. C., Haufe, Ch., & Burian, R. M. (2009). Philosophies of Funding, *Cell*, 138(4), 611–615. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2009.08.008>.
13. Roy, R. (1985). Funding Science: The Real Defects of Peer Review and An Alternative To It. *Science, Technology & Human Values*, 10, 73–81.
14. Serbenyuk, S. O., & Nadopta, L. S. (2023). Organisational, legal and financial bases for scientific activity in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: problems and solutions based on mathematical and statistical methodology. *Law and Safety*, 3(90), 214–225. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.18>.
15. Stephan, P. E. (2010). The Economics of Science – Funding for Research. *International Centre for Economic Research Working Paper*, 12. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1634772>.
16. Weinberg, B. A., Owen-Smith, J., Rosen, R. F., Schwarz, L., McFadden Allen, B., Weiss, R. E., & Lane, J. (2014). Science Funding and Short-Term Economic Activity. *Science*, 344(6179), 41–43. <https://doi.org/10.1126/science.1250055>.

Received the editorial office: 4 October 2023

Accepted for publication: 8 November 2023

**SYMON OLEKSANDROVYCH SERBENYUK,**

*Kharkiv National University of Internal Affairs,  
Department of Scientific Activity Organization and  
Intellectual Property Protection;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,  
e-mail: [simon6@ukr.net](mailto:simon6@ukr.net)*

**IMPROVING THE PUBLICATION ACTIVITY OF UKRAINIAN SCIENTISTS:  
PROBLEMS, SOLUTIONS, THE USE OF MATHEMATICAL AND STATISTICAL  
METHODS**

Many Ukrainian and foreign scholars have been studying the problems of financing scientific activities for a long time. Moreover, such issues are even raised in the works of scholars from developed Western countries. The range of such studies is extremely wide: from analysing problems and violations of the above-mentioned principles of law to modelling innovative grant support systems, including those that model an equal and fair system. Foreign scientists mostly focus on the specifics of grant provision and its impact, improvement and innovation of the financial resource allocation system in the field of science, etc. In Ukraine, the vast majority of research is concerned with the comparative characteristics of the share of the gross domestic product allocated to science funding, general problems of international cooperation with foreign grant providers, improvement of the system of financial resources allocation in the field of science, etc. Unfortunately, no attention has been paid to specific mechanisms of rewarding publications in leading foreign scientific journals. This issue is no less important, since individual support for publication activity is a powerful “lever of encouragement” for researchers and academic staff, which directly affects the results of a particular institution in the chain of international and national rankings. In addition, such support contributes to the development of science, scientific and technological progress, and raises the country’s rating in the international arena.


The article is devoted to the formulation of possible ways of solving the problem of proper State support and funding for publications of Ukrainian scholars in leading foreign professional journals in accordance with the following criteria: equal rights and opportunities to receive funding for publications in foreign professional journals from the State, regardless of age, gender, race, nationality, religious beliefs, social and property status, place of work, research topic, etc. funding for foreign professional publications is provided only to the scientist personally without the mediation of the institution where he/she works or third parties in order to increase his/her scientific efficiency and quality, to popularize Ukrainian science and to attract competitive international professionals to science; the funding of foreign professional publications should be set transparently.

The mechanism for calculating the relevant funding has been formed. The definitions of the concepts “mechanism of state support and financing of publications of Ukrainian scientists in foreign professional journals included in leading international databases”, “leading international databases” and “foreign professional journal” have been proposed. The article analyses the publication activity (1996–2022) of Ukrainian scientists in scientific journals indexed in the international scientometric database Scopus.

**Key words:** *scientific and technical activities, funding, legislation, statistics, mathematical calculations, improvement of the regulatory framework.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Сербенюк С. О. Покращення публікаційної активності українських учених: проблематика, шляхи вирішення, використання математико-статистичних методів. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 129–138. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.11>.

**Citation (APA):** Serbenyuk, S. O. (2023). Improving the publication activity of Ukrainian scientists: problems, solutions, the use of mathematical and statistical methods. *Law and Safety*, 4(91), 129–138. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.11>.

**ОЛЕКСАНДР ЮРІЙОВИЧ ПРОКОПЕНКО,***Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0002-7218-8423>,*e-mail: 30101986canj@ukr.net***ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ  
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗАХОПЛЕННЯ ПРЕДСТАВНИКА ВЛАДИ  
АБО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ ЯК ЗАРУЧНИКА**

Ефективне розслідування будь-якого кримінального правопорушення не можливе без використання спеціальних знань. Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника не є винятком, навпаки, з моменту отримання інформації про здійснення захоплення виникає потреба в залученні спеціалістів із різних галузей знань, зокрема інспектора-криміналіста, кінолога, вибухотехніка та ін.

Метою роботи є дослідження наукових напрацювань із питань визначення поняття «спеціальні знання» та з'ясування їхньої ролі під час розслідування кримінальних проваджень за ст. 349 «Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника» Кримінального кодексу України. Для досягнення поставленої мети в дослідженні було використано такі методи, як-от: аналіз, синтез, порівняння, критичне мислення, а також системно-структурний, з метою проведення ґрунтовного дослідження теоретичних напрацювань, результатів слідчої та судової практики, систематизації результатів і формулювання висновків.

Аргументовано, що одним із напрямів підвищення ефективності виявлення та розслідування злочинів є використання спеціальних знань у діяльності правоохоронних органів. Зокрема, під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника спеціальними знаннями слід вважати навички та вміння в певній галузі, які використовуються у кримінальному провадженні та сприяють встановленню істини у справі, що сприяє ефективному закінченню розслідування.

У результаті проведеного дослідження здійснено класифікацію спеціальних знань, а саме: за процесуальним положенням особи, яка їх застосовує, за формою вираження, за виникненням необхідності використання спеціальних знань на певному етапі розслідування, за формою кінцевого результату, за галуззю знань, за ступенем конспірації, за метою використання, за значенням отриманих результатів.

За результатами комплексного аналізу запропоновано три форми використання спеціальних знань під час здійснення розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника: залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, призначення судових експертиз та консультування.

Охарактеризовано роль спеціалістів під час залучення до проведення таких типових слідчих (розшукових) дій, як огляд місця події, допит і слідчий експеримент. Запропоновано орієнтовний перелік спеціалістів, які можуть надати допомогу слідчому, та окреслено завдання, котрі можливо вирішити завдяки такій взаємодії. Подано орієнтовний перелік завдань, вирішенню яких сприяє призначення судових експертиз.

**Ключові слова:** кримінальне провадження, досудове розслідування, криміналістична методика, захоплення заручника, представник влади, працівник правоохоронного органу, спеціальні знання, криміналістична методика.

*Оригінальна стаття*

**ВСТУП.** Згідно зі ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) завданням будь-якого кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в

міру своєї вини<sup>1</sup>. Виходячи з вищезазначеного, завданням правоохоронних органів під час

---

<sup>1</sup> Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.10.2023).

здійснення розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника є повне й об'єктивне визначення обставин злочину, збирання достатніх доказів для підтвердження вини злочинця тощо. Очевидно, що на ефективність досудового розслідування окреслених кримінальних правопорушень впливає відповідне до потреб застосування спеціальних знань, науково-технічних засобів, пристроїв, методів для виявлення, збирання, дослідження та оцінювання доказів. Так, недостатнє застосування знань спеціалістів у процесі досудового розслідування кримінального правопорушення за ст. 349 Кримінального кодексу України (далі – КК України) сприяє виникненню перешкод у процесі доказування, що проявляється в необґрунтованому призначенні експертиз, неефективності проведення слідчих (розшукових) дій (далі – СРД), коли необхідним є залучення спеціалістів. Все це знижує швидкість і якість досудового слідства.

З'ясування можливих форм використання спеціальних знань під час здійснення розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника сприятиме визначенню успішного та раціонального алгоритму дій слідчого, підвищенню результативності проведення СРД та поінформованості слідчого щодо кримінального провадження за ст. 349 КК України.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є аналіз особливостей використання спеціальних знань під час здійснення кримінального провадження за фактом захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.

Для досягнення зазначеної мети слід вирішити такі *завдання*: здійснити аналіз наукових напрацювань із питань використання спеціальних знань під час здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень; з'ясувати зміст поняття «спеціальні знання»; визначити особливості використання спеціальних знань під час досудового слідства за ст. 349 КК України; встановити форми використання спеціальних знань під час розслідування окресленого правопорушення; дослідити особливості використання спеціальних знань під час проведення СРД; визначити орієнтовний перелік судових експертиз та з'ясувати питання, які можливо вирішити в результаті призначення та проведення таких досліджень; розглянути консультаційну форму використання спеціальних знань.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Під час проведеного дослідження методологічне під-

ґрунтя статті становили загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння, критичного аналізу, за допомогою яких було досліджено теоретичні напрацювання з питань, пов'язаних із використанням спеціальних знань, їх узагальненням та формулюванням висновків, та системно-структурний метод, що його було застосовано з метою класифікації спеціальних знань та форм їх використання.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Першочергово під час проведення дослідження необхідно з'ясувати зміст поняття «спеціальні знання». Узагальнюючи наукові напрацювання, нами було встановлено, що науковці приділяють ґрунтовну увагу визначенню дефініції цього поняття. Водночас на законодавчому рівні відсутнє визначення поняття «спеціальні знання», існують лише поняття статусу осіб, які мають такі знання, а саме: «спеціаліст» і «експерт».

Так, В. Ю. Шепітько (2014, с. 11), визначаючи спеціальні знання, вказує, що це система наукових відомостей чи навичок об'єктивного характеру, які отримані внаслідок проходження вищої професійної підготовки, досвіду наукової та практичної діяльності та відповідають сучасному рівню.

Ю. М. Кома́р (2019, с. 115) спеціальними знаннями вважає наукові, технічні, криміналістичні та професійні знання, отримані в процесі навчання, а також навички, набуті під час роботи у певних галузях практичної діяльності, що використовуються в поєднанні з науково-технічними засобами з метою пошуку, виявлення, вилучення та дослідження слідів кримінального правопорушення для одержання інформації, яка має значення під час встановлення істини у кримінальній справі.

Інші науковці відповідно до сучасної юридичної доктрини спеціальними знаннями вважають знання, які не є загальновідомими, тобто такі знання, що не мають масового поширення, а також визначають, що ними володіє обмежене коло фахівців. Зокрема, застосування спеціальних знань у досудовому розслідуванні базується передусім на залученні до процесу розслідування спеціаліста й експерта, тобто особи, яка володіє відповідними спеціальними знаннями та навичками. Перелік питань, які вирішуються кожним із них у кримінальному провадженні, обумовлюється їх процесуальним статусом (Кікінчук та ін., 2018, с. 7).

Отже, спеціальними знаннями під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, на нашу думку, слід вважати навички та вміння в певній галузі (їх перелік

нескінченний, він залежить від потреб розслідування, а також розвитку науки і техніки в цілому), що застосовуються під час кримінального провадження, сприяють встановленню істини у справі й ефективному закінченню розслідування. Суб'єктом – носієм спеціальних знань є спеціаліст.

Так, участь спеціаліста під час здійснення кримінального судочинства регламентована статтями 71, 228, 236, 237, 240, 245, 360 КПК України. Зокрема, ст. 71 КПК України визначає спеціалістом особу, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціалістів до процесу розслідування кримінального провадження залучає слідчий з метою надання консультативної, технічної та іншої допомоги під час прийняття процесуальних рішень і проведення слідчих (розшукових) дій. В. Негребецький (2018, с. 249) виокремлює основні види допомоги, що надає спеціаліст під час виявлення, фіксації та вилучення доказів, а саме: криміналістичну, методологічну, консультативну й технічну.

У результаті комплексного ретельного дослідження наукової літератури (Вуйма, 2023; Бондар, 2019; Дячук, 2010; Косміна, 2011), слідчої та експертної практики нами здійснено класифікацію спеціальних знань під час досудового розслідування за такими підставами:

1) за процесуальним положенням особи, яка їх застосовує:

- особи, які здійснюють досудове розслідування та оперативно-розшукові заходи: слідчий, дізнавач, оперуповноважений, прокурор;

- обізнані особи, процесуальне положення яких визначається наявністю в них спеціальних знань: експерт, спеціаліст, педагог, перекладач, лікар, сурдоперекладач;

- обізнані особи, процесуальне положення яких не визначається наявністю в них спеціальних знань: ревізор, технічний інспектор, співробітник податкової адміністрації та ін.;

2) за формою вираження: усна, письмова, змішана;

3) за необхідністю використання спеціальних знань на певному етапі розслідування:

- до порушення кримінального провадження чи після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань;

- на початковому та подальших етапах розслідування;

4) за формою кінцевого результату: довідка, висновок, пояснення, консультація;

5) за часом взаємодії: постійна, тимчасова (епізодична);

6) за галуззю знань: медичні, біологічні, технічні, балістичні, хімічні, комплексні та ін.;

7) за ступенем конспірації: гласні, негласні;

8) за метою використання: пошук, виявлення, вилучення, пакування, попередні або експертні дослідження слідів злочину;

9) за значенням отриманих результатів: доказові чи орієнтуючі.

Також у процесі аналізу теоретичних напрацювань встановлено, що більшість науковців за формою взаємодії спеціальні знання поділяють на процесуальні та непроцесуальні (Щербаковський, Кравченко, 1999, с. 10; Кузьмічов, Прокопенко, 2001, с. 200), але є науковці (Лисиченко, 1979, с. 20–24; Бідняк, 2019, с. 47), які не поділяють такі думки. Ми вважаємо, що цей поділ є доволі дискусійним, тому що в межах виконання завдань розслідування не має місця для непроцесуальних форм взаємодії. Тобто всі дії слідчого, а саме взаємодія слідчого з певним спеціалістом, використання його знань і навичок здійснюється з метою, визначеною кримінальним процесуальним законодавством. Хоча непроцесуальна форма використання спеціальних знань прямо не передбачена законом, але її виключення не можливе з кримінального процесу, оскільки вона активно використовується з метою повного, всебічного, об'єктивного проведення розслідування кримінальних правопорушень. Отже, спеціальні знання як форма непроцесуальної взаємодії відіграють важливу роль під час здійснення розслідування, але їх визначення через дефініцію поняття як «непроцесуальні» ми вважаємо не зовсім коректним.

Слід звернути увагу на слушне уточнення О. В. Гайдар (2022, с. 32), що непроцесуальні форми використання спеціальних знань під час досудового розслідування не означають непроцесуального їх використання, а навпаки, кожний факт застосування такої непроцесуальної форми здійснюється виключно з дотриманням вимог чинного законодавства.

Щодо необхідності використання непроцесуальних форм під час розслідування злочинів слід навести позицію А. Г. Вуйми (2023, с. 84). Так, дослідниця трактує, що метою використання непроцесуальних форм спеціальних знань є отримання орієнтуючої інформації, яка може бути використана з метою розшуку та встановлення особи злочинця, місця його перебування, а також встановлення місцезнаходження знарядь чи засобів учинення злочину, формування суб'єктивного та психологічного портретів особи злочинця тощо.

Зокрема, вона наголошує, і ми поділяємо цю думку, що така орієнтуюча інформація відіграє важливу роль у процесі розслідування, а саме: сприяє вирішенню його основних і допоміжних тактичних завдань, допомагає підвищити його якість шляхом використання такої інформації під час:

- формулювання слідчих версій, визначення необхідних комплексів СРД і негласних СРД, спрямованих на їх перевірку;
- планування та вибору тактики проведення СРД та негласних СРД;
- визначення переліку необхідних технічних і техніко-криміналістичних засобів і методів, застосування яких допоможе у вирішенні завдань досудового розслідування;
- забезпечення ефективної підготовки до призначення судових експертиз тощо.

Непроцесуальні форми взаємодії, на нашу думку, мають такі ознаки:

- орієнтуючий характер, а саме сприяють вибору джерел інформації про злочин, формуванню слідчих версій;
- тактичний характер, а саме не є доказом у справі, а лише орієнтують слідчого в подальших діях (виборі проведення необхідної СРД чи негласної СРД або тактичного прийому їх проведення);
- мають переважно усну форму, тобто проводяться у форматі консультації.

Так, виходячи з аналізу наукової літератури та результатів практичної діяльності, типовими формами використання спеціальних знань під час здійснення розслідування захоплення працівника правоохоронного органу чи представника влади як заручника є:

- залучення спеціалістів до проведення СРД;
- проведення судових експертиз;
- отримання консультаційної допомоги від спеціаліста.

Розглядаючи питання використання спеціальних знань під час підготовки та проведення СРД, слід наголосити, що така взаємодія є актуальною для всіх видів СРД. Детальніше зупинимося на найбільш типових: огляд місця події, допит, слідчий експеримент.

Під час проведення *огляду місця події* спеціаліст залучається з метою: фото-, відеофіксації слідчої дії; складання схем, планів, креслень; відбору зразків для проведення експертиз; надання консультаційної допомоги в процесі слідчої дії тощо (ст. 71, ч. 3 ст. 237 КПК України)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL:

Взаємодія спеціаліста та слідчого регламентується також наказом МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події» від 3 листопада 2015 р. № 1339<sup>2</sup>.

Участь спеціаліста під час проведення огляду місця події до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань є єдиним видом використання спеціальних знань до відкриття кримінального провадження. Спеціаліст, залучений до проведення огляду місця події, може надавати таку допомогу: організаційно-технічну, інформаційну, аналітичну та допомогу у вигляді «висновку спеціаліста» (Яремчук, 2015, с. 63). Також слід зауважити, що основний обсяг робіт під час проведення огляду місця події, а саме виявлення, фіксація, вилучення, пакування, дослідження матеріальних об'єктів, які мають на собі слідову інформацію вчиненого кримінального правопорушення, здійснює переважно спеціаліст. Слідчий зі свого боку лише складає протокол, фіксуючи обстановку на місці події. Така практика є типовою для складних випадків проведення огляду місця події, що вимагають виконання значного обсягу робіт та використання різних спеціальних знань, науково-технічних засобів і відповідно спеціалістів (Пиріг, 2019, с. 33).

Також слід навести думку В. О. Гусевої та Т. Ф. Безсонної (2019, с. 500) про необхідність залучення спеціаліста до проведення огляду з метою виявлення насамперед невидимих слідів, які слідчий виявити не в змозі. Так, вчені наголошують на необхідності залучення спеціалістів конкретної вузької галузі знань, наприклад балістики, дактилоскопії, біології, медицини, генотипоскопії (цитології, імунології) та ін. Участь відповідного спеціаліста під час проведення огляду місця події зумовлюється тим, що з урахуванням свого досвіду, професійних навичок він, імовірно, допоможе

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 26.10.2023).

<sup>2</sup> Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ МВС України від 03.11.2015 № 1339 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15> (дата звернення: 26.10.2023).

досягнути більш ефективного результату від проведення такої СРД, а саме пошуку, вилучення, пакування, а також у разі потреби проведення попереднього дослідження слідів та речових доказів.

До осіб, які володіють відповідними спеціальними знаннями і щодо яких може виникнути потреба їх залучення до проведення огляду місця події під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника, належать:

- кінологи зі службовими собаками у складі слідчо-оперативних груп, які залучаються під час проведення оглядів місць подій, заходів із припинення злочинів, пошуку та затримання злочинців, виявлення вибухових речовин, зброї, набоїв і наркотичних засобів, трупів, стріляних гільз, інших предметів, що можуть використовуватись як речовий доказ<sup>1</sup>;

- спеціаліст-біолог чи спеціаліст у галузі медичних знань, залучення якого необхідне з метою виявлення та правильного вилучення слідів біологічного походження: крові, волосся, потожирових речовин, слини, частин тіла (нігті, лупа, волосся), які зазвичай залишає злочинець на місці захоплення чи тримання заручника;

- експерт-криміналіст, який повинен мати при собі комплект необхідних технічних засобів, призначених для фіксації обстановки на місці події (здійснення безперервного відеозапису слідчої дії), виявлення, фіксації, вилучення та упакування слідової та іншої криміналістично значущої інформації<sup>2</sup>, проведення експрес-аналізу виявлених слідів на місці події;

- працівник оперативно-технічної галузі чи інший спеціаліст з використання технічної апаратури (пристроїв), який залучається з метою виявлення та фіксації абонентів мобільних телефонів у радіусі проведення огляду

місця події, проведення радіорозвідки, здійснення управління безпілотним літальним апаратом та ін.;

- вибухотехнік, який є необхідним у разі отримання інформації, що злочинець має вибухові пристрої і міг їх залишити на місцях перебування. Спеціалісти-вибухотехніки переважно використовують хімічні і технічні валізи, які містять засоби та реактиви для вилучення мікрочастинок вибухової речовини, продуктів вибуху, здійснення контрольних проб і зразків; набір фізико-хімічних засобів для експрес-аналізу вибухової речовини та пороху; інструменти та прилади для вилучення уламків перешкод і роботи з об'єктами, пошкодженими вибухом. Також працівники відділу вибухотехнічної та пожежно-технічної експертизи оснащені пересувною вибухотехнічною лабораторією і сучасним спеціальним вибухотехнічним обладнанням, зокрема роботом для проведення дистанційного знешкодження й транспортування вибухових пристроїв, рентген-установкою для дослідження вибухових пристроїв, гідродинамічним руйнувачем, приладом дистанційного пересування (маніпулятором), вибухозахисними костюмами та ін. (Кікінчук та ін. 2018, с. 28–29);

- інші спеціалісти залежно від отриманої інформації про обставини вчинення захоплення представника влади чи працівника правоохоронного органу.

Водночас слід зауважити, що огляд місця події досліджуваного кримінального правопорушення може проводитися на місці захоплення, тримання заручника, виконання вимог і затримання злочинця.

Під час підготовки до проведення допиту слідчий може з'ясувати, що існує потреба в залученні перекладача (ст. 68 КПК України), педагога чи психолога для малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК України). Також залучення спеціаліста до проведення допиту є необхідним з метою його технічного забезпечення. Так, інспектор-криміналіст може здійснювати фіксацію перебігу допиту на цифрові носії шляхом проведення відео-, аудіозапису або фотографування.

Актуальною також є взаємодія слідчого та спеціаліста на підготовчому етапі до проведення допиту у формі консультування. Спеціаліст так само може допомогти слідчому під час:

- формулювання запитань і визначення з їх послідовністю;
- ознайомлення з документами та матеріалами;
- підготовки речових доказів;
- складання плану допиту тощо.

<sup>1</sup> Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 01.11.2016 № 1145 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16> (дата звернення: 26.10.2023).

<sup>2</sup> Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ МВС України від 03.11.2015 № 1339 // БД «Законодавство України» // ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15> (дата звернення: 26.10.2023).

На робочому етапі допиту спеціаліст має право з дозволу слідчого: ставити запитання, демонструвати речові докази, надавати пояснення, здійснювати аудіо-, відеофіксацію, переклад тощо. Зокрема, матеріали відеозапису в подальшому мають важливу роль для виявлення психологічних реакцій допитуваного на питання, а також для можливого консультування з психологом за такими цифровими матеріалами.

Під час проведення *слідчого експерименту* з метою підвищення результативності такої СРД слідчий повинен залучати спеціаліста, можливо навіть не одного. На думку В. Ю. Шепітька (2001, с. 93), участь спеціаліста у слідчому експерименті має на меті надання техніко-криміналістичної допомоги на різних етапах такої СРД. Також про роль спеціаліста під час проведення слідчого експерименту слушною є думка В. А. Гусєвої (2014, с. 367–368), яка зауважує, що слідчому доречно залучати експертів з метою допомогти представнику слідчих органів знайти сліди злочину (біологічного походження – кров, сперма, волосся тощо), різні предмети (зброя, речові докази) та вилучити їх без ушкоджень, а також, враховуючи специфіку розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, слідчий експеримент та судово-медична експертиза тісно взаємопов'язані між собою, а отже, від правильності проведення слідчого експерименту, від повноти і грамотності поставлених на вирішення експерта питань залежить правильність його висновку, а значить, і повнота й об'єктивність розслідування.

Так, виходячи з вищевикладеного, роль спеціаліста під час слідчого експерименту при розслідуванні правопорушення, передбаченого ст. 349 КК України, полягає у:

- забезпеченні технічними і техніко-криміналістичними засобами;
- наданні рекомендацій на етапі підготовки до слідчого експерименту;
- взаємодії під час складання плану слідчої дії;
- проведенні інструктажу з учасниками слідчого експерименту до його початку;
- фіксуванні перебігу події за допомогою засобів відео- та фотофіксації;
- складанні пояснення про перебіг і результати слідчого експерименту, яке долучається до протоколу СРД.

Отже, залучення спеціалістів до підготовки та проведення СРД під час кримінального провадження за ст. 349 «Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника» КК України є необхід-

ним для досягнення максимальної ефективності від проведення таких слідчих дій.

На думку В. Ю. Попова (2020, с. 185), яку ми поділяємо, найбільш важливою формою використання спеціальних знань під час здійснення розслідування кримінальних правопорушень є судово експертиза. Так, вона посідає визначальне місце під час з'ясування обставин, що підлягають доказуванню і які можливо встановити лише завдяки їх кваліфікованому дослідженню з використанням спеціальних знань, відповідних науково-технічних засобів, експертних методів, інноваційних експертних технологій, а також встановлення раніше невідомих фактів злочинної діяльності та одержання нової доказової інформації.

Поняття «судова експертиза» визначено в Законі України «Про судову експертизу», ст. 1 якого визначає її як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду<sup>1</sup>.

Зокрема, судово експертиза ґрунтується на конкретних знаннях наукового та практичного дослідження, проведеного під час конкретного кримінального провадження, з метою встановлення неочевидних фактичних даних, що мають значення для справи, та закріплення їх у встановленому законом порядку. Фактичною підставою для цього є наявність достатніх даних для того, щоб вважати, що проведення такого дослідження дозволить слідчому встановити необхідні (неочевидні) дані про обставини розслідуваного кримінального правопорушення. Процесуальною підставою використання спеціальних знань у формі судової експертизи є наявність зареєстрованого кримінального провадження, вмотивованої ухвали слідчого про призначення експертизи та вимог, передбачених ч. 2 ст. 242 КПК України для її обов'язкового призначення (Lysenko, Yurchyshyn, Shybiko, 2020, p. 121).

Так, використання знань спеціалістів при проведенні судових експертиз під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника є вкрай необхідним з метою встановлення:

- розміру майнової шкоди;
- розміру матеріальних збитків, спричинених захопленням;

<sup>1</sup> Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 26.10.2023).



- психологічного стану потерпілого, підозрюваного;

- ступеня тяжкості спричинених тілесних ушкоджень;

- особи злочинця за відбитками рук, ніг, слідами біологічного походження, а також цифровими слідами;

- групової належності слідів, виявлених на місці вчинення злочину;

- особи злочинця за залишеними запаховими слідами;

- типу, виду, марки, серії тощо знарядь учинення захоплення;

- групової, видової, органотканинної належності крові або епітеліальних клітин, виявлених на місці події, задля з'ясування їх належності злочинцю, потерпілому та ін.

Аналіз практики розслідування кримінальних правопорушень за ст. 349 КК України та результатів дослідження можливостей судових експертиз свідчить, що у кримінальних провадженнях цієї категорії зазвичай призначаються такі види судових експертиз:

- судово-медичні: живої особи (підозрюваного, потерпілого), за результатами слідчого експерименту, судово-психіатрична, речових доказів (за слідами біологічного походження), серед яких судово-імунологічна, судово-цитологічна, молекулярно-генетична, комплексна медико-криміналістична;

- судово-криміналістичні: дактилоскопічна, трасологічна (слідів ніг, транспортних засобів, цілого за частинами), зброї та слідів її використання (судово-балістична експертиза), вибухотехнічна (експертиза вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху, вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу), відео-, звукозапису, судово-одорологічна та ін.

Слід також наголосити на важливості судової молекулярно-генетичної експертизи, завданням якої є встановлення належності об'єктів біологічного походження (крові, слини, волосся, м'язової та кісткової тканини) певній особі. Зокрема, на думку науковців (Степанюк та ін., 2019; Stepaniuk et al., 2022), методи судового дослідження ДНК постійно вдосконалюються та активно застосовуються у кримінальному судочинстві багатьох країн світу, а ДНК-аналіз біологічного матеріалу при проведенні судової експертизи є найбільш затребуваним методом ідентифікації особи. Згідно з оцінкою американських учених, він є інструментом вищого ступеня надійності й актуальності, ніж будь-який інший метод судової експертизи. Отже, ми підтримуємо позицію науковців, що молекулярно-генетичні дослідження відіграють важливу роль у дока-

зуванні під час кримінального провадження, оскільки дозволяють із високою точністю встановити належність біологічного сліду певній особі.

Так, судова експертиза є найбільш кваліфікованою формою використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, а під оцінкою висновку експерта слід розуміти розумову діяльність слідчого, прокурора, під час якої вони перевіряють достовірність усіх обставин, пов'язаних із призначенням експертизи (Klymchuk et al., 2021, p. 210).

Щодо непроцесуальної (організаційно-тактичної) форми взаємодії, а саме надання консультаційної допомоги від спеціаліста, слід зауважити таке. Ця взаємодія можлива на всіх етапах розслідування, вона може відбуватися зі спеціалізованими та неспеціалізованими суб'єктами як в усній, так і в письмовій формі з метою:

- здійснення навчання (лекції, тренінги, вебінари), роз'яснення, консультування слідчого з питань вибору необхідної методики розслідування, побудови версій, вибору тактики дій, вилучення й огляду доказів, постановки питань експерту тощо (методологічна мета);

- перевірки за різними обліками, зокрема криміналістичними (дактилоскопічні, ДНК-профілів, відеотеки, фототеки тощо);

- обміну й обговорення інформації про злочин і спільний пошук шляхів вирішення завдань;

- проведення спільних нарад, створення слідчо-оперативних груп;

- здійснення попередніх досліджень тощо.

Так, виходячи з вищезазначеного, консультаційна взаємодія слідчого з іншими суб'єктами спеціальних знань має організаційну, орієнтуючу роль, що сприяє підвищенню ефективності планування та проведення подальшої процесуальної форми взаємодії та досягнення успішних результатів розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.

**ВИСНОВКИ.** Зважаючи на вищезазначене, слід констатувати, що застосування спеціальних знань під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника є необхідним.

У процесі проведеного дослідження розкрито загальні положення змісту поняття «спеціальні знання». Визначено, що спеціальними знаннями під час розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника слід вважати навички й уміння в певній галузі, які

застосовуються під час кримінального провадження та сприяють встановленню істини у справі. Узагальнюючи погляди вчених, здійснено класифікацію спеціальних знань за різними критеріями, серед яких: процесуальне положення особи, яка їх застосовує, форма вираження, етап виникнення необхідності використання спеціальних знань, форма кінцевого результату, час взаємодії, галузь знань, рівень конспірації, мета використання, значення отриманих результатів.

Зазначено, що використання спеціальних знань під час здійснення розслідування правопорушення, передбаченого ст. 349 КК України, можливе у формі залучення спеціаліста до проведення СРД, призначення судових експертів та звернення до спеціаліста за консультацією.

Охарактеризовано роль спеціаліста під час проведення СРД, а саме огляду місця події, допиту та слідчого експерименту. Виокремлено орієнтовний перелік спеціалістів та їхню роль під час підготовки та проведення СРД.

Встановлено, що метою залучення спеціаліста до проведення слідчого експерименту під час розслідування правопорушення, передбаченого ст. 349 КК України, є: забезпечення технічними і техніко-криміналістичними засобами; надання рекомендацій на етапі підготовки до слідчого експерименту; взаємодія під час складання плану слідчої дії; проведення інструктажу з учасниками слідчого експерименту до його початку; фіксування перебігу події за допомогою засобів відео- та фотофіксації; складання пояснення

про перебіг і результати слідчого експерименту, яке долучається до протоколу СРД.

Аргументовано, що правильне, повне та всебічне розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника неможливе без проведення судових експертиз. Окреслено завдання, які вирішує судова експертиза під час здійснення розслідування досліджуваних злочинів: встановлення розміру майнової шкоди, розміру матеріальних збитків, спричинених захопленням, психологічного стану потерпілого, підозрюваного, ступеня тяжкості спричинених тілесних ушкоджень; ідентифікація злочинця за відбитками рук, ніг, слідами біологічного походження, а також цифровими слідами; встановлення групової належності слідів, виявлених на місці вчинення злочину, особи злочинця за залишеними запаховими слідами, знарядь учинення захоплення за типом, видом, маркою, серією тощо, групової, видової, органотканинної належності крові або епітеліальних клітин, виявлених на місці події, задля з'ясування їх належності злочинцю, потерпілому тощо.

Наголошено на значенні консультативної допомоги спеціалістів під час досудового розслідування захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. Зокрема, зазначено, що така взаємодія є необхідною з методологічною метою, з метою перевірки за різними обліками, обміну та обговорення інформації про злочин та спільного пошуку шляхів вирішення завдань, проведення спільних нарад, створення слідчо-оперативних груп, здійснення попередніх досліджень.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 152 с.
2. Бондар А. В. Використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 205 с.
3. Вуйма А. Г. Використання спеціальних знань під час розслідування вбивств : дис. ... д-ра філософії : 12.00.09. Харків, 2023. 297 с.
4. Гайдар О. В. Форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування таємного викрадення чужого майна. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 30–39. DOI: <https://doi.org/10.32631/rb.2022.2.03>.
5. Гусева В. О. Деякі особливості використання спеціальних знань під час проведення слідчого експерименту у злочинах проти життя та здоров'я особи // Актуальні питання досудового розслідування та криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 груд. 2014 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2014. С. 367–369.
6. Гусева В. О., Безсонна Т. Ф. Деякі аспекти використання спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій в реаліях реформування правоохоронних органів України // Юридична практика в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Арад, Румунія, 25–26 січ. 2019 р.). Арад : Західний ун-т ім. Васіле Голдіш, 2019. С. 499–502.
7. Дячук В. І. Використання спеціальних знань при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 250 с.

8. Комар Ю. М. Визначення поняття «спеціальні знання» та їх використання у кримінальному провадженні // Актуальні питання криміналістики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 груд. 2019 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. С. 113–116.
9. Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 219 с.
10. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. Київ, 2001. 368 с.
11. Лисиченко В. К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике : учеб. пособ. Киев, 1979. 88 с.
12. Негребецький В. Експериментальний метод під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 248–252.
13. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених на території операції Об'єднаних сил, а також на тимчасово окупованих територіях : наук.-метод. рек. / В. В. Кікінчук, Р. Л. Степанюк, О. О. Юхно та ін. Харків : ХНУВС, 2018. 48 с.
14. Пиріг І. В. Організація і тактика проведення огляду місця події в сучасних умовах розвитку науки і техніки. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 2 (32). С. 30–37. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-32-2-30>.
15. Попов В. Ю. Сучасні можливості використання спеціальних знань при розслідуванні терористичного акту. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 181–186.
16. Степанюк Р. Л., Щербаковський М. Г., Кікінчук В. В., Лапта С. П., Гусева В. А. Проблемы применения судебной молекулярно-генетической экспертизы в уголовном производстве Украины. *Georgian Medical News*. 2019. No. 5 (290). Pp. 157–163.
17. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. Київ : Ін Юре, 2001. 208 с.
18. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11–18.
19. Щербаковський М. Г., Кравченко А. А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков, 1999. 76 с.
20. Яремчук В. О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій : монографія. Харків : Апостіль, 2015. 227 с.
21. Klymchuk M., Marko S., Priakhin Ye., Stetsyk B., Khytra A. Evaluation of forensic computer and technical expertise in criminal proceedings. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, Iss. 38. Pp. 204–211. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.20>.
22. Lysenko V., Yurchyshyn V., Shybiko V. Problems of legality of investigative actions aimed at finding evidence. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 28. Pp. 113–122. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.14>.
23. Stepaniuk R., Kikinchuk V., Pyrih I., Pletenets V., Prylovskiy V. Multifaceted approach to legislative regulation for using dna analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 50. Pp. 130–139. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.50.02.13>.

Надійшла до редакції: 01.11.2023

Прийнята до опублікування: 07.12.2023

## REFERENCES

1. Bidniak, H. S. (2019). *Theory and practice of using special knowledge in fraud investigation*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs.
2. Bondar, A. V. (2019). *Use of special knowledge during the investigation of property destruction or damage* [Candidate dissertation, National Academy of Internal Affairs].
3. Diachuk, V. I. (2010). *Use of special knowledge in the investigation of traffic accidents* [Candidate dissertation, Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine].
4. Haidar, O. V. (2022). Forms of special knowledge used during the investigation of secret theft of someone else's property, *Law and Safety*, 2(85), 30–39. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.03>.
5. Husieva, V. O. (2014, December 5). *Some features of the use of special knowledge during the investigative experiment in crimes against life and health of a person* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Current issues of pre-trial investigation and forensics", Kharkiv, Ukraine.
6. Husieva, V. O., & Bezsonna, T. F. (2019, January 25–26). *Some aspects of the use of special knowledge during investigative (search) actions in the realities of reforming law enforcement agencies of Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference "Legal practice in EU countries and Ukraine at the current stage", Arad, Romania.

7. Kikinchuk, V. V., Stepaniuk, R. L., Yukhno, O. O. et al. (2018). *Peculiarities of the use of special knowledge during the investigation of crimes committed on the territory of the operation of the United Forces, as well as on the temporarily occupied territories*. Kharkiv National University of Internal Affairs.
8. Klymchuk, M., Marko, S., Priakhin, Ye., Stetsyk, B., & Khytra, A. (2021). Evaluation of forensic computer and technical expertise in criminal proceedings. *Amazonia Investiga*, 10(38), 204–211. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.20>.
9. Komar, Yu. M. (2019, December 20). *Definition of the concept of “special knowledge” and its use in criminal proceedings* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Current issues of criminology”, Kyiv, Ukraine.
10. Kosmina, N. M. (2011). *The use of special knowledge in the investigation of crimes related to illegal drug trafficking* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
11. Kuzmichov, V. S., & Prokopenko, H. I. (2001). *Forensics*. Kyiv.
12. Lisichenko, V. K. (1979). *Use of natural and technical data in investigative and judicial practice*. Kiev.
13. Lysenko, V., Yurchyshyn, V., & Shybiko, V. (2020). Problems of legality of investigative actions aimed at finding evidence. *Amazonia Investiga*, 9(28), 113–122. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.14>.
14. Nehrebetskyi, V. (2018). Experimental method during investigative (search) actions. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 5, 248–252.
15. Popov, V. Yu. (2020). Modern possibilities of using special knowledge in the investigation of a terrorist act. *European Perspectives*, 2, 181–186.
16. Pyrih, I. V. (2019). The organization and tactics of conducting crime scene examination in modern conditions of scientific and technological development. *Forensic Herald*, 2(32), 30–37. <http://doi.org/10.37025/1992-4437/2019-32-2-30>.
17. Shcherbakovskii, M. G., & Kravchenko, A. A. (1999). *Application of expertise in crime detection and investigation*. Kharkov.
18. Shepitko, V. Yu. (2001). *Handbook of the investigator*. In Jure.
19. Shepitko, V. Yu. (2014). Problems of using special knowledge through the prism of modern criminal justice in Ukraine. *Forensic Examination*, 1, 11–18.
20. Stepaniuk, R. L., Scherbakovskii, M. G., Kikinchuk, V. V., Lapta, S. P., & Guseva, V. A. (2019). Problems of using forensic molecular-genetic examination in criminal procedure of Ukraine. *Georgian Medical News*, 5(290), 157–163.
21. Stepaniuk, R., Kikinchuk, V., Pyrih, I., Pletenets, V., & Prylovskiy, V. (2022). Multifaceted approach to legislative regulation for using dna analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*, 11(50), 130–139. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.50.02.13>.
22. Vuima, A. H. (2023). *Use of special knowledge during the investigation of murders* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
23. Yaremchuk, V. O. (2015). *Organization and tactics of involving a specialist during investigative (search) actions*. Apostille.

Received the editorial office: 1 November 2023

Accepted for publication: 7 December 2023

**OLEKSANDR YURIIHOVYCH PROKOPENKO,**

*Kharkov National University of Internal Affairs;*  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7218-8423>,  
e-mail: 30101986canj@ukr.net

**PECULIARITIES OF THE SPECIAL KNOWLEDGE APPLICATION  
IN THE INVESTIGATION OF TAKING A GOVERNMENT OFFICIAL  
OR LAW ENFORCEMENT OFFICER AS HOSTAGE**

An effective investigation of any criminal offence is not possible without the use of specialised knowledge. Taking a government official or law enforcement officer as a hostage is no exception; on the contrary, from the moment information about the seizure is received, there is a need to engage specialists from various fields of knowledge, including a forensic expert, dog handler, explosives expert, etc.

The purpose of the study is to investigate the scientific findings on the definition of the concept of “special knowledge” and to clarify its role in the investigation of criminal proceedings under Article 349 “Taking a government official or law enforcement officer as a hostage” of the Criminal Code of Ukraine. To achieve this goal, the study used the following methods: analysis, synthesis, comparison, critical thinking, and systemic and structural methods, with the aim of

conducting a thorough study of theoretical developments, results of investigative and judicial practice, systematising the results and formulating conclusions.

It has been argued that one of the ways to improve the efficiency of detection and investigation of crimes is to use specialised knowledge in the activities of law enforcement agencies. In particular, when investigating the taking of a government official or a law enforcement officer as a hostage, special knowledge should be considered as skills and abilities in a particular area which are used in criminal proceedings and contribute to establishing the truth in the case, which contributes to the effective completion of the investigation.

As a result of the study, the special knowledge has been classified, namely: by the procedural position of the person who uses it, by the form of expression, by the need to use special knowledge at a certain stage of investigation, by the form of the final result, by the field of knowledge, by the degree of secrecy, by the purpose of use, by the significance of the results obtained.

According to the results of a comprehensive analysis, three forms of special knowledge application are proposed in the course of investigation of taking a government official or law enforcement officer as a hostage: specialist involvement in investigative (detective) actions, appointment of forensic examinations and consulting.

The role of specialists when involved in conducting typical investigative (detective) actions, such as: inspection of the scene, interrogation and investigative experiment, has been described. An indicative list of specialists who can assist an investigator has been proposed, and the tasks which can be solved through such interaction have been outlined. An indicative list of tasks facilitated by the appointment of forensic examinations has been provided.

**Key words:** *criminal proceedings, pre-trial investigation, forensic methodology, hostage-taking, government official, law enforcement officer, special knowledge, forensic methodology.*


**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Прокопенко О. Ю. Особливості використання спеціальних знань при розслідуванні захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 139–149. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.12>.

**Citation (APA):** Prokopenko, O. Yu. (2023). Peculiarities of the special knowledge application in the investigation of taking a government official or law enforcement officer as hostage. *Law and Safety*, 4(91), 139–149. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.12>.


УДК 34.023-053.2(477+100)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.13>


**МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ БУРДІН,**

доктор юридичних наук, професор,  
Харківський національний університет внутрішніх справ;  
 <https://orcid.org/0000-0002-6748-3321>,  
e-mail: burdin@univd.edu.ua;

**ІГОР ЛЬВОВИЧ НЕВЗОРОВ,**

кандидат юридичних наук,  
Харківський національний університет внутрішніх справ,  
кафедра теорії та історії держави і права;  
 <https://orcid.org/0000-0002-2021-7886>,  
e-mail: nevzorov@ua.fm;

**ТАЇСА СЕРГІЇВНА ТОМЛЯК,**

доктор філософії в галузі права,  
Вінницький національний аграрний університет,  
кафедра права;  
 <https://orcid.org/0000-0001-9147-1470>,  
e-mail: tomlak.taya@gmail.com

## АНТИНОМІЇ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ В ОСМИСЛЕННІ ПРОБЛЕМАТИКИ ПРАВ ДИТИНИ

У статті проаналізовано погляди представників англо-американської юриспруденції на проблематику прав дитини в контексті аналогічних вітчизняних наукових доробок.

У межах української юридичної думки питання щодо правового опосередкування дитинства та осмислення статусу дитини традиційно відбувається на підставі теоретичних (насамперед позитивістських) уявлень щодо суб'єктів правовідносин, теорії правового статусу людини, способів захисту прав, що напрацьовані фундаментальною юридичною наукою, наукою цивільного та сімейного права.

Формування та розвиток теорії найкращих інтересів дитини в англо-американській юридичній науці по суті є альтернативним науковим підходом задля вирішення проблеми вольового чинника як передумови для набуття та реалізації прав дитиною. На думку деяких учених, це дозволяє уникнути концептуальних протиріч під час вирішення питання щодо включення дітей до числа осіб, які мають суб'єктивні права та несуть юридичні обов'язки.

На концептуально-правовому рівні найкращі інтереси дитини в межах англо-американської юриспруденції вважають важливою правовою категорією, яка вимагає врахування найвищого рівня потреб дитини та забезпечення її добробуту, безпеки й гармонійного розвитку в суспільстві. Ця категорія зумовлює постійне врахування інтересів дитини в межах різноманітних життєвих ситуацій та умов конкурентного суспільства.

Із формалізацією у 2016 р. в українському позитивному праві поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини» зацікавленість вітчизняної наукової спільноти до творчого осмислення сучасних поглядів представників англо-американської юриспруденції на проблематику прав дитини буде невинно зростати, адже інтереси дітей, попри наукові суперечки та інші обставини, завжди потребують юридичного захисту і правового забезпечення.

**Ключові слова:** дитина та дитинство, праворозуміння, правовий статус, найкращі інтереси дитини, суб'єкт правовідносин, волевиявлення.

### Оригінальна стаття

**ВСТУП.** Протягом XIX–XX століть у межах континентального права сформувалися чіткі уявлення про суб'єктів правовідносин та їхні юридичні властивості, які виявляються через такі поняття, як правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Вказані теоретичні конс-

трукції знайшли відображення в усіх актах цивільного законодавства країн романо-германської правової сім'ї, а в подальшому набули свого розвитку в законодавстві про шлюб та сім'ю. У ньому значна увага приділяється правовому статусу дитини як особливому

носію прав, реалізація яких певний час здійснюється через дії, права й обов'язки батьків або законних представників. Донедавна та виключно в межах цієї парадигми розвивалося як цивільне, так і шлюбно-сімейне законодавство України, а також законодавство про правовий статус дитини та охорону дитинства. Водночас у Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III з'явилася юридична новела у вигляді такої категорії, як «забезпечення найкращих інтересів дитини», котру розуміють як дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити<sup>1</sup>.

Вочевидь, прагнення законодавця забезпечити найкращі інтереси дитини є цілком схвальним, але з точки зору права репрезентована дефініція по суті є оціночним поняттям, котре відкриває широкий дискреційний простір для правозастосовних органів, що опікуються питаннями захисту прав дитини. Крім того, Закон України «Про охорону дитинства» не визначає випадки, коли, для чого та за яких підстав треба керуватися таким «безумовним маркером», як забезпечення найкращих інтересів. Це є не лише порушенням правової визначеності як складової верховенства права, а ще й ускладнює реалізацію багатьох інших приписів зазначеного Закону. Отже, цілком закономірним виглядає питання щодо причин залучення цієї юридичної конструкції (у вигляді оціночного поняття) до законодавства про охорону дитинства, тоді як у ньому доволі ретельно сформульовані права та обов'язки батьків або законних представників щодо захисту прав дитини.

Також, на жаль, маємо констатувати, що залучення поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини» в національне законодавство України відбулося до проведення попередніх наукових розвідок окресленого юридичного терміна.

Проте концепт забезпечення найкращих інтересів дитини набув свого смислового поширення саме в межах англо-американської юриспруденції в частині питань, що стосують-

ся прав дитини та правового опосередкування дитинства.

Зважаючи на те, що в умовах XXI ст. відбувається об'єктивна конвергенція різних за суттю, філософською основою та спрямованістю правових систем, з метою всебічного захисту прав та інтересів дитини, а також ознайомлення наукової спільноти України з провідними зарубіжними доктринальними підходами видається актуальним висвітлення поглядів представників англо-американської юридичної науки на проблематику прав дитини.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Метою статті є аналіз сучасних поглядів представників вітчизняної та англо-американської юриспруденції щодо проблематики прав дитини.

Досягнення окресленої мети потребує вирішення таких завдань: розглянути як вітчизняні, так і англо-американські підходи щодо праворозуміння, в межах яких проблематика охорони дитинства набуває свого пріоритетного значення; розкрити зміст поняття «дитина» в межах вітчизняної та англо-американської юриспруденції; проаналізувати спектр правомочностей дитини у вітчизняній та англо-американській юридичній думці; критично осмислити категорію «найкращі інтереси дитини», яка набула свого значення в межах англо-американської юриспруденції.

**ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ.** Сьогодні тематика захисту прав дитини для юридичної науки є трендовою. Однак вона є доволі складною, про що свідчить відсутність універсалістських підходів до її вирішення як у межах окремої національної правової системи, так і глобально. Тому цілком слушною є точка зору української дослідниці прав дитини А. Дакал (2019), яка зауважує, що «в науковому світі ще не склалася загальноусталена система чи наукова школа дослідження проблематики захисту прав і законних інтересів дітей. Це вказує на необхідність подальших досліджень та систематизації наукових робіт у цій галузі. Розрізнені публікації вчених різних галузей не дають можливості сформулювати єдиний підхід на сучасний стан системи захисту дитинства в Україні. Це важливий виклик для подальших досліджень та розвитку цієї галузі науки і законодавства».

Для всебічного розуміння вітчизняною науковою спільнотою векторів розвитку наукового аналізу захисту прав дитини в межах англо-американської юриспруденції доцільно згадати як світові наукові доробки із захисту прав дитини, так і спектр наукових досліджень, що напрацьовані безпосередньо в Україні. У зв'язку із цим заслуговує на увагу

<sup>1</sup> Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 04.11.2023).

науковий підхід У. Емелоні (2018, р. 2), яка констатує, що «права та статус дитини розглядаються в межах природного, позитивного права, соціологічної школи права, марксизму, правового реалізму, правового утилітаризму та історико-антропологічних основ права. Всі вони неоднаково ставляться до проблематики прав дитини». Також дослідниця стверджує, що «концепція прав дитини найбільш виразно знаходить свій прояв в межах такої різновидності правового позитивізму, як інклюзивний правовий позитивізм. Цей напрямок філософської основи прав дитини поєднує в собі сильні сторони природного права та юридичного позитивізму, що взаємодоповнюють одна одну, адже поєднання цих двох філософій і результатів резонує з реаліями сьогодення. Сила інклюзивного правового позитивізму в контексті прав дитини проявляється через те, що природний закон виражає людську гідність та моральність, постулює, що права дитини притаманні в соціумі виключно людям певного віку через певну вразливість та інтелектуальну незрілість, тоді як юридичний позитивізм вимагає, що б це було відображено в законі як правовому акті. Отже, має місце злиття природного права та позитивного права в захисті прав дитини» (Emelonye, 2018, р. 4).

Українська дослідниця О. Китайка (2018, с. 10–11), вивчаючи конституційно-правовий статус дитини в Україні, стверджує, що «перший підхід до сутності статусу дитини рекомендовано іменувати “патерналістським” з урахуванням того, що він ґрунтується на протекціоністській теорії прав дитини. Другий підхід до сутності правового статусу дитини рекомендовано іменувати “ліберальним” з урахуванням того, що він ґрунтується на лібералістській теорії прав дитини. Донедавна міжнародному праву був притаманний патерналістський підхід до сутності конституційно-правового статусу дитини до прийняття Конвенції про права дитини 1989 р. На сучасному етапі міжнародним ювенально-правовим стандартам відповідає ліберальний, а не патерналістський підхід до сутності конституційно-правового статусу дитини». Проте у вітчизняній юриспруденції ліберальний та патерналістський підходи до статусу дитини не слід розглядати як такі, що превалюють.

З’ясування особливостей наукових розвідок проблематики захисту прав дитини в англо-американській юриспруденції відкриває можливість ознайомлення з точкою зору американської вченої П. Лауфер-Укелес (2016), яка вказує на існування трьох конкуруючих моделей щодо того, як найкраще захистити

дітей у правовому контексті. Перша модель спрямована на батьків, друга – на державу, а третя – на дитину. Хоча кожна з них, так чи інакше, враховує інтереси чи стратегії для захисту прав дітей, основними питаннями в їх межах все ж таки виступають: ступінь батьківської опіки щодо дітей; межі втручання держави у справи щодо виховання та забезпечення дитячих потреб; масштаби дитячої свободи, волі та автономії у власних діях.

Зважаючи на вищезгаданий підхід, слід звернути увагу на те, що, починаючи з другої половини 70-х рр. ХХ ст. і протягом перших десятиріч ХХІ ст., в англо-американській юриспруденції суттєва увага приділялась розкриттю змісту поняття «дитина» в наукових публікаціях Д. Арчерда, Дж. Круцини, Р. Мнукіна. Не менш значним є науковий вклад у розвиток поняття «права дитини» та визначення системи прав дитини (*children's rights*) у наукових доробках Е. Вергеллена, К. Даюте, Т. Езер, Ф. Алстона, Дж. Екелаара, Ф. Кесес, Т. Кемпбелл, П. Лауфер-Укелес, А. Мармора, С. Паркер, Дж. Сеймура, К. Федерле.

Окремим науковим напрямом, що оформився в цілісну концепцію, став системний аналіз інтересів дитини під кутом зору права. В англо-американській юриспруденції зазначений спектр наукових досліджень об’єднується під назвою теорія (доктрина) найкращих інтересів дитини (*the best interests of the child*). Вказана теорія розроблялась такими вченими, як М. Банах, Д. Бельтман, Т. Гал, Дж. Голдштейн, Т. Джексон, Н. Діас, Дж. Зерматтен, М. Кальвербоер, Л. Ком, Н. МакКормік, А. Мармор, М. Міноу, Дж. Раз, Дж. Побджой, М. Пруетт, А. Фройд, Т. Хаммарберг, Б. Холмберг. Водночас в українській юридичній науці донедавна природа та сутність найкращих інтересів дитини не піддавалася прискіпливому науковому аналізу, що зумовлює актуальність і значущість питань, які розглядаються в межах цієї наукової публікації.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Аналіз сучасних поглядів представників вітчизняної та англо-американської юриспруденції щодо проблематики прав дитини спричинив застосування різноманітного методологічного інструментарію (методологічних підходів, широкого спектра загальнонаукових, спеціальнонаукових, конкретно-наукових методів). Завдяки онтологічному підходу розкривалася сутність поняття «дитина», його найважливіші соціальні та формально юридичні риси. За допомогою гуманістичного підходу відбувалося дослідження концепції забезпечення найкращих інтересів дитини. Ключову роль



відіграв праксеологічний підхід, адже інтереси людини, зокрема інтереси дитини, гарантуються та забезпечуються здебільшого в межах певної юридичної діяльності. Діалектичний метод завдяки аналізу та синтезу відкрив можливість проаналізувати в юридичному вимірі зміст поняття «найкращі інтереси дитини». Важливою була роль порівняльно-правового методу при висвітленні сучасних поглядів представників вітчизняної та англо-американської юриспруденції щодо проблематики прав дитини. Суттєву роль відіграв формально-догматичний (юридичний) метод як основа наукового аналізу особливостей правового статусу дитини в Україні.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** Вітчизняні законодавчі та наукові інтерпретації понять «дитина» та «права дитини». Українська юридична наука традиційно визначає поняття «дитина» в позитивістському ключі, цілком корегуючи його з нормами національного законодавства, а також із приписами міжнародних актів про права дитини. Тому М. Міщук та С. Белікова (2016) стверджують, що дитина як фізична особа має відповідні права та свободи, забезпечені Конституцією України, Конвенцією ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р., Сімейним кодексом України, Цивільним кодексом України, Законом України «Про охорону дитинства» та іншими нормативно-правовими актами. Аналогічним чином І. Скузь (2021) та Н. Найман (2016) стверджують, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до цієї особи, вона не досягла повноліття раніше. Н. Найман (2016) також, крім цього визначення, вказує на додаткову юридичну конструкцію – «зачата, але не народжена дитина», оскільки цивільне законодавство України також передбачає захист інтересів зачатої, але не народженої дитини.

У спадкових правовідносинах законодавець використовує поняття «дитина», зокрема з огляду на ступінь кровного споріднення, тобто на походження дітей від батьків. Віковий критерій у такому разі не має принципового значення, оскільки в цих правовідносинах термін «дитина» може застосовуватися до осіб будь-якого віку, враховуючи як неповнолітніх, так і повнолітніх. Вікова характеристика враховується лише у випадках, пов'язаних з участю неповнолітніх у спадкуванні (Курило, Баранкевич, 2020).

У вітчизняній аналітичній юриспруденції традиційно поняття «права дитини» розглядають крізь призму категорії «правовий статус

дитини». Н. Найман (2016) вважає, що правовий статус дитини – складна категорія, яка визначається через її загальний, спеціальний та індивідуальний правовий статус. О. Ригіна (2017) констатує, що правовий статус дитини можна віднести як до спеціального (родового) статусу, оскільки дитина з огляду на її віковий критерій належить до окремої категорії осіб, так і до індивідуального статусу.

У науковій літературі стверджується, що поняття «правовий статус дитини» доцільно розглядати як концептуально, конкретно-історично зумовлену систему прав та обов'язків, що встановлюються з урахуванням вікових обмежень і типу юридичного зв'язку між дитиною та державою, батьками або особами, що їх замінюють. Ця система прав є формалізованою та структурованою відповідно до основних параметрів дитинства і здійснюється у владно-вольовому режимі. Водночас правовий статус дитини змінюється з її зростанням і відрізняється від статусу дорослих осіб. Коли дитина поступово дорослішає, вона набуває нових можливостей, а отже, і нових прав та обов'язків, унаслідок чого трансформується її правовий статус (Ригіна, 2017).

Ю. Завгородня (2021), розглядаючи правове становище дитини, наголошує, що в разі правових відносин, пов'язаних з дитиною, їхнім об'єктом завжди є права дитини. Важливо зауважити, що, незалежно від бажань дитини, держава зобов'язана визнавати її права (як і людські права) та спрямовувати свою діяльність на їх повну реалізацію.

Фахівці в галузі конституційного права диференціюють права дитини як певну складову системи соціальних, економічних, політичних і культурних прав. Також дослідники обґрунтовують поділ прав дитини на природні та набуті. Такий розподіл зумовлений тим, що дитина як суб'єкт права через вікові обмеження має часткову або неповну дієздатність, яка обмежує її правоздатність. Отже, реалізація прав дитини в певних випадках потребує відповідних дій третіх осіб (батьків, опікунів, піклувальників) (Міщук, Белікова, 2016).

Під кутом зору цивільного або сімейного права поняття «права дитини» можна описати як суб'єктивну можливість фізичної особи проявляти свою поведінку в суспільстві на власний розсуд. Загалом всі цивільні права можна поділити на два основні види: особисті немайнові права та майнові права. Особисті немайнові права бувають загальними та спеціальними (Міщук, Белікова, 2016).

Загальні особисті немайнові права дитини є багатоаспектною системою прав і мають

видову різноманітність. Перший вид таких прав забезпечує природне існування дитини. Він включає в себе: а) права, що забезпечують природну цілісність дитини (право на життя та здоров'я); б) права, що забезпечують природну відособленість дитини: право на свободу, особисту недоторканність, особисту безпеку та особисту гідність (Міщук, Белікова, 2016). Другий вид охоплює особисті немайнові права та ті з них, що забезпечують соціальне буття дитини. Він поділяється на: а) права, які сприяють соціалізації дитини (право на ім'я, прізвище, по батькові, вільний вибір місця проживання, свободу пересування, достатній життєвий рівень, вибір роду занять, освіти, працю, об'єднання в дитячі та молодіжні організації); б) права, які захищають приватність дитини: право на особисте життя та недоторканність; вільне висловлення власної точки зору та отримання інформації (Міщук, Белікова, 2016).

У межах національної правової системи України формальні дефініції понять «дитина» та «дитинство» представлені в Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. Зокрема, відповідно до ст. 1 цього Закону дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше, а дитинство – це період розвитку людини до досягнення повноліття<sup>1</sup>.

У Сімейному кодексі України йдеться про те, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ст. 6). Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, неповнолітньою є дитина у віці від 14 до 18 років<sup>2</sup>.

Також необхідно наголосити на тому, що правовий статус дитини відповідно до Сімейного кодексу України розкривається через низку певних особливостей. Зокрема, згідно із ч. 1 ст. 9 Сімейного кодексу України подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, відносини між якими регулює Кодекс, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не супе-

речить вимогам Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства<sup>3</sup>. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника (ч. 2 ст. 14 Сімейного кодексу України)<sup>4</sup>. Якщо мати, батько дитини є неповнолітніми, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків (ч. 1 ст. 16 Сімейного кодексу України)<sup>5</sup>.

Отже, завершуючи огляд вітчизняних законодавчих та наукових підходів щодо дитини та дитинства, маємо констатувати те, що вони розвиваються на підставі теоретичних уявлень щодо формально встановлених вікових особливостей суб'єктів правовідносин, теорії правового статусу людини, способів захисту прав, котрі напрацьовані наукою цивільного та сімейного права.

*Підходи сучасної теоретичної англо-американської юриспруденції до проблематики прав дитини.* В умовах сьогодення в англо-американській юридичній думці спостерігається певна деформалізація підходу до осмислення феномена дитини та її прав. К. Дауте (2008) з Університету Нью-Йорку, аналізуючи це поняття та розробляючи теоретичне підґрунтя прав дитини, пропонує розглядати дитину як універсальну категорію, враховуючи біологічні та психологічні аспекти й особливо фактор волі та волевиявлення. З біологічної точки зору дитина – це біологічна (людська) істота, яка поступово зростає, «дозріває». По мірі цього розвиваються і її когнітивні здібності.

Психологія розвитку дитини та її когнітивні здібності відіграють основоположне значення для формування концепції та системи її прав. Це зумовлюється насамперед нерівномірним когнітивним розвитком самих дітей. Невипадково, окремі психологи та педагоги стверджують, що деякі діти не можуть мати критичного мислення аж до 12 років. Так само критична рефлексія дитини залежить не лише від індивідуальних розумових здібностей та генетики батьків, а ще й від соціального середовища і конкретних життєвих проблем, з якими діти стикаються в повсякденності (Daiute, 2008).

Феномен дитини безпосередньо пов'язаний з її біосоціальною та поведінковою природою розвитку. Процес дорослішання дитини

<sup>1</sup> Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 04.11.2023).

<sup>2</sup> Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 04.11.2023).

<sup>3</sup> Там само.

<sup>4</sup> Там само.

<sup>5</sup> Там само.

супроводжується її переживаннями та осмисленням соціального й фізичного світу. Таким чином, соціально-політичний контекст, у якому діти опиняються з моменту народження, не лише впливає на них, а ще й визначає особливості їхнього розвитку. Отже, з точки зору розвитку та формування системи прав дитини важливо враховувати ставлення до дітей як до учасників суспільно-політичного життя, а також виявляти, як та з ким вони взаємодіють у суспільстві. Таким чином, стає очевидним, що діти теж повинні мати можливості для критичного мислення й творчої участі в ключових сферах життєдіяльності, зокрема впливу на важливі відносини та події в суспільстві, а також на міжособистісні взаємодії з однолітками (Daiute, 2008).

Учена з Нової Зеландії С. Ті Ван (2011) пропонує аналізувати термін «дитина» в юридичній площині, орієнтуючись не на хронологічний вік людини, а на те, який конкретний зміст у це поняття вкладає держава. Тому вона наголошує на тому, що «ті, хто мають публічну владу в суспільстві, надають відповідь на запитання: що таке дитина і хто вона є».

Розглядаючи поняття «права дитини», У. Емелоні (2018, р. 2–3) обґрунтовує необхідність розкриття його змісту в контексті доробок певних шкіл права задля всебічного осягнення його справжнього змісту. Хоча ми цілком погоджуємося із зазначеним методологічним підходом, науковий аналіз прав дитини вимагає певної корекції. Це зумовлено впливом цікавої наукової дискусії щодо вольового чинника дитини, котра мала місце в англо-американській юриспруденції 80–90-х рр. XX ст. під час напрацювання системи прав дитини та смислового наповнення відповідного концепту «права дитини».

Зокрема, М. Міноу (1987, р. 1865) вказувала на те, що діти взагалі не можуть бути власниками прав<sup>1</sup>, бо вони не можуть робити свідомий вибір, здійснювати свої права чи відмовлятися від них. У сучасному, відкритому, а отже, ліберальному суспільстві людина має автономію та можливість діяти на власний розсуд. Основою ідеєю (ключовим наративом) взаємовідносин між людиною та державою у Сполучених Штатах Америки виступає положення про те, що в умовах ліберального суспільства вільні, автономні та самодостатні особи наділені правами, які захищають їх від держави, а також те, що люди несуть відповідальність за свої вчинки. Якщо ж дітям нада-

ються права, що дорівнюють правам дорослих, то вони втрачають захист держави, стають цілком незалежними у своїх діях, здійснюють свої права або відмовляються від них. Вони також не можуть посылатися на власну некомпетентність та необізнаність і відсутність життєвого досвіду. Тому концепція прав дитини не відповідає ліберальній ідеї негативних прав, що захищають людей від втручання держави.

Такий підхід у юридичній науці США та в цілому в межах англо-американської юриспруденції не є монопольним. На противагу йому обстоюється точка зору про те, що права дитини добре вписуються в концепцію позитивних прав, які зобов'язують державу діяти певним чином, особливо у сфері певного захисту (Gal, 2006, р. 13).

Учена з Ізраїлю Т. Гал (2006, р. 13–14) вказує на те, що попри всі недоліки позитивних прав, у їх системі слід виокремлювати права дитини. Солідарна з її поглядами й інша учена К. Федерлі (1995, р. 1590), яка вважає, що в системі міжособистісних взаємодій влада посідає центральне місце. Діти є безправною групою, тому їхні права залежать від доброї волі дорослих і особливо еліт. Тому право стає тим інструментом, який допомагає долати безпомічність і виправити безсилля. Надання дітям прав змушує дорослих ставитися до дітей з повагою. Акумулюючи ці погляди, Т. Гал (2006, р. 15) доходить висновку про те, що діти справді мають права, незалежно від їхньої можливості відмовитися від них чи вимагати їхньої реалізації, навіть тоді, коли їхні батьки чи опікуни порушують ці права.

Зважаючи на те, що в межах англо-американської юриспруденції точилася гостра дискусія між прибічниками природно-правового та позитивістського (неопозитивістського) підходів щодо вольового чинника як найважливішої передумови для формування універсалістських поглядів на природу прав дитини, ця політика спонукала низку вчених, зокрема Н. МакКорміка (1982), Дж. Раза (1987) й А. Мармора (1997), запропонувати теорію інтересів або теорію добробуту дитини. Ця теорія являла собою альтернативу усталеному уявленню про вольовий чинник як передумову для набуття та реалізації прав дитини. До того ж завдяки цій теорії долаються концептуальні труднощі щодо включення дітей та «інших некомпетентних осіб» до числа носіїв прав. Отже, під інтересами в цьому контексті слід розуміти як самі права, так і передумови для набуття прав у подальшому (Gal, 2006, р. 22).

Важливо зауважити, що такі інтереси є базовими (проектними), заслуговують на

<sup>1</sup> У межах вітчизняного праворозуміння – носіями прав.

правовий захист через обов'язок діяти відповідним чином, що покладений на третіх осіб. При цьому цей обов'язок не створює права, а скоріше є результатом наявності права. Тоді інтереси (потреби) не суперечать правам, а навпаки, вони детермінують, а отже, визначають самі права (Gal, 2006, р. 22). У такому разі права людей з обмеженими можливостями мають бути диференційовані на два види інтересів: проектні, ті, що вимагають вільної волі й здатності вміти здійснити вибір, та інтереси добробуту, де відсутня можливість здійснити вибір і вчинити волевиявлення. Коли людина стає автономною та здатною до власного вибору, їй потрібно менше позитивних соціальних прав, і очікується, що держава відступить та надасть більше свободи і негативних прав. Проте, якщо людина не здатна відстоювати свої власні проектні інтереси (наприклад, у разі перебування особи в коматозному або безпорадному стані), тоді держава повинна втрутитися та надати позитивні соціальні права (Gal, 2006, р. 23).

Що стосується дітей, то в ідеалі уявлення про їхні інтереси базуються на емпіричних та психологічних даних про них. Під цим кутом зору дитячі інтереси можуть розглядатися як потреби, що за суттю є рівнозначними правам. Тоді відбувається широка інтеграція потреб у систему прав людини. Так само, коли дитина потребує турботи та підтримки, їй має бути надана допомога через можливість реалізації позитивних прав. Інакше кажучи, у випадках, коли дитина потребує допомоги, держава повинна гарантувати їй певні позитивні права для забезпечення її потреб та добробуту. Однак щоразу, коли дитина може вже діяти самостійно та на власний розсуд, їй мають бути надані автономія та свобода, щоб вона могла самостійно приймати рішення та нести за них юридичну відповідальність (Gal, 2006, р. 23).

Зазначений підхід, на думку П. Лауфер-Укелес (2016), є раціональним та виправданим, оскільки дозволяє тлумачити термін «права» не лише в контексті волевиявлення або автономії носія права (враховуючи дитину). Тоді права спрямовуються на захист та орієнтовані на державу. Аналогічно, ті, хто вважають, що юридична конструкція «найкращі інтереси» є цілком прийнятною, виходять з того, що існує необхідність, коли призначаються треті особи, зазвичай батьки, для того, щоб керувати прийняттям рішень, які є найкращими для дітей.

На підставі цього права дитини слід класифікувати на:

1) ті, що є загальними правами людини (право на життя, охорону здоров'я, право проти тортур і дискримінації);

2) спеціальні (тобто конкретні) права дітей (захист від жорстокого поводження, право на піклування та право не бути переданим незаконно за кордон);

3) права, що сприяють розвитку дитини (права майбутніх дорослих);

4) спеціальні права для підлітків (адекватний рівень життя відповідно до розвитку дитини) (Gal, 2006, р. 23).

З огляду на інтереси дитини Дж. Екелар (1992, р. 25) поділяє права дитини на такі види:

1) основні інтереси в межах фізичного, емоційного й інтелектуального догляду дорослих за дитиною;

2) інтереси розвитку для реалізації потенціалу дитини;

3) автономія інтересів – свобода вибору стилю життя.

С. Ті Ван (2011) вважає, що визначення інтересів, які захищаються правом, по суті, є одним із способів визначення права. Відповідно до цього підходу представником прав дитини має вважатися повнолітня особа. Дитина є людиною (громадянином), яка має права, встановлені правовими та політичними нормами суспільства, але через вікові та когнітивні особливості, не обов'язково є об'єктивно здатною реалізувати свої права. Таким чином, рішення, прийняте дорослими в житті дитини, з огляду на те, що для дитини це буде найкращим, відповідає поняттю «інтерес».

Найкращі інтереси дитини діють на двох рівнях:

– вдома, де батьки мають піклуватися в межах своїх соціальних можливостей;

– у публічній площині, де держава, зокрема, відіграє певну роль у профілактиці бездоглядності.

Родина є відповідальною за розвиток та виховання дитини, але на неї також впливає соціально-економічне та політичне середовище. Тому інтереси розвитку дитини, враховуючи створення рівних юридичних можливостей і зменшення будь-яких проявів соціальної нерівності, зумовлені загальними, соціальними цілями, що притаманні кожному суспільству (Te One, 2011).

Права дитини робити свій власний вибір і приймати певні рішення впливають із того, що існують автономні інтереси, а вони можуть конфліктувати не лише з власними базовими інтересами, а ще й з інтересами батьків або взагалі базовими суспільними інтересами дитини (найдорожче з прав – право створювати

власні помилки). Саме тому батьки, законні представники (опікуни) дитини несуть відповідальність за захист прав дитини, оскільки дитина ще не може сама користуватися наданими їй правами. Можна стверджувати, що дії в найкращих інтересах дитини – це реалізація прав, спрямованих на її захист (Те Опе, 2011). Тоді цілком закономірно, що основа концепції прав дитини спирається на ідею про те, що дитина через когнітивну незрілість завжди потребує захисту і турботи. Крім того, важливими постулатами, які мають бути покладені в основу концепції прав дитини, виступають ідеї про те, що права дитини є універсальними, а також те, що *права дитини збігаються з демографічними інтересами держави*. Тому в юридичній площині мають бути забезпечені такі потреби дитини, як необхідність надання притулку, житла, захист від насильства, від примусу, експлуатації та шкідливої діяльності. Дитина має право на свободу від дискримінації за ознаками культури, раси, віросповідання. Крім того, вона має право на приватне життя, проживання в родині, повагу, репутацію, честь, гідність. Також діти мають право висловлювати погляди з питань, які безпосередньо стосуються їх, збиратися мирно. З розвитком та дорослішанням дитина має право на самовизначення. Дитина повинна бути готова жити індивідуальним життям у суспільстві, що відповідає вимогам духу та ідеалам ООН – духу миру, гідності, толерантності, свободи, рівності та солідарності (Daiute, 2008).

**ВИСНОВКИ.** Якщо в межах української юриспруденції стверджується про поступове розширення правомочностей дитини з її дорослішанням, то в англо-американській юриспруденції основний акцент робиться на певних можливостях дитини, яких вона набуває внаслідок факту народження та динаміки розвитку, детермінованої когнітивними і вольовими аспектами.

На відміну від української юридичної думки, де традиційно права дитини розглядаються насамперед під кутом зору правового статусу людини, аналогічна проблематика в

межах англо-американської юриспруденції розглядається з діаметрально протилежних світоглядних та методологічних позицій. Згаданою проблематикою здебільшого опікуються прихильники юридичного позитивізму та соціологічної школи права. Прибічники ж школи природного права, виходячи із наратива про вільну та автономну людину як самодостатню істоту, що несе відповідальність за власні дії, проблему захисту прав дитини в межах системи координат «держава-людина» вважають другорядною та побічною, адже вона цілком не корелюється з ліберальною ідеєю негативних прав.

Спектр поглядів на права дитини, репрезентований у працях представників сучасної англо-американської юриспруденції, охоплює комплекс природно-правових, неопозитивістських та соціолого-правових підходів, що відображають різні аспекти прав та інтересів дитини, способів і гарантій їх забезпечення, ролі та місця сім'ї, суспільства й держави, а також співвідношення моралі та права як інституціональних регуляторів у регламентації охорони дитинства.

В англо-американській юридичній науці формування та розвитку теорії найкращих інтересів дитини являє собою альтернативний підхід до наявних поглядів про вольовий чинник як обов'язкову умову набуття та втілення прав дитини. За допомогою цієї теорії деякі вчені пропонували долати концептуальні труднощі, що виникали під час включення дітей до числа суб'єктів правовідносин та визначення їх як носіїв прав.

На концептуально-правовому рівні найкращі інтереси дитини в межах англо-американської юриспруденції вважаються важливою правовою категорією, яка вимагає врахування найвищого рівня потреб дитини та забезпечення її добробуту, безпеки і гармонійного розвитку в суспільстві. Ця категорія зумовлює постійне врахування інтересів дитини в межах різноманітних соціальних ситуацій і умов конкурентного суспільства.

#### СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Дакал А. В. Джерелознавчий аналіз проблематики захисту прав дитини в українському державотворчому дискурсі. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 19. С. 68–75. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.19.68>.
2. Завгородня Ю. С. Дитина як суб'єкт правових відносин: окремі зауваги (теоретико-правовий аспект). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 42–45. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/8>.
3. Китайка О. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та міжнародні ювенально-правові стандарти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2018. 24 с.
4. Курило Т., Баранкевич А. Особливості правового статусу дитини у Цивільному кодексі України. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1711>.

5. Міщук М., Белікова С. Теоретичні та практичні аспекти захисту прокурором прав дитини в Україні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 122–130.
6. Найман Н. Сімейно-правовий статус дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 38–43.
7. Ригіна О. М. Проблема інтерпретації терміну «правовий статус дитини»: теоретико-правовий аспект. *Право та державне управління*. 2017. № 3 (28). С. 12–19.
8. Скузь І. Правовий статус дитини // Higher School of Advocacy : сайт. 16.06.2021. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pravovuj-status-dytynu> (дата звернення: 04.11.2023).
9. Children Rights and the Law / ed. by P. Alston, S. Parker, J. Seymour, T. D. Campbell, J. Eekelaar. Oxford : Clarendon Press ; Oxford University Press, 1992. 268 p.
10. Daiute C. The Rights of Children, the Rights of Nations: Developmental Theory and the Politics of Children's Rights. *Journal of Social Issues*. 2008. Vol. 64, Iss. 4. Pp. 701–723. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2008.00585.x>.
11. Emelonye U. Theoretical and Normative Foundation of Child Rights. *US-China Law Review*. 2018. Vol. 15, No. 1. Pp. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.17265/1548-6605/2018.01.001>.
12. Federle K. H. Looking ahead: An empowerment perspective on the rights of children. *Temple Law Review*. 1995. Vol. 68, Iss. 4. Pp. 1585–1606.
13. Gal T. Victims to Partners: Child Victims and Restorative Justice. Canberra : The Australian National University, 2006. 216 p.
14. Laufer-Ukeles P. The Relational Rights of Children. *Connecticut Law Review*. 2016. Vol. 46. Pp. 741–816.
15. MacCormick N. Legal Rights and Social Democracy: Essays in Legal and Political Philosophy. Oxford : Oxford University Press, 1982. 256 p.
16. Marmor A. On the limits of rights. *Law and Philosophy*. 1997. Vol. 16, Iss. 1. URL: <https://www.jstor.org/stable/3504816> (дата звернення: 04.11.2023).
17. Minow M. Interpreting Rights: An Essay for Robert Cover. *The Yale Law Journal*. 1987. Vol. 96, No. 8. Pp. 1860–1915.
18. Raz J. The Morality of Freedom. Oxford : Clarendon Press, 1987. 304 p.
19. Te One S. Defining rights: Children's rights in theory and in practice. *He Kupu. The Word*. 2011. Vol. 2, No. 2. Pp. 41–57.

Надійшла до редакції: 08.11.2023

Прийнята до опублікування: 17.12.2023

## REFERENCES

1. Alston, P., Parker, S., Seymour, J., Campbell, T. D., & Eekelaar, J. (Eds). (1992). *Children, Rights, and the Law*. Clarendon Press; Oxford University Press.
2. Daiute, C. (2008). The Rights of Children, the Rights of Nations: Developmental Theory and the Politics of Children's Rights. *Journal of Social Issues*, 64(4), 701–723. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2008.00585.x>.
3. Dakal, A. V. (2019). Source analysis of the issue of the protection of children's rights in the Ukrainian state-making discourse. *Investment: Practice and Experience*, 19, 68–75. <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2019.19.68>
4. Emelonye, U. (2018). Theoretical and Normative Foundation of Child Rights. *US-China Law Review*, 15(1), 1–17. <https://doi.org/10.17265/1548-6605/2018.01.001>.
5. Federle, K. H. (1995). Looking ahead: An empowerment perspective on the rights of children. *Temple Law Review*, 68(4), 1585–1606.
6. Gal, T. (2006). *Victims to Partners: Child Victims and Restorative Justice*. The Australian National University.
7. Kurylo, T., & Barankevych, A. (2020). Special features of the legal status of a child in the civil code of Ukraine. *Law Herald*, 2, 108–114. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.1711>.
8. Kytaika, O. V. (2018). *Constitutional and Legal Status of the Child in Ukraine and International Juvenile Law Standards* [Candidate thesis, National University “Odesa Law Academy”].
9. Laufer-Ukeles, P. (2016). The Relational Rights of Children. *Connecticut Law Review*, 46, 741–816.
10. MacCormick, N. (1982). *Legal Rights and Social Democracy: Essays in Legal and Political Philosophy*. Oxford University Press.
11. Marmor, A. (1997). On the limits of rights. *Law and Philosophy*, 16(1). <https://www.jstor.org/stable/3504816>.
12. Minow, M. (1987). Interpreting Rights: An Essay for Robert Cover. *The Yale Law Journal*, 96(8), 1860–1915.

13. Mishchuk, M., & Belikova, S. (2016). Theoretical and practical aspects of children safeguarding by prosecutor. *Scientific Journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4, 122–130.
14. Naiman, N. (2016). Family and legal status of a child. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 38–43.
15. Raz, J. (1987). *The Morality of Freedom*. Clarendon Press.
16. Ryhina, O. M. (2017). The Problem of Interpreting the Term “Legal Status of a Child”: Theoretical and Legal Aspect. *Law and Public Administration*, 3(28), 12–19.
17. Skuz, I. (2021, June 16). *Legal status of a child*. Higher School of Advocacy. <https://www.hsa.org.ua/blog/pravovyj-status-dytny>.
18. Te One, S. (2011). Defining rights: Children’s rights in theory and in practice. *He Kupu. The Word*, 2(2), 41–57.
19. Zavorodnia, Yu. S. (2021). The child as a subject of legal relations: special notes (theoretical and legal aspect) *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 4, 42–45. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/8>.

Received the editorial office: 8 November 2023

Accepted for publication: 17 December 2023

**MYKHAILO YURIIOVYCH BURDIN,**

*Doctor of Law, Professor,*

*Kharkiv National University of Internal Affairs;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6748-3321>,*

*e-mail: [burdin@univd.edu.ua](mailto:burdin@univd.edu.ua);*

**IHOR LVOVYCH NEVZOROV,**

*Candidate of Law,*

*Kharkiv National University of Internal Affairs,*

*Department of Theory and History of State and Law;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2021-78>,*

*e-mail: [nevzorov@ua.fm](mailto:nevzorov@ua.fm);*

**TAISA SERHIIVNA TOMLIAK,**

*Candidate of Law,*

*Vinnitsia National Agrarian University,*

*Department of Law;*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9147-1470>,*

*e-mail: [tomlak.taya@gmail.com](mailto:tomlak.taya@gmail.com)*

**ANTINOMIES OF ANGLO-AMERICAN AND DOMESTIC JURISPRUDENCE  
IN UNDERSTANDING THE CHILDREN’S RIGHTS ISSUES**

The article analyses the views of Anglo-American jurisprudence on the issues of children’s rights in the context of similar national scientific works.

Within the Ukrainian legal thought, the issue of childhood legal mediation and understanding of the child’s status is traditionally addressed on the basis of theoretical (primarily positivist) ideas about the subjects of legal relations, the theory of the legal status of a person, and ways of protecting rights developed by fundamental legal science, civil and family law.

The formation and development of the best interests of the child theory in Anglo-American legal science is essentially an alternative scientific approach to solving the problem of the volitional factor as a prerequisite for the acquisition and exercise of rights by a child. According to some scholars, this allows avoiding conceptual contradictions when addressing the issue of including children among persons who have subjective rights and bear legal responsibilities.

At the conceptual and legal level, the best interests of the child in Anglo-American jurisprudence are considered to be an important legal category that requires consideration on the highest level of the child’s needs and ensuring his or her well-being, safety and harmonious development in society. This category requires constant consideration of the interests of the child in various life situations and conditions of a competitive society.

With the concept of “ensuring the best interests of the child” formalised in Ukrainian positive law in 2016, the interest of the national scientific community in creative understanding of the current views of representatives of Anglo-American jurisprudence on the issue of children’s rights will continue to grow, since the interests of children, despite scientific disputes and other circumstances, always require legal protection and legal support.


**Key words:** *child and childhood, legal understanding, legal status, best interests of the child, subject of legal relations, expression of will.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Бурдін М. Ю., Невзоров І. Л., Томляк Т. С. Антиномії англо-американської та вітчизняної юриспруденції в осмисленні проблематики прав дитини. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 150–160. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.13>.


**Citation (APA):** Burdin, M. Yu., Nevzorov, I. L., & Tomliak, T. S. (2023). Antinomies of Anglo-American and Domestic jurisprudence in understanding the children's rights issues. *Law and Safety*, 4(91), 150–160. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.13>.



**MARIJA PLESKACH,**

Doctor of Philosophy in Law,  
Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania),  
Faculty of Fundamental Sciences,  
Department of Information Systems;  
 <https://orcid.org/0000-0003-3296-5475>,  
e-mail: pleskachmarija@gmail.com;

**INGA TUMASONIENE,**

Associate Professor, Doctor (Assoc. Prof. Dr.),  
Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania),  
Faculty of Fundamental Sciences,  
Department of Information Systems;  
 <https://orcid.org/0000-0003-2408-5371>,  
e-mail: inga.tumasoniene@vilniustech.lt

## LEGAL SUPPORT FOR INFORMATION SECURITY OF LEGAL ENTITIES UNDER LITHUANIAN AND UKRAINIAN LEGISLATION

In the rapidly evolving digital landscape, the safeguarding of information security for legal entities has emerged as a critical concern. This article investigates and compares the legal frameworks governing information security for legal entities in Lithuania and Ukraine, addressing the pressing need to understand and enhance legal support in this field. The relevance of this research stems from the escalating challenges posed by cyber threats, necessitating a robust legal infrastructure to fortify information security. The study delves into the fundamental elements of information security as mandated by Lithuanian and Ukrainian laws. It analyses the legislative provisions, compliance requirements, and institutional mechanisms established in both jurisdictions to protect sensitive data and mitigate cyber risks faced by legal entities. A comparative analysis is conducted to elucidate the similarities, disparities, and effectiveness of the respective legal frameworks.

This research employs a multifaceted methodology and scientific methods to achieve comprehensive insights. It involves an extensive review of existing legal texts and regulations pertinent to information security in Lithuania and Ukraine. Additionally, case studies and practical examples are utilized to contextualize the application and enforcement of these legal provisions. The results of this study highlight the strengths and shortcomings within the legal frameworks of both countries concerning information security for legal entities. By examining the practical implications and challenges faced by businesses in adhering to these laws, this research aims to provide valuable insights for Ukrainian and Lithuanian companies concerned with maintaining a high level of their information security.

In conclusion, this article underscores the critical importance of a robust legal framework in protecting the information security of legal entities. It offers a comparative analysis of Lithuanian and Ukrainian legislation, presenting valuable findings and recommendations to fortify and harmonize legal support for information security in both jurisdictions.

**Key words:** *information security, cybersecurity, legal entities, critical infrastructure, legal support, information protection measures.*

### *Original Article*

**INTRODUCTION.** The development of the information society and processes of globalization undoubtedly form the basis for effective socio-economic progress. However, alongside this, the information systems of legal entities have become extremely vulnerable to the realization of cyber threats and attacks.

In contemporary circumstances, information security stands as one of the most critical compo-

nents of national security. An analysis of Ukrainian and Lithuanian legislation, scientific sources, jurisprudence, as well as judicial practices, provides grounds to assert that the current state of addressing the legal protection of the information security of legal entities indicates the necessity to develop new approaches to understanding this form of legal protection, particularly in the context of intensifying Euro-integration processes. In this

regard, it is crucial to conduct additional new research on the legal support of information security for legal entities in accordance with the legislation of Lithuania and Ukraine. This is because the information security of legal entities directly impacts the security of critical infrastructure, upon which, in turn, people's lives depend.

A high level of information security stands as one of the key prerequisites for the full-fledged functioning and operations of enterprises, institutions, and organizations. However, a low level of information security can inflict more damage than physical destruction, as evidenced by widespread hacker attacks on critical infrastructure objects in Ukraine. This research is particularly pertinent and essential in the face of a sharp increase in cyberattacks directed at Ukraine and the European Union (EU). Currently, active participation in the establishment of an effective "European cyber defence" and the efficient implementation of new European legislation in this field in Lithuania and Ukraine is exceedingly crucial. Therefore, the primary idea of this research lies in the development of new approaches and the enhancement of existing methods for legal protection the information security of legal entities in Ukraine, based on the experiences of successful countries worldwide, especially Lithuania.

**PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH.** *The purpose* of the research is to elucidate the essence of the concept and fundamental elements of legal support for information security of legal entities in Ukraine and Lithuania.

Project *objectives* include: to investigate the prerequisites for ensuring this type of information security; to find out the place of information security of legal entities in the national security system; to investigate the regulatory foundations of the mechanism of information security of legal entities in Ukraine and Lithuania; to reveal the problems of legal provision of information security of legal entities in Ukraine and Lithuania and to determine possible ways to solve them.

**METHODOLOGY.** The methodological basis of this article is a set of philosophical, general scientific and special methods of scientific knowledge. Among the philosophical methods, the dialectical method was used. The problem of ensuring information security of legal entities is complex and multifaceted and, therefore, in its study it involves the use of the specified method, which is manifested in the study of legal essence and preconditions for ensuring information security of legal entities in Lithuania and Ukraine; when revealing the concept and structure of information security of legal entities as an object of legal protection,

and as a phenomenon that is connected with other phenomena of social life, permeates the sphere of informational, social and other types of social relations, and which undergoes constant changes, rapidly develops. Among the general methods of research, analysis was mainly used to reveal the essence and elements of legal protection of information security of legal entities as an intermediate result in the study of the general problem of such protection, which made it possible to single out a number of features and signs of this type of legal protection. Among the special methods, the comparative legal method was used, for comparing the legislation of Ukraine and Lithuania, in researched area.

## RESULTS AND DISCUSSION

### 1. *The legal essence and preconditions for ensuring information security of legal entities in Lithuania and Ukraine*

Lithuanian legislation defines a legal entity as an enterprise, institution, or organization with its own name that can independently acquire rights and obligations, act as a plaintiff or defendant in court proceedings<sup>1</sup>. Furthermore, when analysing the societal relations associated with the institute of legal entity, Lithuanian lawyers commonly refer to the terms "firm" or "enterprise", while economists and legal professionals use these terms interchangeably (Tikniūtė, 2008, p. 68). The Civil Code of Ukraine provides a nearly identical definition of a legal entity. In particular, according to Part 1 of Article 80 of this regulatory document, a legal entity is an organization created and registered in accordance with the law. Legal entities can be established in the form of associations, institutions, and other forms stipulated by law<sup>2</sup>.

Simultaneously, to uncover the essence and prerequisites for ensuring the information security of legal entities, considering their diverse range, types, and ownership forms, the greatest scientific and applied interest will revolve around *the objects of critical infrastructure*. This is due to the fact that the security of critical infrastructure objects directly impacts the lives and health of humans, as well as the functioning of other associated institutions, organizations, and business processes.

<sup>1</sup> Seimas of the Republic of Lithuania. (2000). *Civil Code of the Republic of Lithuania* (Law No. VIII-1864). <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495>.

<sup>2</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). *Civil Code of Ukraine* (Law No. 435-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Overall, both in Lithuania<sup>1</sup> and in Ukraine<sup>2</sup>, *critical infrastructure objects* are defined as infrastructure facilities, systems, their components, and their entirety, which are essential for the economy, national security, and defence. Disruption in the functioning of these objects can cause harm to vital national interests of a particular country. Objects of critical infrastructure are most frequently subjected to negative influences and attacks by malevolent actors. Threats to the information security of critical infrastructure objects emerged almost concurrently with the advent of the information environment. At first, the main threats to information security were considered to be malicious actions such as theft of information from computers, unauthorized use, and corruption of information on computers. Later, with the development of information and communication networks, information-communication and digital technologies, digitalization, and automation of business processes, information insecurity evolved into the means of disseminating unreliable information through networks and viruses. Currently, security concerns apply to almost all entities within the global digital environment, including individual enterprise (Kachan, 2017).

Considering that information is generated in all spheres of activity and ensures the execution of various functions and tasks faced by different entities, primarily legal entities, it is essential to define the concept and content of information security as an activity aimed at creating conditions for development. There are various approaches to defining the concept of “information security”. Let’s highlight two approaches that, in our opinion, are the main ones. *The first approach* is the study of the regulatory-legal group (based on the analysis of regulatory acts), and *the second approach* is the analysis of the doctrinal group (based on the analysis of the definition of the concept in the works of scholars and researchers).

Within the *regulatory-legal group*, it is crucial to mention the Constitutions of Ukraine and the Republic of Lithuania. According to Article 17 of the Constitution of Ukraine, the protection of sov-

ereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security, are the most important functions of the state, representing the cause of the entire Ukrainian people<sup>3</sup>. In turn, in accordance with Article 135 of the Constitution of the Republic of Lithuania, the Republic of Lithuania is guided by universally recognized principles and norms of international law, striving to ensure the security and independence of the country.

By the Law of Ukraine “On the Basic Principles for the Development of an Information-Oriented Society in Ukraine for 2007–2015”, an attempt was made to delineate the concept of “information security”. According to paragraph 13 of this Law of Ukraine, “*information security*” is defined as the state of safeguarding vital interests of individuals, society, and the state, preventing harm caused by: incompleteness, untimeliness, and unreliability of the used information; negative informational influence; adverse consequences of information technology applications; unauthorized dissemination, use, and breach of the integrity, confidentiality, and availability of information<sup>4</sup>.

By extrapolating the aforementioned concept of «information security» onto critical infrastructure objects, the Law of Ukraine “On Critical Infrastructure” defines the *security of critical infrastructure* as the state of protection where the functionality, continuity of operation, recoverability, integrity, and resilience of critical infrastructure are ensured. Therefore, the security of critical infrastructure encompasses both physical protection of the respective object and protection against informational and cyber threats.

Similar approach is employed by the Lithuanian legislature in the Article 1 of The Law of Lithuania on the Protection of Objects of Importance to Ensuring National Security. This document defines objects that are significant for ensuring the national security of the state (enterprises, objects, property, and sectors of the economy), as well as property and territories within the protected zones of enterprises, objects, and property deemed essential for ensuring national security. These are safeguarded from all risk factors that could pose a

<sup>1</sup> The Methodology of identifying the information infrastructure of special importance adopted by the Resolution of the Lithuanian Government on the implementation of the cyber security law adopted on 13 August 2018, No. 818, which was later amended on 5 December 2018 by Government Resolution No. 1209.

<sup>2</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (2021). *On Critical Infrastructure* (Law No. 1882-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20>.

<sup>3</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). *Constitution of Ukraine* (Law No. 254к/96-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

<sup>4</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (2007). *On the Basic Principles for the Development of an Information-Oriented Society in Ukraine for 2007–2015* (Law No. 537-V). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.

threat to the interests of national security and eliminate the causes and conditions for the emergence of such factors<sup>1</sup>.

Regarding the *doctrinal group*, it's worth noting that there is currently no single definition of "information security", making it a subject of debate within scholarly circles. In the scientific works of O. Dovgan, T. Tkachuk (2018, pp. 90–91), *information security* is considered as the protection of an object from information threats or negative influences associated with information and the non-disclosure of data about a particular object, which is classified as state secret. Scientists defines *information security* also as legal protection of the societal information environment. This ensures its formation and development in the interest of organizations and the state overall.

Therefore, it can be concluded that information security is:

- a complex, dynamic, integral system, with components that include smaller security subsystems (levels) for the security of individuals (persons, legal);
- the state of not only technological but also legal protection of the information environment;
- the result of managing real and/or potential threats (risks) in the information sphere.

Analysing the information security of critical infrastructure objects, it should be noted that among the most prevalent definitions of the concept of "enterprise information security" are the following:

- It refers to societal relations aimed at establishing and maintaining, at an appropriate (desired) level, the functioning of the respective information system, including that of an enterprise.
- It involves the correlation between the level of information protection and the level of information threats, along with the aggregate of measures and actions undertaken by authorized individuals directed at protecting information resources and the digital infrastructure of an enterprise (Abakumov, 2012, p. 13).

In our opinion, information security, like any form of security, encompasses both a static aspect and a dynamic one. Information security primarily constitutes a process rather than merely a result. Therefore, it should be defined as a set of

organizational, legal, and technical measures aimed at the continuous operation of the digital space, minimizing risks in its functioning to an acceptable minimum, with the purpose of protecting information resources. From the above, it follows that "information security of critical infrastructure objects" is an important component of information security, expressed in a combination of practical measures to ensure the protection and defence of the information system of such critical infrastructure objects. Also, it is worth noting that the information security of legal entities – critical infrastructure objects holds an extremely important position within the national security system and constitutes an integral part of it.

### **1.1. The structure of information security for critical infrastructure objects**

The practice of information relations among legal entities (critical infrastructure objects) and the role of information in such activities allow for identifying the following main components, forming the *structure of information security for critical infrastructure objects*:

- Cybersecurity (computer and network security);
- Information-psychological security;
- Communication (corporate) security.

Lithuanian organizations indicate that cyberattacks are becoming increasingly dangerous, complex, and have a greater negative impact (Andrukaitytė, 2022).

*Cybersecurity defence consists of computer security and network security. Computer security encompasses all issues related to safeguarding data stored and processed by a computer, considered as an autonomous system. These issues are addressed through operating system tools and programs, such as databases, as well as embedded hardware components of the computer. Network security pertains to all matters associated with device interaction within a network, primarily focusing on protecting data during transmission over communication lines and guarding against unauthorized remote network access.*

*Information-psychological security as a component of critical infrastructure object information security directly depends on the human factor. Accordingly, the means of ensuring information-psychological security of critical infrastructure objects can encompass: establishing staff work rules regarding cybersecurity, such as document handling policies (mandatory data backups and retention); guidelines for interacting with managers and corporate mail (software requirements, spam management); password*

<sup>1</sup> Seimas of the Republic of Lithuania. (2002). *On the Protection of Objects of Importance to Ensuring National Security* (Law No. IX-1132). <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-laws/laws/246/lithuania-law-on-the-protection-of-objects-of-importance-to-ensuring-national-security->

requirements for segregating access rights to information and premises, continuous employee training, etc.

And finally, *communication (corporate) security of critical infrastructure objects* encompasses ensuring the protection of important information during interactions with other entities (via email, messengers, mobile communication) and properly structured business communication.

### **1.2. Sources of threats, main objectives, and principles of information security for a critical infrastructure object**

In both Lithuania and Ukraine, the primary source of threats to the information security of critical infrastructure objects is *incidents related to the security of critical infrastructure*. An incident related to the security of critical infrastructure refers to an event or a series of adverse events of non-deliberate nature (natural, technical, technological, erroneous, including those caused by human factors), and/or those displaying signs of unauthorized interference in the functioning of critical infrastructure objects, posing a threat to their security, the system managing the technological processes of critical infrastructure objects, creating a likelihood of disrupting the normal operating mode of such objects (including disruption and/or blocking of operations, and/or unauthorized management of their resources), thereby jeopardizing their integrity<sup>1</sup>. Among the main threats and risks to Lithuania's national security, the National Security Strategy of Lithuania identifies cyber risks<sup>2</sup>, as well as cyber incidents (Tvaronavičienė, Plėta, Casa, 2021).

Considering the above, we can identify the following *main types of threats*:

- *Human factor (anthropogenic)*, encompassing: errors (intentional or unintentional) by employees; unlawful actions of criminals (grey and black hat hackers) and criminal organizations, state-sponsored terrorism; dishonest actions by competitors;

- *Technical and technological*, such as malicious software, viruses, substandard technical

means of information processing, technological factors, and so forth.

Overall, when defining the main goal of information security for a critical infrastructure object, it is essential to consider that it involves minimizing the possibility of losing the information resource of the critical infrastructure object or compromising the confidentiality, availability, and integrity of the respective information system. *Confidentiality* ensures that confidential data will only be accessible to those users who have been granted permission to access it (such users are referred to as authorized users). *Availability* ensures that authorized users will always receive access to the data. In turn, *integrity* refers to ensuring that data maintains accurate values, which is ensured by prohibiting unauthorized users from changing, modifying, destroying, or creating data in any way<sup>3</sup>.

One of the *purposes of information security* for critical infrastructure objects can be defined as the reduction of risks that may cause damage to the legal entity's reputation, as well as the creation of conditions for its effective operation. It is worth noting that the information security system of a critical infrastructure object should be reliable and efficient.

Generally, *reliability and efficiency* are determined by their compliance with established requirements (principles), *which include*:

- *Continuity of information security provision* – measures of information security are initiated upon its organization and are sustained throughout the entire existence of the critical infrastructure object, strengthening or loosening in specific situations, but never ceasing. Continuity arises from the impossibility of completely satisfying information security, as threats constantly persist in our lives.

- *Planned nature of information security* – establishing an appropriate sequence for implementing information security measures that would ensure a preventive nature in their impact on the emergence of hazards and threats.

- *Specificity of information security* – security measures must encompass specific objects and

<sup>1</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (2021). *On Critical Infrastructure* (Law No. 1882-IX). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20>.

<sup>2</sup> Seimas of the Republic of Lithuania. (2021). *Resolution Amending Resolution No IX-907 of the Seimas of the Republic of Lithuania of 28 May 2002 on the Approval of the National Security Strategy* (Resolution No. XIV-795). <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/3ec6a2027a9a11ecb2fe9975f8a9e52e?jfwid=rivwzvpvg>.

<sup>3</sup> Ministry of Economy of the Republic of Lithuania. (2004). *Order of Concerning approval of information security requirements of enterprises and equipment of strategic significance for national security under the management of the Ministry of economy of Lithuania and other enterprises important for ensuring national security* (Order No. 4-349). <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.242169?jfwid=32wf8izs>.

actions of subjects of the critical infrastructure object; security measures should be associated with specific operations, agreements, relationships executed within a specific period.

– *Complexity of information security* – entails the necessity of applying various forms, methods, means, and measures in ensuring security for different types of information and information-related relationships.

The information security of a legal entity should be carried out along these *lines*: *Legal Direction*: this involves the development of effective state policies in ensuring information security for enterprises. *Organizational Direction*: this includes ensuring the preservation of a company's confidential information through the establishment of a corporate protection system. *Program-Technical Direction*: this involves the use of certified legal software and hardware tools. Undoubtedly, the *proper organization* forms the foundation of an effective information security system for critical infrastructure objects. Unfortunately, it must be acknowledged that in Ukraine, organization currently stands as one of the weakest aspects in ensuring the information security of critical infrastructure objects. An analysis of the practices concerning information security in critical infrastructure objects demonstrates that insufficient importance is given to the issue of its organization. In most cases, the leaders of security departments handle these matters at an almost primitive level<sup>1</sup>.

Lithuanian security experts emphasize another crucial aspect in ensuring information security – *the financial aspect*. As noted by R. Žvirblis (2021), there is a need for physical, electronic, and engineering security systems, alongside adequate funding and the capability to develop and maintain a reliable information security system. The main obstacles for the field include challenges in the cyber capabilities of the Russian Federation (Fedorov, 2023).

## **2. The legal framework for ensuring information security of legal entities in Ukraine and Lithuania**

The legal framework for ensuring information security of critical infrastructure objects in Lithuania and Ukraine requires examination. In the context of European integration processes, on

the eve of Ukraine's accession negotiations with the EU, studying the fundamental principles of legal norms' development in Lithuania in this sphere, as an EU member having achieved significant success in establishing a robust information security system, is exceptionally crucial for Ukraine. A comparative analysis of the normative foundations of the mechanism of information security for legal entities in Lithuania and Ukraine allows identifying both commonalities and distinctions. The legal regulation system for information security of critical infrastructure objects in both Lithuania and Ukraine encompasses a vast array of legal norms governing relationships in this sphere, legal relations arising from the application of legal norms, and relevant judicial acts. The *framework encompasses* international treaties (international law), national laws, and regulatory acts of state authorities regulating relationships in this sphere<sup>2</sup>.

Let's outline *the structure of the primary legal acts* of both states aimed at ensuring the information security of critical infrastructure objects and conduct a comparative analysis (table 1).

In summary, the *regulatory framework governing the identification and protection of critical infrastructure in Lithuania can be divided into two subsystems* (Andžāns et al., 2021). *The first subsystem* entails defining and establishing the methodology for identifying critical infrastructure, focusing on critical information infrastructure and cyber security in particular. *The second subsystem* is based on the concept of national security and assesses the activities of enterprises, their facilities, and assets, especially concerning investments, transfers, and other operations, in terms of their importance to the country's national security. These two subsystems intersect but only partially and are based on different sets of criteria.

On the other hand, legislation in Ukraine concerning this area is quite systematic and extensive (as indicated in the table). However, it is still in the process of formation and requires harmonization with EU legislation. Active implementation of EU legislation regarding European critical infrastructure could expedite the convergence of approaches between both countries – Ukraine and Lithuania.

<sup>1</sup> 19th Cluster Session: "Cybersecurity in Healthcare and Medicine: Key Challenges and Threats". May 23, 2023. URL: <https://cybersecuritycluster.org.ua/en/events/19th-cluster-session-harmonization-of-critical-infrastructure-cybersecurity-systems-to-the-eu-standards/>.

<sup>2</sup> Legal System in Lithuania. <https://www.baltic-legal.com/legal-system-of-lithuania-eng.htm#:~:text=Lithuania%20has%20a%20Roman%20legal,laws%20adopted%20by%20the%20Parliament.>

Table 1

**The structure of the primary legal acts of both states aimed at ensuring the information security of critical infrastructure objects**

<b>Title of a structural element of legal acts</b>	<b>Lithuania</b>	<b>Ukraine</b>
International legislation (Latest legal acts of the EU)		
1. <i>The Digital Services Act (DSA) (2022)</i> establishes rules that apply to four main categories of participants in the online space: companies providing intermediary online services, companies offering hosting services, online platforms, and very large or super large online platforms <sup>1</sup>	Considering that Lithuania is a full member of the European Union, the implementation of the approaches laid out in this EU act into Lithuania's national legislation will require competent authorities to develop new proposals for further reforming the critical (information) infrastructure protection system	Ukraine aspires to become a full member of the European Union. Even at this stage, when Ukraine has obtained the status of a candidate country for EU membership, this necessitates the implementation of EU law approaches into Ukrainian national legislation, incorporating the corresponding standards in this field. Hence, Ukraine's integration into the EU Single Digital Market is impossible without adapting its national legislation to EU standards
2. <i>Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC (2022)</i> <sup>2</sup>	Considering that Lithuania is a member of the EU, the rules defined in this Directive automatically apply to it	In light of Ukraine's integration into the EU and considering the new requirements and regulatory mechanisms in this field, it is important for Ukraine to take these into account. Some provisions of the new EU Directive are identical to the norms of the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure"
3. <i>Directive of the European Union on Network and Information Security (NIS) (2016/1148); NIS 2 Directive (2020)</i>	A similar approach is observed regarding the application of the provisions of these regulatory documents	
4. <i>EU Cyber Solidarity Act (2023)</i> The EU Cyber Solidarity Act aims to strengthen capacities in the EU to detect, prepare for and respond to significant and large-scale cybersecurity threats and attacks. The proposal includes a European Cybersecurity Shield, made of Security Operation Centres interconnected across the EU, and a comprehensive Cybersecurity Emergency Mecha-	The Act entails the creation of two operational instruments. <i>The first</i> one is a network of operational security centres equipped with modern technologies and artificial intelligence, serving as a platform, the "European Cyber Shield", enabling timely detection and response to cyber threats. <i>The second element</i> involves establishing a dedicated cybersecurity reserve in collaboration with	It is worth noting that some of the expertise for the development of the aforementioned act was borrowed from Ukraine's practical experience, as cyber reserves have repeatedly proven their effectiveness

<sup>1</sup> Regulation of the European Parliament and of the Council on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act) and amending Directive 2000/31/EC.

<sup>2</sup> Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC.

nism to improve the EU's cyber posture <sup>1</sup>	trusted private providers who would intervene upon request from member countries in case of large-scale cyber-attacks	
<i>Constitutional legislation</i>	The fundamentals of ensuring information security for legal entities are enshrined in Article 135 of the Constitution of the Republic of Lithuania and Article 17 of the Constitution of Ukraine, respectively	
<i>Laws are codified regulatory acts that include norms regarding information security</i>	<p><i>In Lithuania, these documents include:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– Resolution Amending Resolution No IX-907 of the Seimas of the Republic of Lithuania of 28 May 2002 on the Approval of the National Security Strategy. 16 December. 2021. No XIV-795. Vilnius. This document discloses vital national security interests, primary risk factors, dangers, and threats to these interests, establishes priorities, long-term and medium-term development tasks for the national security system, external, defence, and internal policies;</li> <li>– Resolution on the Approval of the National Cyber Security Strategy. 13 August. 2018. No. 818. Vilnius.</li> </ul>	<p><i>In Ukraine, this refers to:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 No. 392/2020 “On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of September 14, 2020 “On the National Security Strategy of Ukraine”<sup>2</sup>;</li> <li>– On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine dated October 15, 2021 “On Information Security Strategy”: Decree of the President of Ukraine of 2021, December 28, No. 685/2021;</li> <li>– On the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine dated May 14, 2021 “On the Cyber Security Strategy of Ukraine”: Decree of the President of Ukraine of 2021, August 26, No. 447/2021</li> </ul>
<i>Special laws in the field of information security</i>	<p><i>This includes:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– The Law on the Basics of National Security. December 19. 1996. No. VIII-49. Vilnius;</li> <li>– The Cyber Security Law of the Republic of Lithuania No. 818, adopted on 13 August 2018;</li> <li>– the consolidated package of legal norms, which includes the Methodology for the identification and protection of critical information infrastructure is provided by the Government resolution on the implementation of the Cyber Security Law of the Republic of Lithuania No. 818, adopted on 13 August 2018.</li> </ul>	<p><i>This includes:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>– The Law of Ukraine of October 5, 2017 No. 2163-VIII “On the basic principles of ensuring cyber security of Ukraine”<sup>3</sup>;</li> <li>– The Law of Ukraine “On Protection of Information in Information and Communication Systems”;</li> <li>– General Requirements for Cybersecurity in Critical Infrastructure objects, dated June 19, 2019 No. 518<sup>4</sup>.</li> </ul>

<sup>1</sup> European Commission. (2023). *EU Cyber Solidarity Act*. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cyber-solidarity>

<sup>2</sup> President of Ukraine. (2020). *On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 “On the National Security Strategy of Ukraine”* (Decree No. 392/2020). <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

<sup>3</sup> Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *On the Basic Principles of Cybersecurity in Ukraine* (Law No. 2163-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19/>

<sup>4</sup> General Requirements for Cybersecurity in Critical Infrastructure objects, dated June 19, 2019 No. 518.



	<p>Additionally included in this package are: The Law No. XI-635 amending the Law on Civil Protection of the Republic of Lithuania, Resolution No. 717 of the Government of the Republic of Lithuania of 7 June 2010 approving the procedure for the recognition of establishments as establishments of National importance, and Government Resolution No. 943 of 17 August 2011 on the Procedure for the identification, designation and development of measures necessary to ensure the safety of European Critical Infrastructure; the Law on electronic communications (No. IX-2135), the Law on information society services (No. X-614) etc.</p> <p>Moreover, there exist more specific legal provisions that regulate individual sectors and issues related to the protection of critical information infrastructure</p>	
<p><i>Soft Law. International Standards</i></p>	<p><i>The main standards of Electrotechnical Commission (ISO/IEC) committee are:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- ISO/IEC 27000 series, which relate to information security management systems, their creation, evaluation, testing, modernization, etc.);</li> <li>- ISO/IEC 15408 (Common Criteria’s) and 18045 Evaluation criteria for IT security (Information Technology Security Assessment Methodology);</li> <li>- ISO/IEC 20897 Security requirements and test methods for physically unclonable functions for generating non-stored security parameters;</li> <li>- a set of standards for the applicability of requirements and parameters of cybersecurity in production and their interrelation (Pleskach et al., 2020, p. 61).</li> </ul> <p>ISO certification and other certification is also used in Lithuania, and aims to help organizations increase their sustainability and capitalization<sup>1</sup></p>	

**3. Specific directions of legal provision for information security of legal entities in Lithuania and Ukraine, existing issues, and ways of resolving them**

In Lithuania, according to the Government Resolution that outlines the Methodology for defining Critical Infrastructure, there are 14 sectors of critical infrastructure objects, each with a more detailed list of sub-sectors and services provided by organizations and companies.

Among these sectors are (Andžāns et al., 2021, p. 76):

- Energy sector (electric power, oil and its products).
- Transportation and postal sector.
- Financial sector.
- Health sector (healthcare infrastructure etc.).
- Drinking water supply, distribution, and management.
- Information technology and electronic communications.
- Environmental sector (monitoring air, water, and forests).

<sup>1</sup> ISO Certification in Lithuania. <https://factocert.com/lithuania/iso-certification-in-lithuania/>.

- *Civil protection sector* (emergency situations and services).
- *State defence sector*.
- *Food sector* (production, storage, and quality control).
- *Industrial sector*.
- *Foreign affairs and security policy sector*.
- *Public administration sector*.
- *Public safety and law enforcement sector* (public safety services, legal and criminal justice systems).

The current system for protecting critical infrastructure in Lithuania is based on the government's identification of specific sectors and services as critical infrastructure, followed by a particular sectoral ministry or other state institution responsible for overseeing the designated sector. The mentioned resolution separately regulates issues of information security for critical infrastructure objects, outlining organizational and technical cybersecurity requirements applied to cybersecurity subjects. This regulatory act serves as a basis for risk assessment, determining threat levels, and vulnerability of communication and information systems. It also outlines the respective responsibilities of operators of critical information infrastructure objects that manage state information resources, assigning responsibility to the National Cyber Security Centre for monitoring quality.

A global factor that could serve as a positive example for Ukraine is the consolidation of the critical information infrastructure protection system under the leadership of the Ministry of National Defence and the National Cyber Security Centre of Lithuania. As noted, this reform propelled Lithuania into the top ten leading countries in cybersecurity in less than five years. It also resulted in high scores in the Global Cybersecurity Index and fostered a positive stance among EU and NATO allies. Furthermore, it contributed to improving the state of critical information infrastructure protection in Lithuania<sup>1</sup>.

However flawless the system of ensuring information security for critical infrastructure objects in Lithuania might be, it still has *a number of drawbacks* (Andžāns et al., 2021, p. 87):

- *Complexity of the legal norms system* and the overall system for protecting critical infrastructure, including issues related to ensuring the information security of critical infrastructure objects;

- *Tendency towards excessive regulation in the sphere and increased administrative pressure* (for instance, precedents of unjustified categorization of certain companies as vital or important for national security);

- *Absence of a properly functioning risk assessment system within governmental institutions*, which would enable a proper evaluation of the advantages and disadvantages of different methods for protecting critical infrastructure objects;

- *Insufficient awareness regarding information security among responsible individuals and the general population*;

- *Lack of clear requirements for suppliers considered reliable by Lithuania*, for instance, concerning the procurement of ICT systems.

Addressing the issue mentioned in the last point is extremely crucial, as demonstrated by the Ukrainian experience. Neglecting the reliability and safety concerns of ICT suppliers can have serious consequences not only for legal entities and individuals but also for national security as a whole. For instance, in 2023, Ukrainian journalists discovered that Russian intelligence services might have been receiving video feeds from surveillance cameras in Ukraine for years. Thousands of surveillance cameras in Ukraine were operating on the Russian software TRASSIR by the DSSL company. These cameras were purchased by ordinary citizens as well as businesses and state enterprises (Shapoval, 2023). The damage caused by the irresponsibility of entities entrusted with safeguarding information security is challenging to comprehend.

*In Ukraine*, there is currently a special law defining the legal and organizational principles of creating and operating the national critical infrastructure protection system known as the Law of Ukraine "On Critical Infrastructure". Part 4, Article 19 of this law provides a list of vital functions and/or services whose disruption leads to negative consequences for Ukraine's national security. These are considered top-priority targets for attacks by criminals, criminal organizations, and the aggressor country – the Russian Federation.

*Among them, particularly include:*

- *Governance and provision of essential public (administrative) services*;
- *Energy supply (including heat supply)*;
- *Water supply and sewage*;
- *Food supply*;
- *Healthcare*;
- *Pharmaceutical industry; production of vaccines, sustained operation of bio-laboratories*;
- *Information services*;
- *Electronic communications*;
- *Financial services*;
- *Transportation provision*;

<sup>1</sup> Lithuania ranks fourth in the Global Cybersecurity Index among European countries. <https://kam.lt/en/lithuania-ranks-fourth-in-the-global-cybersecurity-index-among-european-countries/>.

- *Defense, national security;*
- *Law and order, administration of justice, detention;*
- *Civil protection of the population and territories, rescue services;*
- *Space activity, space technologies, and services;*
- *Chemical industry;*
- *Research activity.*

In recent years, Ukraine has implemented numerous organizational, technical, and legal measures aimed at addressing information security issues in leading sectors of critical infrastructure. Specifically, a series of regulatory acts have been adopted to regulate this sphere, as mentioned earlier. Additionally, a significant step towards enhancing the information security system in key sectors of critical infrastructure was the establishment of the *National Cybersecurity Cluster*. This initiative aimed to strengthen the strategic potential of national cybersecurity, foster the development of a professional cyber community, and ensure a secure cyber environment in Ukraine<sup>1</sup>.

The convening of subsequent sessions of the mentioned Cluster in 2023 helped identify a range of problematic issues related to ensuring information and cyber security in leading sectors of the region, particularly in *the energy sector, gas and oil extraction sector, regional enterprises, and the field of medicine*. Notably, experts in the energy sector highlighted that the issue of ensuring information security in this industry became critical due to the ongoing hybrid warfare, leading to a shift in the vector of cyber threats. In particular, it was identified *new cyber-attack trends* have been identified, including the dissemination of destructive components, disruption, and compromise of infrastructural elements within energy facilities.

In order to enhance the level of information security, specialists in the gas and oil extraction sector have established a specialized *Cybersecurity Center* with the following *key objectives*: improving the effectiveness and manageability of cybersecurity risk management processes; ensuring the integration of information systems for monitoring, analysis, and decision-making regarding information security incidents; ensuring business process continuity; proactive identification and prevention of cyber-attacks; responding to and combating incidents; incident investigation; multi-source obser-

vation capability; centralized analytics of diverse data for incident detection; timely response to incidents (rapid prevention and resolution of incidents). Additionally, *the Centre's operations involve the following stages*: monitoring, analysis, identification, response, recommendation formulation, and automatic or manual application of recommendations.

Addressing the issues of ensuring information and cyber security, regional enterprises, in addition to other measures, develop *their own security policies* within the framework of cyber defence, conduct training and cyber hygiene education for their personnel, and engage in external testing to identify vulnerabilities (20th Cluster Session).

*Several challenges regarding the assurance of information security within critical infrastructure objects in Ukraine should be noted:*

- *Tendency towards excessive regulation* in the field, intensification of administrative pressure;

- *Presence of norms within the sphere across legal acts of various legal force*. Significant aspects of this field are regulated by subordinate legal acts. An equally important problem for the effective provision of information security for legal entities is the inconsistency among regulatory legal norms, gaps in the law, and collisions between them;

- *Declarative nature of a significant number of legal norms* within information security legislation, lacking mechanisms for their implementation, resulting in a low level of enforcement in the field;

- *Insufficient coordination and harmonization of efforts* among responsible entities leading to functional duplications and the absence of a consolidated critical information infrastructure protection system under the guidance of a single state body;

- *Lack of knowledge sharing* for constructing a systematic information security provision process, shortage of qualified professionals, and inadequate remuneration levels for their work;

- *Insufficient funding for measures* related to ensuring information security for legal entities considered critical infrastructure objects.

#### **4. Approaches to addressing problematic issues**

When seeking solutions to the legal aspects of ensuring information security for legal entities in Lithuania and Ukraine, it is essential to remember that there is no singular, universally applicable solution that fits all without exception. This is due to the fact that each company or organization possesses different types of infrastructure, technical

<sup>1</sup> 20th Cluster Session: "Cybersecurity in Leading Industries of the Region". June 29, 2023. <https://cybersecuritycluster.org.ua/en/events/20th-cluster-session-regional-one/>.

aspects, and other diverse elements. But, it is important to note that having a basic model for ensuring information security of a critical infrastructure object is crucial. This model should encompass technical and organizational components (Levchuk, 2021):

- *Identification of vulnerable points.* Measures to ensure: compiling a list of all information resources that need to be protected;

- *Threat identification.* It is necessary to create a list of all possible (real and potential) threats to each individual information resource;

- *Assessment of threat level.* The construction of a scale of danger levels for each information resource must be carried out based on the potential consequences in the event of unauthorized access;

- *Access management control.* It is necessary to distribute the organizational structure of a legal entity – a critical infrastructure object into categories of access to protected information;

- *Counteraction.* This involves the development of measures aimed at preventing cases of unauthorized access to an information resource with an appropriate level of security;

- *Implementation.* Steps such as approval, implementation, and monitoring compliance with measures to organize information security for a legal entity – a critical infrastructure object are necessary;

- *Consequence mitigation.* This step involves developing rapid response measures to unauthorized interference (access) to protected information aimed at minimizing harm to the legal entity – a critical infrastructure object.

Regarding *the legislative activities* in ensuring information security for legal entities in Lithuania and Ukraine separately, it is worth noting that they should aim at legislatively establishing means of countering respective threats, as well as the means and methods of achieving them, ensuring adequate policies of state authorities. The activities of Ukraine and Lithuania on the international arena provide an opportunity to develop information security for legal entities by utilizing international norms.

Currently, one of the crucial directions in Ukraine's legal strategy for ensuring information security involves analysing and improving the regulatory framework in this field, particularly based on international standards, including EU legislation. An important act in this regard, mentioned earlier, is *Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC, 2022.*

*This document includes the following provisions:*

- Requirements for EU member states to adopt strategies to enhance the resilience of critical infrastructure operators providing essential services;

- Requirements for conducting risk analysis regarding the resilience of providing specified services at the national level and by critical infrastructure operators within all sectors and subsectors defined by the Directive;

- Obligations for critical infrastructure operators to implement resilience plans (including informational) composed of technical, security, and organizational measures according to identified threat levels and their impact.

Essentially, the aforementioned regulatory act provides an opportunity to conduct an impact assessment (or audit) of the actual state of critical infrastructure in both countries, including matters related to information security. This will allow an evaluation of the current system based on relevant criteria (risk assessment, effectiveness, efficiency, coherence, regulatory proportionality, and determinacy, etc.) and will be useful in terms of implementing corresponding legislation at the EU level in Lithuania and Ukraine, involving stakeholders.

In essence, harmonized cooperation, coordination, and a clear understanding of algorithms to counter cyber threats in different sectors form a reliable foundation for strengthening the national cyber and information security system.

## CONCLUSIONS

1. As evidenced by this research, the legal framework regulating the information security of legal entities, particularly those constituting critical infrastructure, shares *numerous similarities between Lithuania and Ukraine:*

- national security strategies and cyber security policies establish fundamental directions for the national cyber security policies in both public and private sectors;

- both countries possess similar specialized legislation concerning issues of information and cyber security related to critical infrastructure entities;

- Ukraine and Lithuania legislatively identify analogous sources of threats to the information security of their critical infrastructure objects. For example, in Lithuania and Ukraine these threats encompass perceived external threats, initially originating from the authoritarian regime in Russia, and more recently in China.

2. At the same time, *certain differences* are observed, influenced by various factors:

– the necessity for *more active harmonization of Ukrainian legislation* with EU norms. This issue is less pressing for Lithuania;

– *the declarative nature of several provisions in Ukrainian specialized laws*, for example, the absence of published reports on the actual state of information and cyber security provision, the unavailability of such information, and the absence of accountability for not providing such reports are noticeable. In contrast to Ukraine, according to laws adopted in Lithuania, annual reports on the primary threats to national security are prepared and published in the first half of the year. Information security holds significant importance within these reports. The document is openly accessible for download and review<sup>1</sup>;

– *institutional inconsistency, duplication of functions among bodies responsible for ensuring information security in Ukraine*, and the absence of a single authority overseeing this domain;

– without exaggeration, *Ukraine sets trends for allies, including Lithuania, in practical activities concerning the assurance of information security for critical infrastructure objects*. Ukrainian experience in combating threats is unique and worth

adopting. However, the difference lies in the fact that EU countries have more opportunities for financial involvement and greater political will to scale up Ukrainian expertise.

3. *Additionally, it is beneficial for both countries to:*

– facilitate active exchange of knowledge and experience in dealing with incidents related to information and cyber security threats, contributing to the establishment of a systematic process for ensuring the information security of legal entities within their respective countries;

– increase funding and engage in more active investment in measures to secure the information of legal entities considered critical infrastructure;

– enhance legislation in this field;

– implement control and oversight to ensure compliance with the current legislation on information security;

– develop and improve the system of scientific, methodological, material-technical, and personnel support for information security, both at the state level and within individual enterprises. Additionally, promote increased awareness and literacy among all stakeholders in this sphere.

## REFERENCES

1. Abakumov, V. M. (2012). Information security of entrepreneurship as an object of administrative and legal protection. *Forum of Law*, 4, 10–16. [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP\\_index.htm\\_2012\\_4\\_3.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_3.pdf).
2. Andrukaitytė, M. (2022, May 19). *The number of cyber-attacks last year remained similar, but they were more dangerous*. JP.it. <https://jp.lt/kibernetiniu-ataku-skaicius-pernai-isliko-panasus-bet-jos-buvo-pavojingesnes/>.
3. Andžāns, M., Spruds, A., Sverdrup, U. et al. (2021). *Critical infrastructure in the Baltic states and Norway: strategies and practices of protection and communication*. Latvian Institute of International Affairs.
4. Dovgan, O., & Tkachuk, T. (2018). Information Security system of Ukraine: ontological dimensions. *Information and Law*, 1(24), 89–103.
5. Fedorov, M. (2023, April 4). *We are developing a digital state: join the discussion of the Strategy for the Development of the Innovation Ecosystem in Ukraine*. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. <https://thedigital.gov.ua/news/rozvivaemo-tsfrovu-derzhavu-doluchaytesya-do-obgovorennya-strategii-rozvitku-ekosistemi-innovatsiy-v-ukraini>.
6. Kachan, O. (2017, April 2017). *Information security of the enterprise in the conditions of globalization* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Economic Forum with international participation “Development of small and medium-sized businesses in the conditions of globalization of the world economy”, Zhytomyr, Ukraine.
7. Levchuk, V. (2021). *Information security of the enterprise*. SPAR. <https://spar.ua/blogs/informatsiyna-bezpeka-pidpriemstva>.
8. Pleskach, M., Pleskach, V., Semenchenko, A., Myalkovsky, D., & Stanislavsky, T. (2020). Standardization in the Field of Cybersecurity and Cyber Protection in Ukraine. *Information & Security*, 45, 57–76. <https://doi.org/10.11610/isij.4504>.
9. Shapoval, K. (2023). *Russia could receive videos from surveillance cameras in Ukraine for years*. CHAS.NEWS. <https://chas.news/news/rosiya-mogla-rokami-otrimuvati-video-z-kamer-sposterezhennya-v-ukraini-shemi>.
10. Tikniūtė, A. (2008). Doctrine of legal person: modern trends. *Jurisprudencija*, 2(104), 64–72.
11. Tvaronavičienė, M., Plėta, T., & Casa, S. (2021, May 13–14). *Cyber security management model for critical infrastructure protection* [Conference presentation abstract]. International Scientific Conference

<sup>1</sup> State Security Department of the Republic of Lithuania. (2019). *National threat assessment*. <https://www.vsd.lt/wp-content/uploads/2019/02/2019-Gresmes-internetui-EN.pdf>.

“Contemporary issues in business, management and economics engineering”, Vilnius, Lithuania. <https://doi.org/10.3846/cibmee.2021.611>.

12. Žvirblis, R. (2021, April 6). *What is enterprise security?* LinkedIn. <https://www.linkedin.com/pulse/kas-yra-%C4%AFmon%C4%97s-saugumas-romualdas-%C5%BEvirblis>.

*Received the editorial office: 14 November 2023*

*Accepted for publication: 17 December 2023*

**МАРІЯ ПЛЕСКАЧ,**

*доктор філософії у галузі права,  
Вільнюський технічний університет ім. Гедимінаса (Литва),  
факультет фундаментальних наук,  
кафедра інформаційних систем;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3296-5475>,  
e-mail: [pleskachmarija@gmail.com](mailto:pleskachmarija@gmail.com);*

**ІНГА ТУМАСОНІЄНЕ,**

*доктор філософії у галузі технічних наук, професор,  
Вільнюський технічний університет ім. Гедимінаса (Литва),  
факультет фундаментальних наук,  
кафедра інформаційних систем;  
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2408-5371>,  
e-mail: [inga.tumasoniene@vilniustech.lt](mailto:inga.tumasoniene@vilniustech.lt)*

**ЮРИДИЧНИЙ СУПРОВІД ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ  
ВІДПОВІДНО ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЛИТВИ ТА УКРАЇНИ**

У цифровому середовищі, що швидко розвивається, забезпечення інформаційної безпеки юридичних осіб стало критично важливим питанням. У статті досліджено та порівняно правові межі, що регулюють інформаційну безпеку юридичних осіб у Литві та Україні, звернено увагу на нагальну потребу в розумінні та вдосконаленні правової підтримки у цій сфері. Актуальність дослідження зумовлена викликами, пов'язаними з кіберзагрозами, які вимагають надійної правової інфраструктури для зміцнення інформаційної безпеки. Охарактеризовано фундаментальні елементи інформаційної безпеки, передбачені литовським та українським законодавством. Проаналізовано законодавчі положення, відповідність вимогам та інституційні механізми, створені в обох юрисдикціях для захисту конфіденційних даних і зниження кіберризиків, з якими стикаються юридичні особи. З метою з'ясування подібностей, відмінностей та ефективності відповідних правових меж проведено порівняльний аналіз.

У дослідженні використано комплексну методологію та наукові методи для досягнення всебічного розуміння. Це детальний огляд існуючих правових текстів і нормативно-правових актів, що стосуються інформаційної безпеки в Литві та Україні. Крім того, тематичні дослідження та практичні приклади використано для контекстуалізації застосування і забезпечення дотримання цих правових норм. У результаті дослідження висвітлено сильні та слабкі сторони законодавчої бази обох країн щодо інформаційної безпеки юридичних осіб. На основі вивчення практичних наслідків і викликів, з якими стикається бізнес при дотриманні законів, надано цінну інформацію для українських та литовських компаній, зацікавлених у підтримці високого рівня своєї інформаційної безпеки.

Наголошено на критичній важливості надійної правової бази для захисту інформаційної безпеки юридичних осіб. Запропоновано порівняльний аналіз литовського та українського законодавства, цінні висновки та рекомендації щодо зміцнення та гармонізації правової підтримки інформаційної безпеки в обох законодавчих системах.

**Ключові слова:** *інформаційна безпека, кібербезпека, юридичні особи, критична інфраструктура, правове забезпечення, заходи захисту інформації.*

**Цитування (ДСТУ 8302:2015):** Pleskach M., Tumasoniene I. Legal support for information security of legal entities under Lithuanian and Ukrainian legislation. *Law and Safety*. 2023. No. 4 (91). Pp. 161–174. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.14>.

**Citation (APA):** Pleskach, M., & Tumasoniene, I. (2023). Legal support for information security of legal entities under Lithuanian and Ukrainian legislation. *Law and Safety*, 4(91), 161–174. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.14>.

## ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

### Сторінка редакції

#### *Запрошення до співпраці*

#### *Шановні автори та читачі нашого журналу!*

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації та висвітлюємо зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращенню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

**Звертаємо Вашу увагу**, що було змінено вимоги до оформлення та подання статей. Нові вимоги наведено нижче, також з ними можна ознайомитися на сайті видання в розділі «Для авторів» (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>).

#### **Порядок подання МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»**

##### **1. Мови публікацій**

Публікації подаються українською, російською або англійською мовами, але певні елементи подаються кількома мовами.

##### **2. Способи подання матеріалів**

Автор (або один з авторів, якщо публікацію підготовлено кількома авторами) може подати матеріали в електронному вигляді на сайті видання через платформу OJS (за посиланням).

##### **3. Оформлення статті**

###### **3.1. Основні технічні вимоги:**

- формат основного документа – лише DOC або DOCX;
- обсяг основного тексту – від 4000 до 6000 тис. слів;
- шрифт – Times New Roman 14 кегля (всі елементи);
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля документа: ліворуч – 25 мм, решта – 20 мм; відступ перед та після абзацу – 0;
- абзацний відступ – 1.25
- переноси не використовуються;
- необхідно чітко диференціювати тире (–) та дефіс (-);
- забороняється ущільнення або розрідження інтервалів між літерами;
- забороняється відбивати абзаци табуляціями або багаторазовими пробілами;
- між словами використовується один пробіл (забороняється розріджувати слова декількома пробілами);
- використовуються лапки формату «»;
- між ініціалами та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl + Shift + пробіл);
- вимоги щодо подання формул, рисунків, таблиць можуть бути визначені окремо в процесі подання матеріалів.

###### **3.2. Вимоги щодо структури статті та її елементів:**

- обов'язковими елементами статті є: шифр УДК (визначають фахівці бібліотек), відомості про авторів, назва, анотація з ключовими словами, основний текст, списки посилань;
- обов'язкові елементи мають бути розміщені за відповідним зразком;
- переклад елементів статті на англійську мову (з англійської, якщо статтю підготовлено англійською мовою), крім відомостей про авторів, здійснюють або перевіряють фахівці редакції;

– у відомостях про авторів зазначають електронну пошту як мінімум для одного з авторів, якого визначають інші автори як контактну особу, а в разі подання одноосібної статті автор зазначає свою електронну пошту; такі відомості підлягають опублікуванню.

**Зверніть увагу!** Редколегія приймає до розгляду оригінальні й оглядові статті і рецензії.

**Оригінальна стаття** – це рукопис, в якому представлено результати завершеного дослідження з конкретно обраної проблематики. У висновках такої статті має бути чітко зазначено особистий вклад автора(ів) у вирішення порушеної проблеми.

**Оглядова стаття** – це рукопис, в якому аналізуються, систематизуються та інтегруються результати проведених досліджень у певній галузі з конкретної теми з метою демонстрації існуючих досягнень і визначення подальших тенденцій розвитку в цій галузі знань.

Оглядова стаття має містити не менше 25 посилань.

Також у журналі можуть бути опубліковані рецензії на монографії, підручники, навчальні посібники та інші видання з проблем права і безпеки.

### **3.3. Вимоги щодо назви**

Назва статті має відповідати її змісту, складатися не більше, ніж з 10 слів, не повинна містити аббревіатур, крім (за потреби) загальноприйнятих.

Технічні вимоги: шрифт Times New Roman, 14 пунктів, вирівнювання по центру, прописними літерами, напівжирним шрифтом.

### **3.4. Вимоги щодо відомостей про авторів**

Відомостями про авторів є:

- ім'я, по батькові, прізвище (повністю);
- науковий ступінь, вчене звання (за наявності);
- місце роботи (організація повністю), назва підрозділу (кафедра, лабораторія, відділ і тощо); посаду не зазначають;
- ORCID (zareєstrувати);
- e-mail автора як контактної особи.

Ці елементи повторюють для кожного автора (як вони повинні бути вказані в публікації).

Технічні вимоги: вирівнювання по ліву сторону, прописними літерами, шрифт напівжирний, Times New Roman.

### **3.5. Вимоги, що стосуються анотацій**

У цілому анотація має бути описовою, включати в себе мету роботи, характеристику проблематики статті, її результати та висновки, зроблені за результатами проведеного дослідження.

Викладення матеріалу в анотації має бути стислим і точним, інформативним, змістовним, структурованим. У тексті слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

У випадку, коли анотацію підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до усунення автором допущених порушень, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

**Мови та обсяги анотацій.** Анотація подається на початку статті мовою публікації для подальшого її перекладу фахівцями редакції англійською (якщо мовою публікації є українська) або українською (якщо мовою публікації є англійська) мовами. Обсяг анотації має становити 250–300 слів.

Текст анотації повинен бути написаний шрифтом Times New Roman, 14 кегель, інтервал – 1,5.

**Ключові слова.** Наприкінці кожної анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження та описує тему статті. Сукупність ключових слів повинна відображати основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній галузі, змістовними й унікальними. Кількість ключових



слів становить від 5 до 8. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому. Необхідно уникати скорочень (допускаються тільки загальноприйняті аббревіатури), оскільки ключові слова будуть використовуватися для індексації. Ключові слова повинні бути написані шрифтом Times New Roman, 14 кегль, через кому.

#### **4. Структура основного тексту**

Незалежно від виду статті вона має містити обов'язкові структурні елементи. За бажанням (необхідності) у статті може міститися літературний огляд.

Технічні вимоги до структурних елементів: шрифт Times New Roman, напівжирний, 14 кегль, усі літери прописні.

**ВСТУП.** У вступі описується актуальність дослідження, постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, обґрунтовується новизна дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі аналізу використаної літератури з обов'язковим розглядом останніх публікацій, в яких започатковано або продовжено вирішення проблеми, з виокремленням не вирішених раніше частин.

У вступі має бути представлена конкретна досліджувана проблема, якій присвячено статтю. Автор(и) повинні розуміти, що гарний вступ має узагальнювати відповідні аргументи, дані та факти, щоб дати читачеві чітке уявлення про актуальність і важливість для наукової спільноти досліджуваного питання. У цьому розділі також пояснюється передісторія або причини, які спонукають автора(ів) дослідити обрану тему. Вступ не повинен перевищувати 20 % основного тексту статті.

**МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Автор(и) мають чітко сформулювати мету статті, з урахуванням якої необхідно чітко визначити завдання, що будуть вирішуватися у статті. Метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано у процесі дослідження.

**ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ** (розділ не є обов'язковим і включається до статті за бажанням автора). У цьому розділі наводяться та коротко описуються наукові праці, в яких досліджувалися проблемні питання, порушені у статті (із вказівкою на конкретні аспекти, що в них розглядалися). З урахуванням цього необхідно визначити невирішені проблеми та зазначити, які саме з них будуть досліджуватися у статті.

**МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.** Цей розділ повинен бути написаний чітко та стисло, оскільки він надає інформацію щодо методів, інструментів і матеріалів, що використовувалися у процесі дослідження. Виклад матеріалу має бути послідовним, з обґрунтуванням вибору конкретного методу та його сприяння в досягненні поставленої мети і визначених завдань. Такий опис дозволяє читачеві оцінити доцільність використаних методів, а також достовірність отриманих результатів. Автор(и) повинні не просто навести перелік використаних методів, а описати, з якою метою їх було застосовано. У разі використання емпіричних матеріалів (нормативно-правових актів, судових рішень, результатів узагальненої судової практики) також доцільно їх описати.

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ.** У цій частині викладаються теоретичні дані, обґрунтовуються нові підходи в осмисленні матеріалу та нове вирішення проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями.

Цей розділ є основною та найважливішою частиною статті, оскільки призначений для інтерпретації результатів роботи відповідно до поставлених мети і завдань, а не просто для пояснення порушеної проблематики.

У цьому розділі автору(ам) необхідно пояснити важливі моменти своїх результатів, щоб існувала відповідність до обговорення. Аналіз досліджуваної проблематики має бути чітким і всебічним. Власні твердження доцільно посилювати за допомогою статистичних даних, судової практики, що додатково підтверджуватиме використання широкого спектра методів збору аналітичної інформації. Якщо отримані результати містять форму таблиць, графіків, словесні описи або їх комбінацію, то вони не повинні бути занадто довгими і занадто великими.

Дискусія повинна бути збагачена посиланнями на результати попередніх досліджень, які були опубліковані в науковій літературі.

Результати дослідження та дискусія повинні складати не менше 60 % від усього рукопису.

**ВИСНОВКИ.** Висновки мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою і завданнями дослідження. У цьому розділі потрібно всебічно узагальнити викладений матеріал, особливо з точки зору критичної оцінки основних результатів дослідження. Висновки – це не просто повторне викладення даних чи фактів, а узагальнення ключових моментів порушеної проблематики та наведення відповідних шляхів її вирішення. Також у висновках доцільно навести перспективи подальших розвідок із дослідженої проблематики.

### 5. Оформлення посилань

Під час написання статті обов'язковими є посилання на використані джерела. Такі посилання мають відповідати політиці протидії плагіату й оформлюватися відповідно до стилю *APA*.

Законодавство та нормативні документи потрібно наводити у виносках унизу сторінки, вони не включаються до загального списку бібліографічних посилань. Знаки виносок позначаються цифрами та є однотипними в межах однієї роботи. Цифри вказуються біля слова вгорі, без відступу між словом і знаком.

Посилання у статті надаються в дужках, наприклад: для одного автора – (Кузьмович, 2017); для двох авторів – (Кузьмович, Попович, 2017); для трьох авторів – (Кузьмович, Попович, Александрович, 2017). Якщо більше трьох авторів, то вказується лише перший автор, наприклад (Кузьмович та ін., 2017).

Якщо в тексті статті зазначається автор(и), то посилання оформлюється таким чином: *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017), норма права – це ...* або *У 2017 році відомий правник Є. О. Кузьмович зазначав, що норма права – це ...*

Якщо згадане в рукописі посилання є прямою цитатою або конкретним фактом, необхідно вказати номер сторінки, наприклад: *У науковій літературі норма права визначається як ... (Кузьмович, 2017, с. 6)* або *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017, с. 6), норма права – це ...*

Рекомендується використовувати більше непрямі цитати, ніж прямі.

Усі посилання, зроблені в рукописі, повинні бути зазначені у списку бібліографічних посилань і розміщені в алфавітному порядку. Список бібліографічних посилань оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Якщо стаття, на яку є посилання, має цифровий ідентифікатор DOI (<http://doi.org/index.html>), його обов'язково потрібно вказувати.

**Якщо стаття написана українською мовою, додатково додається *References***, який подається англійською мовою (відповідно до 6 видання стилю *APA*). При оформленні *References* автору(ам) необхідно звертатися до першоджерела, що забезпечить надання коректного бібліографічного опису відповідного джерела.

Оформити бібліографічний опис відповідно до стилю *APA* можна на сайтах автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Отже, автор(и) повинен подати 2 списки: за національним стандартом («Список бібліографічних посилань»), який буде розміщено у друкованому версії видання, та за міжнародним стандартом («*References*»), який буде розміщено на сайті журналу, що має міжнародну реєстрацію як самостійне серійне видання. До міжнародних баз даних списки посилань подаються редакцією у формі, яка ними вимагається, зазвичай за міжнародним стандартом.

Правильний опис використаних джерел у списках бібліографічних посилань є запорукою того, що цитована праця буде врахована під час оцінювання наукової діяльності її автора(ів), організації, країни. Ми також хочемо, щоб за правильними цитуваннями можна було визначити не лише внесок конкретного автора в наукову діяльність, а й науковий рівень нашого журналу, його авторитетність тощо.

**ДЛЯ ПОДАТОК**

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*  
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*  
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*  
Переклад анотацій англійською *О. О. Статівки*  
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації  
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 22.12.2023. Формат 60x84/8.  
Ум. друк. арк. 21. Тираж 50 прим. Зам. № 2023- .

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:  
Харківський національний університет внутрішніх справ  
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;  
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;  
адреса електронної пошти: [pb.hnuvs@ukr.net](mailto:pb.hnuvs@ukr.net); сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.